

NAPLÓ ÉS TÖRTÉNELEM

Szerkesztette:

Pritz Pál

Mann Jolán, Marchut Réka és Sipos Balázs
közreműködésével

NEMZETKÖZI MAGYARSÁGTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST, 2018

Napló és történelem

NAPLÓ ÉS TÖRTÉNELEM

Szerkesztette:

Pritz Pál

*Mann Jolán, Marchut Réka és Sipos Balázs
közreműködésével*

NEMZETKÖZI MAGYARSÁGTUDOMÁNYI
TÁRSASÁG
BUDAPEST, 2018

A VIII. Hungarológiai Kongresszus (Pécs, 2016) azonos című paneljének anyaga.

A kötet megjelenését a Center for Hungarian Studies and Publications, Inc (Peter Pastor), valamint a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság támogatása tette lehetővé.

A kötet tanulmányainak első verziója (George Deak írása kivételével) a Múltunk című politikatörténet folyóiratban jelent meg.

© Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság

© Szerzők

ISBN 978-615-5309-07-6

TARTALOM

Pritz Pál:

Előszó

Eiler Ferenc:

Németország és Délkelet-Európa „helye a nap alatt”
az 1930–1940-es években. Ulrich von Hassell naplója
mint történelmi forrás 12

Hornyák Árpád:

Milan Jovanović Stoimirović: Napló 1936–1941 34

Marchut Réka:

Egy román diplomata naplójának magyar vonatkozásai
(1941–1943) – Raoul Bossy. 50

Mann Jolán:

Az 1956-os forradalom Miroslav Krleža naplóiban. 72

Peter Pastor:

Illyés Gyula és Nagy Lajos útinaplója szovjetunióbeli
látogatásáról 96

George Deak:

Egy regény regénye: Sinkó Ervin emlékiratának
történelmi forrásértékéről 114

Püski Levente:

Kozma Miklós politikai naplója 134

Pritz Pál:

Ortutay Gyula, egy homo politicus naplója 156

Sipos Balázs:

„Az igazi történelmi élmény”. A naplóíró Márai Sándor
és az 1945–1948-as évek ábrázolásai 174

Széchenyi Ágnes:

„[a] nemzet legnagyobb költője ne kockáztassa az életét”.

Illyés Gyula 1956-os naplója 200

Rövidítések jegyzéke 218

Abstracts 231

Névmutató. 237

ELŐSZÓ

Szinte amióta írni tud az ember – számtalanszor naplót is ír. Ahány napló, annyi konkrét ok magyarázza keletkezésüket. Az eltérő konkrétumok természetesen kategóriákba rendezhetők. Az egyikbe azok az esetek tartoznak, amikor a naplóíró bizonyosan szavát akarja hallatni a múltról szóló nagy hangzavarban. Ez még akkor is így van, ha művét *lejegyzésekor*¹ nem szánja a nyilvánosságnak.

A másik kategóriában azokat a naplókat találjuk, amelyek íróját az önkifejezés vágya (*is*) hajtotta, hajtja, hajtani fogja. Kiváltképpen jól látható ez az olyan esetekben, amikor éppen nem kockázatmentes az efféle írás. Hiszen a napló – avatatlan kezekbe jutva – bűnjellé válhat. Mégis, számos alkalommal, ilyen esetben is megszületnek. Ha fennforog ilyen veszély, akkor éles elméjű lejegyző megteheti – és meg is teszi –, hogy igazi mondandóját valótlan elbeszéléselemek habarcsába keveri. Ilyenkor kiváltképpen fontos, hogy a naplót kortörténeti dokumentumként olvasó történész avatott kézzel szálazza szét az eltérő rétegeket.

A harmadikba azok a naplók sorolandók, amelyeket, legalábbis egyes elemeiket, csak akkor értjük meg, ha tudjuk, látjuk, hogy a szerző (az emlékiratíró rokonaként)² alapján önigazoló szándékkal ír. És ekképpen szövegét bizony tudatosan konstruálja. Másként fogalmazva, tudatosan téríti el a múlt (akár az aznap délelőttjének, délutánjának a története) megtapasztalt valóságától.

A negyedikbe azokat az eseteket soroljuk, amikor a naplóíró lelkének egészsége, annak óvása vagy csupán mennél kisebb roncsolódása végett hajol az asztal, az írógép, manapság a számítógép billentyűzete fölé. A naplók gyakorta látható egyenetlenségei, vagyis egyes időszakok egyébként aligha indokolható túlírása, míg sokkal fontosabb tények, történések,

¹ Mivel értelemszerűen hosszú folyamatról van szó, ezért az eredeti szándék számos ízben módosul/hat.

² A rokonság kiváltképpen világos olyan esetben, amikor az illetőnek – mint a közvetlen látóterünkben lévő R. Bossynak – naplója és emlékirata is van. Lásd erről Marchut Réka tanulmányát.

időszakok reflektálatlansága nem csekély mértékben ezzel függ össze.

Természetesen tudjuk, hogy ezzel a négy kategóriával nem rendeztük kaszárnnyarendbe a naplók végtelen tömegét.³ Hiszen számos esetben a vizsgált napló nem csupán az egyik, hanem – kisebb-nagyobb mértékben – a másik kategóriába is besorolható. Ám akkor is látható, hogy a vizsgált napló – mondjuk – inkább az első, és nem a második stb. kategóriába tartozik.

*

Jóllehet ugyancsak korfüggő a legkülönbözőbb műfajú írásművek múltat visszaadó képességéről való vélekedés, természetesen a naplók valós történeti értékét sem ez, hanem tényleges súlyuk adja.

És – hosszabb távon – ez a súly dönti el azt is, hogy a napló mily mértékben segíti/segítheti a múlt arcának részleteiben is pontos, hiteles bemutatását.

*

Kollektív munkával készülő kötetünk *tíz napló* történeti helyét kijelölve, egyes részeik tüzetes elemzése alapján bizonyítja a szakemberek számára evidens, a laikus olvasók számára azonban nehezen vagy egyáltalán nem elfogadható állítást: A naplóíró – hajtsa bár a legnemesebb szándék, hogy amit a múlt valamely darabjáról leír, az hiteles tükre a valóságnak – konstruált szöveget készít. Olyan szöveget ír le, amely számos esetben nemhogy nem tükrözi, hanem (ilyen-olyan mértékben) kimondottan elhomályosítja a múlt valóságát. Nem beszélve arról, hogy számtalanszor éppen nem az imént említett legnemesebb szándék, hanem saját szobrának kifaragása

³ És természetesen azt is tudjuk, hogy a témának – amint abból Eiler Ferenc, Peter Pastor, Sipos Balázs, Széchenyi Ágnes is merít dolgozatában – jelentős elméleti irodalma van. Magunk „csak” azt húzzuk alá, hogy ez az elméleti irodalom tovább mélyíti a laikus és a szakmai közvélemény közötti szakadékot. Tudniillik míg a laikusok többnyire a naplót a történetírói teljesítményeknél hitelesebbnek tartják, addig a közelmúlt és a jelen elméleti irodalma nemritkán abban jeleskedik, hogy a naplót mint a megismerés elé tornyosuló akadályt prezentálja.

a cél. Aminek eredményeként olyan művet alkot, amelyben természetesen a múlt valósága is tükröződik, ám benne van annak tudatos-öntudatlan eltorzítása is.

Mindkét tábor olvasóihoz akarunk szólni. Ez akár reménytelennek is tűnhet. Ám mégis látjuk értelmét. Mert mind-egyikünk mond – választott témája kapcsán – újat. És arra is tudatosan törekszünk, hogy közérthetően, az irodalmi stílus igényével fogalmazzunk. Mindennek révén kis seregszemlénk tán hoz némi eredményt. Némely eddig kételkedőt meggyőző arról, hogy a naplót bizalmatlan bizalommal kell olvasnia, s nem feledheti, hogy helyes eligazodásához szüksége lehet az avatott szakember segítségére.

Mindezzel – remélhetőleg mondanunk sem kell – nem a naplók lejárata, sokkal inkább valós értékeik megmutatása a célunk. Annak hangsúlyozásával, hogy ahhoz csakis avatott szemmel történő olvasással érkezhetünk el. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy nem csupán kétféle olvasó van. Tehát nem csupán *A*, illetve *B*, hanem vannak *AB* és vannak *BA* jelű olvasók is. Vagyis olyanok, akik ingadoznak abban, vajon valóban a tudomány szava hitelesebb-e. Mert kezükbe gyakran kerül gyenge szaktudományos opus. Vagy megigéződik egy lebilincselő naplót olvasván.

*

Kötetünk megjelentetését anyagilag a Peter Pastor irányította Center for Hungarian Studies and Publications, Inc tette lehetővé. Mellette köszönettel tartozunk a Nemzetközi Magyar-ságtudományi Társaság kiegészítő pénzügyi támogatásáért. El kell mondanunk, hogy a *Múltunk* című folyóirat tanácskozásunk anyagának zömét a 2017. évi első – tematikus – számában tette közzé. A lap irányítóinak a kapott lehetőségen túl ez alkalommal is az angol nyelvű rezümék újraközlési lehetőségét köszönjük meg.

Jelen sorok írója a Nemzetközi Magyar-ságtudományi Társaság négy, egymást követő kongresszusán szervezett tanácskozást, s szerkesztett (kollégái segítségével) azok anyagából kötetet. A Jyväskyläben 2001-ben megtartott V. kongresszuson hazánknak a 20. századi Európában elfoglalt helyét vizsgáltuk. E kötet (melyet Sipos Balázs és Zeidler Miklós közremű-

ködésével szerkesztettem) *Magyarország helye a 20. századi Európában* címmel 2002-ben a Magyar Történelmi Társulat égisze alatt látott napvilágot.

2006-ban Debrecenben a VI. kongresszuson a külpolitikai gondolkodás egyes aspektusait vettük szemügyre. A kötetet szintén Sipos Balázs és Zeidler Miklós segítségével szerkesztettem, az még ugyanaz esztendőben, szintén a Magyar Történelmi Társulat kiadásában jelent meg *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században* címmel.

A VII. kongresszus Kolozsvárott, Cluj-Napocában 2011-ben zajlott. Itt – konkrét memoárok révén – azt vizsgáltuk, hogy az emlékirat, mint történeti forrás mennyiben segíti, illetve hátráltatja a múlt hiteles megismerését. A tanácskozás anyaga 2012-ben a Magyar Történelmi Társulat és a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság közös kiadásában *Emlékirat és történelem* címmel került az olvasók elé. A szerkesztésben Horváth Jenő volt a segítségemre.

Jelen kötet a 2016-ban Pécsen megrendezett VIII. kongresszus azon tanácskozásának anyagát öleli fel, amelynek keretében – természetesen szintén konkrét kötetek alapján – a naplót mint történeti forrást boncolgattuk.

A konferenciákon és a kötetek készítésekor, bármi is volt a téma, a hungarológia modern szemlélete vezérelt bennünket. Tehát a magyarságtudomány kincsestárát a nagyvilágból való rápillantással igyekeztünk gazdagítani. Mert valójában csak így lehet hiteleset mondani. Így sem könnyű. Tudjuk.

Összesen 33 történész 49 írását öleli fel e négy kötet. Huszonketten vannak azok, akiket egy-egy alkalomra invitáltam, illetve hívó szavamra egy résztvételt vállaltak: Balogh Margit, Békés Csaba, Borsi-Kálmán Béla, Bödők Gergely, Deák György (USA), Dombrády Lóránd, Eiler Ferenc, Gecsényi Lajos, Granasztói György, Horváth Jenő, Kádár Béla, L. Balogh Béni, Mann Jolán, Marchut Réka, Maruzsa Zoltán, Novák Csaba Zoltán, Pihurik Judit, Rácz Kálmán, Szakály Sándor, Széchenyi Ágnes, Ungváry Krisztián, Vida István. (Romsics Ignác plenáris előadója volt az V. kongresszusnak, s ezen előadása lett a 2002-es kötetünk nyitó írása.)

Két-két alkalommal vett részt a munkánkban Ablonczy Balázs, Földes György, Gergely Jenő, Hornyák Árpád, Jeszenszky

Géza, Henry de Montety (Franciaország), Pastor, Peter (USA), Püski Levente és Zeidler Miklós.

Az általam szervezett tanácskozások állandó résztvevője volt Sipos Balázs.

Ezen áttekintéssel köszönöm meg mindnyájuk munkáját, s egyben jelzem, hogy értem az idők szavát. Tehát – bár a IX., Varsóba tervezett kongresszuson is szeretnék részt venni – az effajta szervező munkámat e kötettel lezárom.

Már középkorúak lettek azok is, akik jóval ifjabbak nálam.

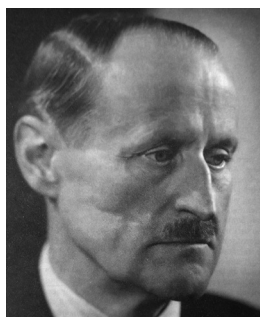
Övök a tér, övök a pálya.

Pritz Pál

Eiler Ferenc

NÉMETORSZÁG ÉS DÉLKELET-EURÓPA „HELYE A NAP ALATT” AZ 1930–1940-ES ÉVEKBEN

Ulrich von Hassell naplója mint történelmi forrás

A napló történeti forrásként való felhasználhatóságának megítélése az 1970-es évek óta jelentősen átalakult. Addig többnyire az elsődleges forrásnak tekintett levéltári dokumentumok felhasználásával (re)konstruált kép árnyalására, pontosítására, a tényadatok ellenőrzésére használták, s legfeljebb a vizsgált időszak hangulatának meg-

idézésében, a társadalmi folyamatok plasztikusabb bemutatásában kaphatott lényegi szerepet.⁴ Kiegészítő, jó esetben értelmező funkciója volt tehát jelentős, s ez a megítélés a mai napig erősen tartja magát a történetésszakma egy részében.⁵ A társadalomtörténet, valamint a történeti antropológia megerősödésével párhuzamosan azonban a napló mint műfaj, illetve felhasználható történeti forrás szerepe fel-, illetve átértékelődött. E szerint a megközelítés szerint a napló jelentősége épp „a szubjektív történelem úgyszólván primer dokumentálásában rejlik”.⁶ Az ego-dokumentumok közé tartozó naplók természetszerűleg szubjektív volta ebben a felfogásban nem a megbízhatóságot erősen megkérdőjelező adottság, hanem olyan tulajdonság, amely már önmagában értéket hordoz, s maga is az elemzés fontos tárgya. „Olyan történetírói törekvé-

⁴ Kalla 2006.

⁵ Katona–Kovács 2014. 41.

⁶ Gyáni 2000. 149.

sek szempontjából nélkülözhetetlen forrás tehát, amely egyáltalán nem fetisizálja a történetírás objektivitását, ennek folytán a forráskritikán nyugvó történeti kutatás céljaként sem a valóság és az igazság, mint egyedüli valóság és igazság felfedezését fogalmazza meg.”⁷ A szubjektív történelmi tapasztalat jelentőségét az a kívánság és egyben történetírói törekvés értékelte fel, amely az eseményeket, folyamatokat, közösségi helyzeteket immár nem vagy nem csak a politikai döntéshozók perspektívájából kívánta értelmezni és láttatni.⁸ A szerzők témaválasztása természetesen ma már legtöbbször előrevetíti, hogy az elemzés mely aldiszciplína szabályai szerint készül, ami pedig sejteti az elemzésbe bevonandó szubjektív források, így a naplók felhasználásának módját is.

Ulrich von Hassell 34, kézzel írt füzetből álló, először 1946-ban, majd kritikai kiadásként 1988-ban könyvbe rendezett naplófolyama többféle elemzésre is alkalmas.⁹ Azon viszonylag ritka naplók közé tartozik ugyanis, amelyek a társadalom- és mentalitástörténeti megközelítés mellett a politikátörténeti elemzés számára is (másodlagos dokumentumként való alkalmazás mellett) figyelembe vehetők elsődleges forrásként – egyes témakörökben. Ez utóbbi adottsága annak köszönhető, hogy a Hitler-ellenes konzervatív ellenállás tevékenységéről kevés forrás maradt az utókorra, ezért felértékelődtek, pontosabban megkerülhetlenné váltak az először rendelkezési állományba helyezett, majd nyugdíjazott, a Goerdeler-körhöz tartozó, s a jövőben Németország külügyminiszteri posztjának egyik várományosaként számon tartott, jó elemzőképességű német diplomata feljegyzései a konzervatív ellenállás kapcsolatrendszeréről, érintkezéséről, helyzetértékeléséről, aggodalmairól és célkitűzéseiről.¹⁰

⁷ Uo.

⁸ A napló mellett felértékelődött az egyéb személyes források, így a levelek, önéletrázások, fényképek stb. jelentősége is. Preßler 2004. 37.

⁹ Az elemzéshez az 1988-ban publikált naplót használjuk. Hassell 1988.

¹⁰ A volt lipcsei főpolgármester, Carl Friedrich Goerdeler által vezetett ún. „Goerdeler-kör” volt a konzervatív polgári ellenállás szellemi központja.

A konzervatív ellenállás ma már a német kulturális (történeti) emlékezet szilárd, de semmi esetre sem vitáktól mentes részét képezi. A Hassell-naplók a kulturális emlékezet egyik „közvetítő csatornájaként” is felfoghatók, de az emlékezet helyeként is értelmezhetők, amihez a tartalmi vonatkozások mellett az is hozzájárul, hogy a kiadott naplók alcímében (Feljegyzések a Másik Németországról) szereplő „Másik Németország” megfogalmazás mára már mindenki által azonnal dekódolható üzenetté vált.¹¹ Mindez természetesen jelentős mértékben köszönhető annak a határozott emlékezetpolitikai törekvésnek, amely a világháború, majd különösen 1955 után legitimációs bázist kívánt teremteni a Német Szövetségi Köztársaság fennállásának és működésének, s ezért a múlt feldolgozásának részeként tudatosan igyekezett feltárni a konzervatív ellenállás minden aspektusát, s az ország jelenéről, valamint jövőjéről megfogalmazott elképzeléseket részben e „Másik Németország” reprezentánsainak törekvéseire visszanyúlva kívánta a lakosság felé kommunikálni.¹²

Von Hassell naplója azonban nem csupán az ellenállás történetének rekonstruálása szempontjából érdekes forrás, hanem azért is, mert az éles szemű, magas rangú, szakmai körökben általánosan elismert diplomata a rendszer működéséről, az új elit tevékenységéről is érdekes információkkal szolgál. Emellett folyamatosan értékeli a rezsim külpolitikai törekvéseit és lépéseit, katonai ambícióit és akcióit, mindezek következményeit, miközben rövid elemzéseiben rendszeresen visszatérő téma marad Németország jövőbeni sorsa és közép-európai „küldetésének” kérdése. A tanulmány arra keresi a választ, hogyan látta a szakmai kapcsolatait továbbra is ápoló, sokat utazó tekintélyes karrierdiplomata Délkelet-Európa és ezen belül Magyarország nemzetközi helyzetét a világháború alatt, s milyen jövőkép élt benne a régióról. Mi volt a véleménye Németország régióban és Magyarországon kifejtett aktivitásáról, az ott tevékenykedő megbízottairól? Hogyan egyeztette össze magában Hassell a német revíziós törekvések jogosságába és

Hassell 1943-ig volt az események fő sodrában. Hans Mommsen In: Hassell 1988. 14–17.

¹¹ Lásd Assmann 1999. 54–55.; Nora 2003. 6.

¹² A folyamat lépéseiről, szakaszairól és ellentmondásokról sem mentes törekvéseiről lásd Faulenbach 1994

szükségességébe, a délkelet-európai német vezető szerepbe vetett hitét, valamint a hivatalos német külpolitika és világháborús szerepléssel szembeni kritikus hozzáállását?

Az elemzés nem annyira a Hassell által lejegyzett információk már kanonizált, levéltári forrásokon nyugvó politikatörténeti feldolgozásokkal való szembesítésére és azokkal való esetleges ütköztetésére vállalkozik, mint inkább a forrás személyiségközpontú (világkép, koncepció, kapcsolatrendszer), meghatározott tematika mentén történő elemzésére.

A naplóíró Hassell

Ulrich von Hassell (1881–1944) a német diplomáciai kar egyik legtapasztaltabb, tekintélyes tagja volt a két világháború között. 1909-ben lépett külügyi szolgálatba. 1921–1926 között Barcelonában volt főkonzul, majd 1930-ig Koppenhágában követ. Ezután kétévi belgrádi, 1932–1938 között pedig római szolgálat következett követi, majd nagyköveti rangban. Ribbentrop külügyminiszterre történt kinevezése után rendelkezési állományba helyezték, majd 1943-ban nyugdíjazták.¹³ 1940-től 1943-ig a Közép-Európai Gazdasági Tanács – Német Csoport (*Mitteleuropäischer Wirtschaftstag – Deutsche Gruppe*, továbbiakban MWT) elnökségének közlekedési kérdésekkel megbízott tagja lett.¹⁴ 1944-ban a Hitler elleni összeesküvés és merénylet

¹³ A háborús terveket szövő Hitler 1938-ban elérkezettnek látta az időt arra, hogy elképzeléseit ellenző tábornokaitól, Werner von Blomberg birodalmi hadügyminisztertől, a Wehrmacht főparancsnokától és Werner von Fritschtól, a szárazföldi hadsereg parancsnokától megszabaduljon. Még ugyanebben az évben benyújtotta lemondását a Hitler erőszakos terveit veszélyesnek tartó Konstantin von Neurath külügyminiszter is. Az Olaszország és Németország hatalompolitikai együttműködésének elmélyítését ellenző, Németország helyzetéről Neurathhoz hasonlóan vélekedő Hassell római nagyköveti pozíciója is az 1938-as tisztogatásnak esett áldozatul. Hassell eltávolításának hátteréről lásd Hans Mommsen In: Hassell 1988. 12.

¹⁴ Az MWT elődszervezetét 1925-ben alapították Bécsben (*Mittel-europäische Wirtschafts-Tagung*) a szabad kereskedelem támogatására. A szervezet német csoportja 1926-ban alakult meg Berlinben. A Rajnavesztfáliai nehézipar 1931-ben magához ragadta a szervezet irányítását. 130 cég, bank, egyesület és intézet képviseltette magát az MWT-ben, amelynek fő célja a német gazdaság érdekeinek délkelet-európai képviselete és koordinálása volt. Az MWT-nek a régióban Magyarországon, Romániában

előkészítésének vádjával a Goerdeler-csoporthoz tartozó Hassellt letartóztatta a Gestapo, majd többekkel együtt halálra ítélték, és kivégezték.¹⁵

Hassell Rómába érkezése után, 1932-ben kezdett naplót írni.¹⁶ A Berlinbe való visszarendelése után keletkezett, 1938 és 1944 közötti időszakot felölelő, 1946-ban kiadott, a következő évtizedekben rengeteget hivatkozott és bizonyos szempontból orientációs ponttá is váló naplók első, felesége és a svájci kiadó által szerkesztett változata (amellett, hogy sokak számára a reveláció erejével hatott) az 1988-as kritikai kiadás felől visszatekintve több ponton is problematikusnak tekinthető. Ezenkívül egy, a naplók kiadása kapcsán gyakran felmerülő általános kérdést is felvet, nevezetesen, hogy a naplókat milyen célból adja ki az utókor.¹⁷ Hassell feleségének szándéka egyértelmű volt: egyfelől emléket kívánt állítani férjének, másfelől fel akarta mutatni a világ számára Hassell tevékenységének legfontosabb üzenetét, azt, hogy a hatalom által sikeresen korrumpált, megtört gerincű német társadalom mellett igenis létezett egy „másik”, nem nemzetiszocialista eszméket valló Németország is. A tiszteletreméltó szándék azonban a naplók szövegének tendenciózus kezelésével párosult: elő-előfordult, hogy azokat a helyeket, ahol Hassell álláspontja nehezen lett volna elválasztható a korabeli rezsim felfogásától, az özvegy vagy kihagyta, vagy a szöveget néhány szó megváltoztatásával új értelemmel ruházta fel.¹⁸ Nem azért történt mindez, mintha a kardinális kérdéseket tekintve megkérdőjelezhető lett volna az idősödő diplomata emberi tartása, politikai elkötelezettsége, hanem azért, mert felesége attól tartott, hogy a közelmúlt szörnyű élményei egy-egy rosszul megválasztott szó vagy mondat miatt rávetülhetnek a kivégzett férj emléké-

és Bulgáriában is alakultak helyi csoportjai. A szervezetről lásd például Freytag 2012.

¹⁵ Hassell életéről lásd Baethgen 1969. 44–46.; Schöllgen 1990.

¹⁶ Az olaszországi szolgálat idején keletkezett – számunkra most kevés jelentőséggel bíró – naplójegyzeteit csak 2004-ben, jóval az 1938–1944 közötti időszak publikálása után jelentették meg, a család beleegyezésével. Hassell 2004.

¹⁷ A tényre Karl-Heinz Janßen történész, egyben a *Die Zeit* hetilap szerkesztője hívta fel a figyelmet, aki több ponton is egybevetette a két kiadás szövegét. Janßen 1989.

¹⁸ Uo.

re. Az 1980-as években végül a család hozzájárult egy valóban tudományos jegyzetapparátussal és komoly bevezetővel ellátott, szövegváltoztatásokat kerülő kritikai kiadás megjelentetéséhez, amelyből már csupán azok a feljegyzések maradtak ki, amelyek kifejezetten a család magánéletére vonatkoztak.

Mindig izgalmas kérdés, hogy mi készteti a naplóíróra arra, hogy feljegyezze azokat az eseményeket és gondolatokat, amelyeket megörökítésre érdemesnek tart. A napló Philippe Lejeune által kategorizált négy funkciója közül három mindenképpen vonatkozik a Hassell-naplókra: az elmélkedés, az emlékezet és az írás szeretete.¹⁹ (A negyedik kategória, a kifejezés, közelebbről a kommunikáció és megkönnyebbülés sokkal kevésbé.) A diplomata szeretett írni, és jól is írt, naplója mellett öt könyvet és számtalan tanulmányt, esszét jegyzett. Mivel rendkívül mozgalmas szakmai és társadalmi életet élt, rendszeresen készített jegyzeteket (ezt a szokást minden biztonnal még aktív szolgálatából hozta magával), s a napló is bizonyos szempontból egyfajta felejtés ellen „teleírt jegyzet-tömbnek” tekinthető nála. Hassell ugyanakkor – ha ideje volt – elemezte is a vele történeteket, s igyekezett az eseményeket összefüggéseiben megragadni.

Általánosságban véve igaz, hogy „A naplóírás mindig egyfajta egyéni igazságot és meggyőződést közvetít”, s a szerző–narrátor–szereplő önmaga fontosságérzésének tudatát is mutatja.²⁰ Ez a megállapítás természetesen érvényes a vizsgált naplóra is. Magából a naplóírás tényéből levonható általános következtetésen túl Hassell naplóból visszatükröződő szerepfelfogására az jellemző, hogy mélyen meg volt győződve arról, hogy személyes feladata a jó értelemben vett (1940 után az ellenállásban való részvételben megnyilvánuló) szolgálat, s hogy biztos volt abban, hogy szükség esetén maga is hozzá tud járulni Németország helyzetének megváltoztatásához, adott esetben külpolitikai tapasztalataira épített tanácsadó szerepben, szükség esetén azonban akár külgyminiszterként is.²¹

Hassel naplója átmenetet képez a teljesség igényével írt és a tematikus naplók között.²² Kétségtelen ugyan, hogy feljegyezte

¹⁹ Lejeune 2003. 214.

²⁰ Katona–Kovács 2014. 42.

²¹ Hassell 1988. 408. (1943. december 5.)

²² Katona–Kovács 2014. 44.

a fontosabb magánéleti, családi eseményeket is (ezek nagy részét kihagyták a kötetből), de érdeklődésének fókuszában valójában a közélet, a szakmai kérdések, a kül- és belpolitika álltak, s ez a terjedelemben is megmutatkozik. Társadalmi és szakmai háttéréből táplálkozó érdeklődése természetesen erősen befolyásolta az esetlegesen reflektálandó témák közötti szelekciót.

A konzervatív monarchista beállítottságú, mélyen vallásos (protestáns) Hassell nagy tekintélyű porosz arisztokrata családba született, ami szinte automatikusan biztosította számára a társadalmi életben rendkívül fontos, szerteágazó és befolyásos kapcsolati hálót, amely csak tovább bővült és mélyült, miután feleségül vette a nagy tekintélyű Tirpitz admirális lányát, Ilse von Tirpitzet. A jogot, majd közgazdaságtant végzett, és a külügyi szolgálatot élethivatásának tekintő, s mint ilyen az információk jelentőségét evidensnek tartó arisztokrata kapcsolatrendszerét élete végéig tudatosan ápolta és bővítette. Ez a hozzáállása nem korlátozódott csupán Németországra, ugyanúgy érvényes volt az évtizedek során kiépített külföldi kapcsolataira is. Ezek egy részét még a háború alatt is sikerült frissen tartania, köszönhetően az MWT-ben betöltött, utazással együtt járó pozíciójának, valamint lánya olaszországi állandó lakhelyének.²³ Hassell kapcsolati hálójának, s aktivitásának köszönhetően rendkívül tájékozott embernek számított Berlinben a világháború alatt, s a legkülönbözőbb természetű információk is gyorsan eljutottak hozzá: így például nemcsak a német csapatok kegyetlenkedéseiről s ezek következményeiről, a tisztikar hangulatáról, a Hitler körüli erőviszonyok alakulásáról értesült, hanem a zsidók megsemmisítéséről is biztos információkkal rendelkezett.

Hassell nem tartozott azok közé, akik mindennap lejegyzik a velük történeteket, s ha elmaradásuk keletkezik, akkor utólag mindenképpen pótolják a kiesett napokat. Többé-kevésbé ugyan rendszeresen vezette naplóját, de csak akkor írt, amikor annak szükségét érezte, ha valami megörökítésre érdemes esemény történt vele.²⁴ (Amennyiben valamilyen okból hosszabb ideig nem jutott az íráshoz, igyekezett jegyzetei alapján

²³ Fey von Hassell férje, Detalmo Pirzio-Biroli olasz nemes birtokán élt Castello di Brazzában.

²⁴ A naplóírók két típusáról lásd Lejeune 2003. 216.

összefoglalni az eltelt időben történt eseményeket.²⁵) Arról nem tudhatunk semmit, hogy gondolkodott-e valaha arról, hogy naplóját egyszer megjelenteti. Alkatától ez a lehetőség feltehetően távol állt, de egy, a naplókra alapozott visszaemlékezés vagy önéletírás gondolata biztosan megfordult volna a fejében, amennyiben sorsa másként alakul.²⁶

A naplóírás természetesen veszélyes is lehet mind a szerzőre, mind pedig azokra, akikről a naplóíró információkat jegyez le. Fokozottan érvényes ez a diktatórikus rezsimekben, ahol a nem publikus információk napvilágra kerülése az érintettek egzisztenciális fenyegetettségét vonhatja maga után. Hassell természetesen tisztában volt ezzel, ezért az ellenállók köreihez tartozókkal folytatott beszélgetéseinek leírásaiban kódokat alkalmazott a személyek jelölésére.²⁷ Mindez természetesen még nem nyújtott volna elég védelmet az érintetteknek, ezért Hassell, illetve felesége időről időre kicsempészte Svájcba a füzeteket, sőt az is előfordult, hogy hónapokra elásták őket a kertben.²⁸

A napló tanúsága szerint Hassell közélettel kapcsolatos gondolatai a következő nagy témák mint csomópontok körül forogtak a vizsgált időszakban. Rendszeresen visszatért a nemzetiszocialista rezsim embertelenségére, a középszerű hatalmi elit gátlástalanságára, valódi teljesítmények hiányát leplezni kívánó túlkompenzálására és beképzeltségére, és a korábbi elitek partvonalon kívülre állítására, valamint az

²⁵ A kiadásban a szerkesztők néhány kivételes esetben a kimaradt napokat Hassell feleségének írt leveleiből, valamint elkülönítetten tartott feljegyzéseiből vett idézetekkel pótolták. Ez történt például 1942. április közepi délkelet-európai körútja kapcsán. Hassell 1988. 309–318. A kiadvány (nem a szerző által előállított) kollázs volta nyilvánvalóan felveti a napló autenticitásának kérdését.

²⁶ Lejeune-re hivatkozva utal arra Kövér György, hogy az egyik műfaj idővel gyakran a másik gyakorlásába torkollik. Kövér 2011. 222–223.

²⁷ Előfordult, hogy egyes személyeket csupán egy nagybetűvel jelölt, de gyakran fedőneveket is használt. Johannes Popitz, porosz pénzügyminiszter például Gärtnerként, Claus Schenk von Stauffenberg ezredes pedig Zollerntalként jelenik meg a füzetekben. *Bemerkungen zur Edition.* [Megjegyzések a kiadáshoz.] In: Hassell 1988. 43. A kódolásról lásd Katona–Kovács 2014. 43–44.

²⁸ A fenyegetettség érzéséről lásd 1942. augusztus 1-jei bejegyzését: „Sajnos hónapok óta nem készítettem egyetlen feljegyzést sem, mivel április végén olyan híreket kaptam, melyek alapján kötelességem volt fokozott óvatossággal eljárni.” Hassell 1988. 318. (1942. augusztus 1.)

amoralitásnak arra a pusztító hatására, amellyel gyakorlatilag sikerült a német társadalom komoly részét korrumpálnia, s lealacsonyítani a maga szintjére.²⁹ Hassell rengeteget találkozott a külügyminisztériumban dolgozó, nagyrészt fontos posztokat betöltő (volt) kollégáival, a tábornoki kar néhány reprezentánsával, az MWT-ben betöltött pozíciója révén az ipar képviselőivel, és az ellenálló csoport tagjaival is, akik többnyire a fenti három kör valamelyikéből kerültek ki. Ennek köszönhetően naprakész információkkal rendelkezett a németországi gazdasági, társadalmi és belpolitikai helyzetről. A külpolitikai és hadi helyzet elemzésére rendkívül gyakran visszatért, akár mint narrátor, aki beszélgetőpartnerei gondolatait összegzi, akár mint elemző szerző, aki időről időre számot vet a pillanatnyi helyzettel és az abból adódó várható következményekkel.

Németország jelenénél csak annak jövője foglalkoztatta jobban. Elképzelései rövid és hosszú távú célok mentén fogalmazódtak meg. Elemzései nem tekinthetők statikusnak, mert a hadi helyzet változásával az elérendő (maximális) célok megvalósíthatósága egyre inkább megkérdőjelezhetőnek tűnt számára. A rövid távú célok fókuszában a háború befejezése és az elviselhető békefeltételek elérése állt. Nyilvánvaló volt számára, hogy az csak Hitler végleges eltávolítása révén valósulhatna meg, mivel senki nem lenne hajlandó a szavát érdekei szerint változtató diktátorral egy asztalhoz ülni. Reménykedett azonban abban, hogy a „bolsevik veszélyt” Anglia vezető politikusai is legalább annyira átérzik, mint ő és társai, s lényegében erre alapozta azt a véleményét, hogy Hitler eltávolítása után az etnikai elvre és mindenekelőtt a szovjet veszélyre hivatkozva elérhető lenne az 1918 előtti *keleti* német határok visszaállítása a kontinens stabilitása érdekében.³⁰ „Magától értetődő, hogy a hatalmi politika szerepe a döntő. Ami bennünket illet (politikailag), nem az a feladatunk, hogy »demokratikus« szellemben bűnbánatot gyakoroljunk, és megígérjük

²⁹ Lásd Mommsen In: Hassell 1988. 13., 17.

³⁰ Mommsen 2013. 15. A Foreign Office nem volt hajlandó komolyan mérlegelni ezt a lehetőséget. A német ellenállókat nem tekintette tárgyalópartnernek, Hassell kapcsolatkereséseit pedig egy idő után kifejezetten nemkívánatossá nyilvánította. Lásd Bryans 1953. 549–550. A „hivatalos német szervek” céljairól és békeelképzeléseiről lásd Pritz 1999.

a változtatásokat, hanem nyilvánvalóvá kell tennünk a másik oldalon lévők számára, hogy egy egészséges német tényező az ő érdekeiket is szolgálja. Ez azonban mindazok után, ami történt, egy olyan vezetővel, mint Hitler, nem lehetséges, már csak azért sem, mert semmit sem hisznek el neki.”³¹

Hosszú távú elképzeléseiben Németország belpolitikai berendezkedése mindenképpen eltért volna az 1918 utáni rendszertől. Bár monarchista volt, nem ragaszkodott feltétlenül a királyság/császárság visszaállításához, a háború után kialakult demokratikus berendezkedést azonban – jelentős részben azért, mert ez vezetett a bolsevik rendszer egyik variánsának tekintett NSDAP hatalomra kerüléséhez és triumfálásához – elvetendőnek tartotta. Elképzelései ezzel kapcsolatban képlekenyek voltak, de két dologban nem változtak: a békekötést követő első időkben semmilyen körülmények közt nem értett egyet a pártok versengésének helyreállításával, ezzel szemben feltétlenül támogatta a lakosok helyi szintű véleménynyilvánításának lehetőségét, és döntési helyzetbe hozását az önkormányzatok megőrzésével és mozgásterének bővítésével.³² Külpolitikai vonatkozásban Németország földrajzi helyzete és gazdasági ereje miatt Európa vezető hatalmaként jelent meg vízióiban, amely a többi európai hatalommal az érdekszférákat tisztázva, együttműködésre alapozva, a kisállamok politikai önállóságát pedig feltétlenül tiszteletben tartva békésen irányíthatja a kontinenst.³³ Elképzelését azért gondolta reálisnak, mert meg volt győződve arról, hogy a kontinens az ázsiai hatalmi térrel, valamint az USA-val szemben csak ily módon őrizheti meg gazdasági és katonai potenciáljára alapozott meghatározó szerepét a világban. Bár Európa jövőbeni helyzetével kapcsolatos meglátásaiban sok igazság volt, azzal valójában nem számolt, hogy a szövetségesek a nemzetiszocialista rezsim háborúban elkövetett bűnei miatt nem lettek volna hajlandók Németországgal egyenrangú partnerként tárgyalóasztalhoz ülni, még Hitler megbuktatása esetén sem.

A naplóban *terjedelmét tekintve* ugyan nem kap domináns szerepet, időről időre azonban visszatér az egyéni (saját) útválasztás kérdése (felelőssége?). Hassell, az önvizsgálatot termé-

³¹ Hassell 1988. 412–413. (1943. december 27.)

³² Mommsen In: Hassell 1988. 15.

³³ Schlie 1992. 472.

szetesnek tartó közegből származó, mélyen vallásos protesztáns arisztokrata, egyúttal azonban racionális, államhűségre felesküdt, a szolgálat iránt elkötelezett porosz hivatalnok a füzetekben nem elemezte részletekbe menően saját helyzetét és megkötött kompromisszumait. Vívódását azonban jól tükrözi 1938. szeptember 17-i bejegyzése: „az utóbbi hetekben egyre gyakrabban tettem fel magamnak a kérdést, hogy szabad-e egyáltalán szolgálni egy ilyen immorális rendszert, másfelől viszont ha az ember »kívül« marad, tovább csökken az esélye annak, hogy tehessen valamit”.³⁴ Hassell tehát, miközben szervezkedett a fennálló rezsim ellen, mindvégig a rendszer része is maradt. Nehezen lehetne másként értelmezni például azt a lépését, hogy elfogadta Ernst von Weizsäcker államtitkár (közeli jó barátja) felkérését,³⁵ hogy évtizedek alatt megszerzett tekintélyét latba vetve igyekezzék a világháború kitörésének idején Skandinávia kormányait Németország számára kedvező irányba befolyásolni.³⁶ De az MWT elnökségi tagsága is végeredményben azt jelentette, hogy a rendszeren belül maradt. A kompromisszumok meghozatalát minden bizonnyal megkönnyítette számára, hogy Németország háborús külpolitikai törekvéseinek egy részével – ha nem is a módszerekkel és a sorrenddel – maga is egyetértett (például a keleti német területek visszaszerzése, a kontinensen belüli erőviszonyok átrajzolása). A „kint is vagyok, bent is vagyok” dilemmája élete végéig elkísérte. 1943. március 6-án így írt erről: „Néha torkig vagyok Berlinnel. Kedvem lenne visszavonulni Ebenhausenbe, és csak írogatni. De ez valószínűleg elhibázott lépés lenne, és gyávaság is.”³⁷ A patrióták igazi tragédiáját magára nézve is érvényesnek tartotta, nem kívánhatta jó szívvel Németország háborús győzelmét – de vereségét sem. Ennek a tudathasadásos állapotnak a nyelvi kivetülése, hogy a többnyire egyes szám első személyű feljegyzésekben Németország helyzetét tárgyalva mindig többes szám első személyre vált át – miközben a fennálló rezsimmel egyáltalán nem érez közösséget, sőt egyenesen ellene szervezkedik.

³⁴ Hassell 1988. 49. (1938. szeptember 17.)

³⁵ Weizsäcker, Ernst von (1882–1951) 1938 és 1943 között a német külügyminisztérium államtitkára, majd 1943 és 1945 között vatikáni követ.

³⁶ Hassell 1988. 122–124. (1939. szeptember 10.)

³⁷ Uo. 353. (1943. március 6.)

Délkelet-Európa és Magyarország

Hassell könyveiben és tanulmányaiban rengeteget foglalkozott Németország Európában és a világon betöltött helyével, múltjával és jövőbeni kilátásaival.³⁸ A geopolitika iránt fogékony diplomata annak a történelmi tradíciónak volt az örököse, amely Németországban a kontinens lehetséges vezető hatalmát látta, s a többi államhoz, régióhoz való viszonyát ebből vezette le. Olyan szerzők alapozták meg elképzeléseit, mint Friedrich List vagy Friedrich Naumann, akik Németország európai pozíciójáról elmélkedve olyan német vezetésen alapuló Közép-Európa-koncepciókat dolgoztak ki, amelyek részleteiket illetően több ponton eltértek ugyan egymástól, a lényegét tekintve azonban ugyanabba az irányba mutattak. Majdnem mindegyik elgondolás középpontjában a gazdasági szemlélet primátusa állt.³⁹ Németországot olyan kontinentális erőként fogták fel, amelynek az Északi-tengertől a Fekete-tengerig elterülő területek közvetlen érdekszférájába tartoznak, s amely az így létrejövő gazdasági egységre építve megszerezheti a nagyhatalmi státust a Nagy-Britanniával, Franciaországgal és Oroszországgal való vetélkedésben. Délkelet-Európának a koncepciók az olcsó nyersanyagexportőr és a német termékek felvevőpiacának szerepét szánták, valamint, hogy egyfajta hídként összekösse a német régiókat Törökországgal, kaput nyitva ezzel az Ázsiával folytatni kívánt kereskedelem előtt.⁴⁰

Hassell is osztotta azt a nézetet, hogy Németországot központi fekvése és gazdasági ereje eleve predesztinálja a kontinentális vezető szerepre, s csak a német politikai elit Bismarck bukása utáni gyenge politikai teljesítményének tudható be, hogy ezt a pozíciót nem sikerült betöltenie.⁴¹ Ennek megfelelően legfontosabb elérendő célnak az európai hatalmi viszonyok

³⁸ Hassell 1943.; Hassell 1942. 748–764.

³⁹ Közép-Európa megszervezésének Paul de Lagarde által javasolt agreszív, politikai alávetéssel járó lehetőségét a szerzők nagy része nem vallotta magáénak, sokkal inkább a gazdasági szabályozók révén szerették volna Németország érdekeit biztosítani. Nem véletlen, hogy Lagarde népszerűsége a harmincas években nőtt meg radikálisan. Lásd többek között Pritz 1999. 33–34.

⁴⁰ A Közép-Európa-tervekről és Délkelet-Európa ezekben betöltött szerepéről lásd például Thörner 2008.

⁴¹ Hassell 1943. 177.

átrendezését tartotta. Még a háború alatt sem látta lehetetlennek, hogy az USA mellett egyre inkább másodhegedűs szerepbe szoruló Nagy-Britannia – gazdasági érdekeinek tisztelgésében tartása esetén – meggyőzhető arról, hogy a „keresztény nyugat” fennmaradása és megerősödése érdekében gátat kell vetni a keletről érkező „bolsevik fenyegetésnek”.⁴² Ezt azonban csak akkor látta megvalósíthatónak, ha egy, az együttműködésre nyitott, a kompromisszumokat nem elvető Németország válik Közép-Európa (s ezzel a kontinentális Európa) domináns hatalmává, miközben a Mediterráneum Olaszország, Franciaország, az Ibériai-félsziget és Nagy-Britannia érdekszférája maradna.⁴³ Hassell álma egy nem agresszív hatalmakból álló, kooperációra épülő rendszerben működő Európa volt, amely a *win-win* stratégia alapján, de mégis Németország tényleges irányítása mellett működik. Délkelet-Európa mint *Mitteleuropa* kiegészítő gazdasági térsége meghatározó szerepet kapott Hassell elképzelésében is, hiszen a kisállamok integrációja nélkül elképzelhetetlennek tartotta Németország gazdasági és politikai felemelkedését.⁴⁴ Hassell azonban a tiszta hatalmi-politikai érdekérvényesítés helyett egyfajta küldetesként is tekintett Németország délkelet-európai államokkal kialakítandó kapcsolatára: elkerülhetetlennek és egyben célszerűnek is tartotta teljes politikai függetlenségük garantálását, s a német gazdaság erejének az elmaradott államok gazdasági felemelésének szolgálatába való állítását – természetesen szigorúan a „kölcsonosság” jegyében.⁴⁵

Naplójában nem fejt ki részletekbe menően Délkelet-Európával kapcsolatos elképzeléseit, hisz feljegyzéseit nem szánta megjelentetésre, álláspontját pedig többször publikálta már, tehát számára a kérdés az evidencia kategóriájába tartozott. Ezért csak akkor írt *átfogóan* – s akkor is csak mellékesen – a régióról, ha beszélgetéseiben, tárgyalásain valami okból a téma hangsúlyosan napirendre került. Délkelet-Európa, mint az általa valójában egységesnek tekintett gazdasági zóna kétféle kontextusban jelenik meg a naplóban: vagy az érintett országokban tett, MWT által finanszírozott utazások során folyta-

⁴² Schlie 1992. 478.

⁴³ Uo. 476., 478.

⁴⁴ Uo. 477.

⁴⁵ Hassell 1942. 763–764.

tott megbeszéléseknek a térség jövőjére vonatkozó passzusai kapcsán, vagy pedig a nagypolitikai (legtöbbször katonai) események következményeinek elemzésénél, mérlegelésénél. Előbbiekben általában a kisállamok politikai függetlensége mellett szállt síkra az európai hatalmi viszonyok jövőbeni (részleteiben nem kibontott) átrendezése utáni időszakra vonatkozóan. 1942. április 13-án például a bolgár királlyal való megbeszéléséről a következőt jegyezte fel: „Aztán Európa háború utáni újjáépítéséről beszélgettünk; élénk egyetértését fejezte ki azokkal az elvekkel kapcsolatban, amelyeket ezzel és Németország kis népekkel szükségszerűen ápolandó jó viszonyával kapcsolatban kifejtettem.”⁴⁶ Egy nappal később pedig már a magyar miniszterelnök előtt került szóba a kérdés: „K(állay) tájékozottnak tűnt az MWT magyar csoportjával kapcsolatban, és szimpátiával nyilatkozott az öreg Naumann szellemében végzett »közép-európai« munkáról.”⁴⁷

A német külpolitikai lépések délkelet-európai régiót érintő következményei általában negatív konnotációban jelennek meg. Így Friedrich Joseph Bertholddal, a *Volksbund für das Deutschtum im Ausland* Dél-Tirolért felelős referensével folytatott beszélgetéséről a következőket jegyezte fel, még a világháború kirobbanása előtt, 1939. június 20-án: „Valószínűleg igaza van abban is, hogy ha a dolgok úgy alakulnak, ahogy eddig, akkor elképzelhető egy átfogó német megszálló politika. Ez azonban hosszú távon nem hozhat jó eredményeket. Ráadásul amúgy is meglenne minden esélyünk arra, hogy egy értelmes politikai vonalvezetés mellett az egész területen domináns hatalommá váljunk, anélkül, hogy más népeket megsemmisítsenénk, vagy gyűlölet fűtötte rabszolgákká tennénk.”⁴⁸ További bejegyzéseiből is egyértelműen kiolvasható a régióval szemben folytatott német politikával való elégedetlenség, még akkor is, ha a naplóíró időről időre a mi-ők tengely mentén, automatikusan a „mi” oldalán helyezi el önmagát.⁴⁹

⁴⁶ Hassell 1988. 310. (1942. április 13.)

⁴⁷ Uo. 312. (1942. április 14.)

⁴⁸ Uo. 94. (1939. június 20.) Hasonló hangvételű bejegyzések a későbbiekben többször is születtek az egyes országok (Jugoszlávia, majd később Magyarország) megszállása kapcsán.

⁴⁹ „Gyors, nagy sikerek a Balkánon. A Wehrmacht egy páratlan, ragyogó instrumentum, amely a porosz szellemből született, rendelkezik minden pozitív német tulajdonsággal, s egyúttal abszolút önbizalommal is. Tra-

A régió, pontosabban a régió államai viszonylag gyakran szerepelnek a naplóban, bár korántsem olyan gyakorisággal és súllyal, mint a németországi helyzettel foglalkozó bejegyzések, elemzések. Legátfogóbban azok a feljegyzések foglalkoznak velük, amelyek az MWT megbízásából megvalósult körutazásokról születtek. Ezek csak elvétve tartalmaznak bármit is a konkrét megbízatásról, a szervezet tevékenységének népszerűsítéséről és a közlekedés jövőbeni fejlesztési lehetőségének feltérképezéséről. Hassell megjegyzéseiből kitűnik, hogy – jelentős mértékben korábbi állomáshelyeinek köszönhetően – nemcsak kedvelte a régió országait, hanem tájékozott is volt politikai és gazdasági helyzetüket, egymáshoz fűződő viszonyukat illetően. Világosan látta azt is, hogy a határmódosításokkal járó, erőből végrehajtott német „rendezések” egyáltalán nem hoztak valódi megnyugvást a térségben, sőt több esetben valódi káoszhoz vezettek: „S még mi szidtuk 25 éven keresztül a Párizs környéki békék jogtalanságát és értelmetlenségét!” – jegyezte fel 1941. május 5-én, Jugoszlávia lerohanása után.⁵⁰

Hassellt szívesen látták a fővárosokban, s az MWT helyi csoportjainak vezetői mellett miniszterek, miniszterelnökök, sőt a királyi házak tagjai is fogadták, sőt néha egyenesen ők hívták meg magukhoz látogatásra.⁵¹ Jugoszláviában többek között Pál herceggel tárgyalt, Romániában Mihail Manoilescu és Ion Gigurtu volt külügyminiszterekkel, valamint Elena román anyakirálynéval, Magyarországon Kállay miniszterelnökkel és Imrédy Bélával, Bulgáriában pedig magával Borisz cárral. A megbeszéléseket általában szívélyesként írta le. A pozitív fogadtatásnak több oka is lehetett. Néhányukat személyesen ismerte még korábbról (Pál herceg, Elena anyakirályné), a többiek pedig biztosan érdekes és fontos információforrást láttak

gikus: ennek a csodálatos instrumentumnak a segítségével valósul meg Európa romba döntése à la perfection.” Hassell 1988. 246. (1941. április 10.)

⁵⁰ Uo. 250. (1941. május 5.)

⁵¹ Pál herceg 1941. március 20-i meghívását a következőképpen jegyezte fel: „Röviddel érkezésem után Pál herceg meghívott reggelire, pedig nem is jelentkeztem be nála. [...] A helyzet pikantériája az, hogy Weizsäcker kifejezetten megkért arra, hogy a feszült helyzet miatt ne kérjek Ribbentrop-tól olyan újabban szükséges, követeknek szóló utasítást, amely arra vonatkozik, hogy egyes személyek számára audienciát kérjenek államfőknél, miniszterelnököknél és külügyminisztereknél. Én azonban nem tehetek róla, ha meghív-nak, s ez volt Heeren véleménye is.” Hassell 1988. 234. (1941. március 20.)

benne, hiszen Hassellnak, mint Németország egyik legtekintélyesebb korábbi diplomatájának, majd a német nagyipar érdekeit képviselő MWT igazgatósági tagjának a neve diplomáciai körökben ismert volt. Nem mellesleg a német állam egyik képviselőjét láthatták benne, aki megérkezése után természetesen automatikusan lejelentkezett a német követeknél, sőt néha az ottani követségen is aludt. (A követek ilyenkor részletesen informálták az országok belpolitikai helyzetéről.)

Hassell az államokat naplójában kívülről, ha úgy tetszik, felülről szemléli, s nem állít fel közöttük sem fontossági, sem pedig szimpátián alapuló sorrendet. Pozíciója az országokat a német érdekszférába tartozónak tekintett régió egy-egy alkotóelemeként látó elemzőé. Rögzíti gazdasági és politikai benyomásait, s azokat az információkat, amelyeket beszélgetőtársaitól szerzett. Ha történt vele valami esemény, ami az ország helyzetét, vagy a közhangulatot jól megragadhatóan vissza tudta adni, vagy olyan pletykát hallott, amely az eliten belüli mozgásokról vagy kapcsolatokról szólt, azt is feljegyezte.⁵² Hassell benyomásai, illetve az összeszedett információkon alapuló elemzései az adott országok helyzetéről többnyire rövidék és pontosak. 1942. április 19-én például a következőképp foglalta össze a romániai közhangulatot: „A színpalak mögött folytatódik a politikai harc. A kormányt a németek szolgájának tartják, és csak kevesen állnak mögötte. A régi pártoknak még nagy táboruk van; a legionáriusokat Antonescu szörnyen üldözi, de különösen az ifjúság körében még tartják magukat. A (jövőbeni) Oroszországtól nagyon félnek, ezért kíváncsún tartják Németország barátságát. De mindent ural a Magyarország elleni gyűlölet, és az Erdély visszaszerzésére irányuló igyekezet.”⁵³

Hasonlóan a többi délkelet-európai államhoz, Magyarország sem volt már Hassell számára fehér folt a naplóírás idején. 1930-as belgrádi követi megbízatásától kezdve ugyanis

⁵² Elena anyakirályné a politikai elitről mesélve a következő információt osztotta meg vele 1942. április 18-án: „Egy másik, komoly befolyása miatt káros személyiség [Octavian – E. F.] Goga felesége, aki rendkívül vonzó, aminek köszönhetően mindent el is ér, s szégyentelenül megszedi magát. Állítólag rosszabb, mint Madame [Elena – E. F.] Lupescu. A királyné elnézésemet kérte, amiért ilyen sok pletykát osztott meg velem, de szerintem valóban förtelmes állapotok uralkodnak.” Hassell 1988. 315. (1942. április 18.)

⁵³ Uo. 314. (1942. április 16.)

rendszeresen találkozott a magyar diplomáciai aktivitással, és tökéletesen tisztában volt a régió belső viszonyaival, így a magyar külpolitika céljaival is. Követként, illetve nagykövetként mind Belgrádban, mind Rómában olyan állomáshelyen szolgált, ahol a „magyar kérdés” – természetesen más-más megfontolásból – folyamatosan napirenden volt. Az országgal kapcsolatos megjegyzések kétféleképpen kerülhettek naplójába: vagy a régióban tett körutazás eseményei, tapasztalatai kapcsán, vagy pedig olyan információk révén, amelyek nagypolitikai szinten is jelentős eseményekhez fűződtek. Ez utóbbi, többnyire rövid bejegyzések a területi revízió megvalósításának fázisai kapcsán születtek, vagy pedig az ország német megszállása, majd a szövetségesek előretörésével megváltozott magyarországi helyzetről tettek említést.

Hassell információforrásai részben külügyminisztériumi (volt) munkatársai, részben a magyarországi német követek, részben pedig a magyar gazdasági és politikai elit azon reprezentánsai közül kerültek ki, akikkel utazásai során kapcsolatba került. Magyarországon két német követtel is találkozott. Otto von Erdmannsdorffról kifejezetten jó véleménnyel volt.⁵⁴ A követ nem csupán a helyi viszonyokra vonatkozó információkkal látta el, hanem megmutatta neki a Margitszigetet, a János- és a Gellért-hegyet is, tehát a szakma mellett a kapcsolódásban is segítségére volt.⁵⁵ Ráadásul a követ nyíltan beszélt vele azokról a háttértárgyalásokról is, amelyek Hitler és a magyar kormány között zajlottak Jugoszlávia küszöbön álló megszállása kapcsán. Fél évvel későbbi budapesti látogatása alkalmával megismerkedhetett az új követtel, Dietrich von Jagow-val is, aki egyike volt annak a hat, az SA-ból érkező személynek, akiket Ribbentrop minden szakmai előképzettség nélkül magas posztra helyezett.⁵⁶ A szakmaiságot rendkívül nagyra tartó Hassell róla csupán annyit jegyzett meg, hogy minden kezdeti bizonytalansága mellett „valószínűleg ő a legjobb közülük”, és hogy neki „legalább volt gyerekszobája”.⁵⁷

⁵⁴ Otto von Erdmannsdorff (1888–1978) 1937 és 1941 között budapesti német követ.

⁵⁵ Hassell 1988. 242–245. (1941. április 2. – április 5.)

⁵⁶ Dietrich von Jagow (1892–1945) 1941 és 1944 között budapesti német követ.

⁵⁷ Hassell 1988. 271. (1941. augusztus 30.)

Magyarországi tárgyalásain nemcsak az MWT magyar csoportjának reprezentánsaival, a gazdasági életben meghatározó szerepet betöltő személyekkel találkozott, hanem aktív politikusokkal is. Előbbiek közül 1941. áprilisi látogatásakor megbeszéléseket folytatott a MÁV vezérigazgatójával, Varga József ipari- és kereskedelmi miniszterrel, Mecsér Andrással, a Magyar–Német Kereskedelmi Kamara elnökével, valamint a Magyar Általános Hitelbank vezérigazgatójával, korábbi pénzügyminiszterrel, Fabinyi Tihamérral.⁵⁸ Augusztusban visszatért Budapestre, és a régióval kapcsolatos közlekedési kérdésekről beszélt egy ülésen az MWT tagjaival, akik közül befolyásuk és aktivitásuk alapján kiemelte Surányi-Unger Tivadar közgazdászt, Zsilinszky Gábort, a Magyar Bauxitbánya Rt. vezérigazgatóját, Lamotte Károlyt, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank elnökét, Fabinyi Tihamért és Teleki Mihályt, korábbi mezőgazdasági minisztert.⁵⁹ Utolsó körútján, 1942 áprilisában Surányi-Ungerrel és Teleki Mihállyal találkozott.⁶⁰ Ezekről a megbeszélésekről nem számolt be részletekbe menően, hisz feltehetően külön jegyzeteket készített róluk az MWT számára. Diplomata volta azonban ezúttal is átüt a naplón, mivel azokról a találkozókról, amelyeken beszélgetőpartnerei vezető *politikusok* voltak, sokkal részletesebb feljegyzéseket készített saját maga számára. Három magyarországi tartózkodása során találkozott Kállay miniszterelnökkel, kétszer Imrédy Béla pártelnökkel és Albrecht főherceggel. Emellett felkereste a közlekedési balesete után lábadozó, a Führer kívánságára menesztett korábbi külügyminisztert, Kánya Kálmánt is, akit természetesen régóta ismert, és a gesztusból magából, valamint szóhasználatából kivehetően nagyra is becsült.⁶¹

A Hassell-naplóban nincs olyan Magyarországot érintő lényegi információ, amit a politika- és diplomáciatörténeti munkák ne tártak volna fel már réges-rég. Feltűnő azonban a diplomata tájékozottsága, a megszerzett információk fontos-

⁵⁸ Uo. 242–244. (1941. április 2. – április 4.)

⁵⁹ Uo. 270–271. (1941. augusztus 30.)

⁶⁰ Uo. 313. (1942. április 16.)

⁶¹ „Délután meglátogattam az idős Kányát. Egy súlyos közúti baleset miatt sajnos egy roncs. Azt mondta, hogy kedve lenne írni egy könyvet arról, hogy az angol politika milyen hibákat követett el az elmúlt három évben.” Hassell 1988. 243. (1941. április 3.)

ságának kitűnő súlyozása. Még akkor is így van ez, ha benyomásai a magyar politikai helyzetről szükségszerűen mozaikosak. (Az ország nem állt érdeklődésének fókuszában, és a begyűjtött információk természetesen erősen függtek tárgyaló-, illetve beszélgetőpartnereitől.) Főleg külügyminisztériumi kapcsolatai révén tisztában volt például a területi revíziók megvalósulása körül kialakult ambivalens helyzettel és a magyarországi hangulattal. Tudott arról, hogy Hitler 1938. augusztus végén megpróbálta rábeszélni Horthyt, hogy Magyarország üzenjen hadat Csehszlovákiának, s azzal is tisztában volt, hogy az első bécsi döntést korántsem fogadta mindent elsöprő lelkesedés Budapesten.⁶² A Kárpátalja megszállását megelőző német, majd együttes német–olasz figyelmeztetésekről is voltak információi, valamint arról is, hogy a magyar kormány komolyan mérlegelte Románia megtámadását, amit végül német nyomásra vettek le a napirendről.⁶³ A Jugoszlávia megszállása előtti napokat Budapesten élte át, és helyesen értékelte Teleki öngyilkosságának ezzel kapcsolatos okait is.⁶⁴ Megfogalmazásából kitetszik, hogy nemcsak értette, de meg is értette Teleki dilemmáját: „És most ez az ország is bele akar (?) hanyatlni a háborúba: a hotel személyzetének megnyúlt arca, tizenkét férfit ma reggel besoroztak. És a szegény, érzékeny idegrendszerű Teleki örök álmát alussza.”⁶⁵

⁶² „A magyarok [...] túl félénkek voltak.” Hassell 1988. 57. (1938. november 4.) „Ribbentrop és Ciano bécsi döntése a háború óta először, sőt talán a történelemben először németellenes demonstrációhoz vezetett a magyarországi német követség előtt, miközben provokatívan éltették a Ducét.” Hassell 1988. 61. (1938. október 10.)

⁶³ „Magyarország és Lengyelország figyelmeztetést kapott, hogy viselkedjenek nyugodtan.” Hassell 1988. 66. (1938. december 1.) „Románia ellen annak idején népszerű lett volna a háború. A háborúba való belépés gondolata most, ráadásul kifejezetten Jugoszlávia ürügyén, amellyel épp német kívánságra nemrég barátsági egyezményt kötöttek, általános riadalmat, a mobilizáció pedig komoly gazdasággal kapcsolatos aggodalmat okoz.” Hassell 1988. 245. (1938. december 1.)

⁶⁴ „Valószínűleg az volt az érzése a Jugoszlávia-ellenes német felvonulás miatt, hogy az a döntés, amelytől félt, és amelyet eddig sikerült elkerülnie, immár elkerülhetetlenné válik Magyarország számára. Mivel szörnyű veszélyt látott a mozgósításban és ezzel a gazdaság [...] szétzilálásában, valamint az Angliával szembeni hadba lépésben, úgy látszik, elvesztette az idegeit. Úgy hallom, este még meggyónt. Olyan, mintha egy ördögi kéz működne Európában.” Hassell 1988. 244. (1941. április 3.)

⁶⁵ Uo. 244–245. (1941. április 4.)

A politikusok közül Albrecht főherceget okos, tette kész politikusnak látta, aki egyértelműen elkötelezett a nemzetiszocialista eszméknek, s aki, mivel szeretne vezető pozícióba kerülni, szívesen együttműködne a nyilaskeresztesekkel.⁶⁶ Kállayt „nagyon szimpatikus, okos, idősödő” úrként írta le, Imrédy pedig gyenge testalkatával Heinrich Brüningre emlékeztette, csak benne nagyobb tettekkészséget fedezett fel, mint a volt kancellárban. Személyes benyomása, és a pártelnök gazdasági és társadalmi reformtervei miatt, amelyekkel meg akarta akadályozni, hogy ezeket a reformokat majdan egy megerősödő baloldal kényszerítse ki, továbbá azon szándéka miatt, hogy megelőzze a szélsőjobb hatalomra kerülését, illetve meghatározó erővé válását, úgy vélte, hogy „[s]zakmailag biztosan ő a megfelelő személy, és számunkra is megfelelő lett volna”.⁶⁷ Abban azonban már egyáltalán nem volt biztos, hogy programját valaha keresztül tudná-e vinni politikai ellenlábasain.⁶⁸ Horthyval ugyan személyesen nem találkozott ezekben az években (korábban Rómában igen),⁶⁹ de tudomása volt arról, hogy nem sokra becsüli Hitlert, s ha adottak lettek volna a feltételek, inkább Olaszországgal működött volna szorosabban együtt, mintsem a Hitler vezette Németországgal.⁷⁰

Hassell utolsó bejegyzései Magyarországról a német megszállás után születtek. Az országot korábban is a Németország által maga alá gyűrt vazallusállamok közé sorolta, ki nem mondva, de mégis elismerve ezzel, hogy az önálló cselekvést illetően, még ha akarta volna sem nyílt volna számára túlságosan nagy mozgástér.⁷¹ 1944-től kezdve az országgal kapcsolatos bejegyzéseit már csupán a Wilhelmstrasséről származó információkra alapozhatta, mivel MWT-tagsága megszűnt, s a közlekedés egyébként is egyre veszélyesebbé vált a kontinensen. Egy, nem sokkal a német megszállás után született bejegyzésében Magyarország valódi helyzetét még plasztikusabban domborította ki: „Az energikus magyarországi fellépés ugyan egyelőre elérte célját, de távlatosan természete-

⁶⁶ Uo. 270. (1941. augusztus 30.)

⁶⁷ Uo. 312., 271. (1941. augusztus 30., 1942. április 14.)

⁶⁸ Uo. 271. (1941. augusztus 30.)

⁶⁹ Uo. 393. (1943. szeptember 26.)

⁷⁰ Uo. 105., 138. (1939. augusztus 7., 1939. november 6.)

⁷¹ Uo. 241. (1941. március 31.)

sen van egy gyenge pontja, akármennyire is félnek ugyanis a magyarok a bolsevizmustól, már csak mint gályarabjaink vesznek részt a játszmában.”⁷² 1944. július 11-i utolsó, Magyarországgal foglalkozó bejegyzése pedig már a közelgő teljes összeomlást diagnosztizálja: „A magyarok ugyan harcolnak az életükért, de fölöttébb sokatmondó, hogy a szövetségesek Rómába való bevonulásakor a vatikáni magyar követ, Apor lemondott hivataláról.”⁷³

Ulrich von Hassell naplója Délkelet-Európa és Magyarország második világháború alatti történetének, valamint a Harmadik Birodalom régióban kifejtett aktivitásának kutatásában különböző szempontú vizsgálatokba is bevonható. Az elsődleges forrásokat kiegészítő funkciója megkérdőjelezhetetlen a térségben történtek értelmezése, valamint a régió és államai gazdasági, politikai és mentális helyzetének árnyaltabb bemutatása kapcsán. A napló azonban természetesen sokkal többet árul el szerzőjéről, mint a korabeli eseményekről. Megtudhatjuk belőle, hogy hogyan látta a régió jelenét és jövőjét egy magasan képzett, a német társadalom (nem nemzetiszocialista) elitjéhez tartozó diplomata, aki elvei és meggyőződése miatt szembeállt ugyan a rendszerrel, de aki a geopolitika meggyőződéses híveként foglya maradt a német kontinentális vezető szerep gondolatának. Olyannyira így volt ez, hogy az utolsó pillanatokig bízott abban, hogy a háborús bűnök ellenére Németország a Nyugat bolsevizmustól való félelmének köszönhetően a békekötés után ismét méltó helyet kaphat „a nap alatt”.

⁷² Uo. 424–425. (1944. április 8.)

⁷³ Uo. 434. (1944. július 10.)

Hornýák Árpád

MILAN JOVANOVIĆ STOIMIROVIĆ: NAPLÓ 1936–1941

Milan Jovanović Stoimirović igen fontos szereplője volt a jugoszláviai, belgrádi politikai életnek, bár személye mára nem csupán a magyar, de még a délszláv közönség számára is alig ismert. 1898-ban Szmederevóban született, újságíró lett. Nagyon hamar bekapcsolódott a két világháború közötti korszak szerbiai politi-

kai újságírásába. Ez a kormányon lévő radikális párttal való szoros kapcsolattal is együtt járt. Újságíró, majd lapkiadó is lett. Már az 1920-as évek elején vezető munkatársa a két világháború közötti időszakot rövid megszakításokkal végigkormányzó Szerb Népi Radikális Párt szócsövének, a *Samoupravának*. 1929-ben rövid ideig külszolgálatot teljesített a berlini jugoszláv követség sajtóattaséjaként, majd 1932–1935 között Skopjében az ugyancsak a kormánypárthoz kötődő *Vardar* című napilap kiadója. 1935–1937 között a Központi Sajtóiroda munkatársa, a külföldi sajtó- és propagandaosztály vezetője, 1937–1938 között az Avala hírügynökség igazgatója, majd 1940-től a Jugoszláv Minisztertanács Publikációs Osztályának igazgatója. Közkeletű nevén cenzor. Posztjából csak a puccs napján, 1941. március 27-én mentették fel. A német támadás után önként jelentkezett a hadseregbe, amely ismeretesen nagyon gyorsan felbomlott, az ország pedig megszállás alá került. 1941–1944 között az Állami Levéltár igazgatója, illetve az *Obnove* (Megújulás) című lap főszerkesztője lett. Ezért a háború után tizenöt év fegyházát kapott. Büntetésének a felét töltötte le. 1966-ban bekövetkezett haláláig a Jugoszláv Lexikográfiai Intézet számára dolgozott, emellett idegen nyelvű könyveket

ültetett át szerbre. Legismertebb talán Robert Graves *En, Claudius* című történelmi regényének 1956-ban készített fordítása.

Felelős állásai révén Stoimirović gyakorlatilag minden információ birtokában volt, amely hazájában hozzáférhető és releváns volt. Rajta keresztül áramlott minden hír, hazai és külföldi sajtószemle, s a harmincas évek második felétől alig volt olyan értesülés, amely ne futott volna át a kezén. Ő döntött arról, mit jelentethetnek meg, és miként a hazai politikai és társadalmi élet eseményeiről, illetve hogyan, milyen hangnemben írhatnak egy-egy külföldi országról. Ez különösen 1940–1941-ben, Németország vonatkozásában volt igen kényes feladat. Pozíciójából adódóan számos kulcsfontosságú esemény résztvevője, szem- és fültanúja. Energiájából arra is jutott, hogy ezeket az eseményeket lejegyezze.

Az utókor szerencséjére éppen azokban az esztendőkhöz vezette legalaposabban a naplóját,⁷⁴ amikor az európai, benne a kelet-európai nemzetközi rend összeomlott.

Tudatában volt műve utókorra gyakorolt jelentőségének. „Mindezt örömmel jegyeztem le, abbéli meggyőződéstől vezérelve, hogy másoknak teszek jót vele, s nem magamnak.” – írta naplója végén. Az a tény azonban, hogy ezen megjegyzését a napló végén tette, legalábbis kételyeket kell hogy ébresszen bennünk állítása igazságtartalmát illetően. Kételyeink annál is inkább jogosak, mert másutt erről egyáltalán nem ír, holott szinte minden felmerülő témát, kérdést többször, némelyiket szinte heti-havi gyakorisággal körbejárt. Stoimirovićot bizonyosan több szempont motiválta naplója írásakor, s ezek egyike az utókor tisztánlátásának segítése volt. Ám nem ez volt az elsődleges cél, illetve legfeljebb úgy, ha utókoron saját magát értette. Ugyanis bizonyosan tudatosan készült emlékiratai majdani megírására. Ezt támasztja alá kéziratban fennmaradt önálló műve, amely a kortársak portréit rajzolja meg, s amelyet 1998-ban adtak ki önálló kötetben *Portreti prema živim modelima*⁷⁵

⁷⁴ Stoimirović 2000.

⁷⁵ Stoimirović 1998.

(Portrék élő modellekről) címmel, amelyet ugyanazok a szerkesztők rendeztek sajtó alá, mint a naplóját. Műve értelmezéséhez tudnunk kell, hogy Stoimirović grafomán volt, aki ontotta magából a cikkeket, vezércikkeket, vitacikkeket. Nemegyszer a fél *Samoupravát* maga írta tele.⁷⁶ S végül, de nem utolsósorban, egy rendkívül szerteágazó kapcsolatrendszerrel rendelkező egyénről van szó, aki számára a napló – túl azon, hogy kiírta magából a gondolatait – egyúttal emlékeztetőül is szolgált.

A naplóban érintett témák alapvetően négy csoportba sorolhatók.

- *Család.* Ez a téma kapja a legkisebb terjedelmet, de meg kell jegyeznünk, hogy nem látjuk a csoport teljességét, mert a szerkesztők – saját bevallásuk szerint – ezekből a részekből szelektáltak a legbátrabban.
- *Külpolitika.* Jugoszlávia helyzete a nemzetközi környezetben, lehetőségei, az országot fenyegető veszélyek és külpolitikai mozgástér.
- *Belpolitika.* Ebbe a témakörbe tartozik a bejegyzések többsége, amelybe az éppen aktuális pletykák éppúgy beleértenődök, mint az egyes személyekről ügyes kézzel, pár mondatban megrajzolt jellemzések is.

Végül az utolsó blokk, amely ugyan magába foglalja valamennyi témakört, mégis egy jól elkülönülő egységet tesz ki, az *összeomlás*. A királyi Jugoszlávia végnapjai a háromhatalmi egyezményhez csatlakozástól az utolsó naplóbejegyzésig, 1941. május 10-ig. E nem egészen két hónap az összesen 526 oldalas naplóból több mint 60 oldalt tesz ki. Ez önmagában is jelzi a kérdés súlyát és jelentőségét Stoimirović gondolataiban.

*

Az 1930-as évek második felében, de különösen 1937-től Stoimirović nyakig merült a politikában. Szerencsénkre az őt fog-

⁷⁶ Nemegyszer megrendelésre ír, gyakran a miniszterelnök-pártvezér, Milan Stojadinović instrukciói alapján. 1937. január 29. „Tegnap este 10 óra körül hívott a miniszterelnök és megrendelt egy cikket a konkordátumról, amelyben Varnavától [a Szerb Pravoszláv egyház feje, belgrádi Pátriárka – H. Á.] védekezik. Éjfélre elkészítettem a cikket, pontos utasításainak megfelelően, és egy órákor elküldtem neki, hogy átnézze ő, Korošec és az igazságügy-miniszter, Subotić.” Stoimirović 2000. 104–105. (Hornýák Á. fordítása.)

lalkoztató kérdések többnyire valóban fajsúlyosak. Jelentőségüknek megfelelő mértékben jelennek meg a naplóban. Ez azt jelenti, hogy a legkülönbözőbb politikai események, tervek, beszélgetések, jelentések kapnak benne teret, amelyek a múltat kutató, azt megismerni kívánó történész számára a mű legizgalmasabb részei. Újságírói vénája a naplóiban is megmutatkozik: többnyire röviden, lényegre törően foglalja össze a vele történeteket, illetve amit látott, hallott, vagy ami a közbeszéd témája volt az adott időben. A legkülönbözőbb történetekről tájékozódhatunk: napi politikai események Jugoszláviában és a világban, beszélgetések politikusokkal, útleírások az utazásairól, politikáról folytatott eszmefuttatások, különböző személyiségekkel kapcsolatos feljegyzések, és természetesen magánéleti jellegű bejegyzések. Itt kell azonban ismételtlen megjegyezni, hogy ez utóbbiakat a naplót közreadó szerkesztők alaposan megkurtították, kihagyva belőle a túlságosan is részletekbe menő, a család legbensőbb életével foglalkozó részeket.

Stoimirović kiváló megfigyelő, magas intellektusú, rendkívüli munkabírási, élete delelőjén járó ízig-vérig férfi. Odaadó híve a koronának, nemzetének, hazájának, Jugoszláviának, illetve a Radikális Pártnak és vele Milan Stojadinovićnak, a párt erős emberének. Nagyjából ebben a sorrendben. Talán éppen emiatt került súlyos politikai és személyi támadások kereszt-tüzébe 1939 februárjától, amikor Pál régensherceg lemondatta fő pártfogóját, Milan Stojadinovićot a kormányfői pozícióról. A radikálisok, élükön Stojadinovićyal, árulónak tekintették hősiüket, amiért nem adta fel pozícióit. Sőt felajánlotta a szolgálatait az új hatalomnak, és megmaradt posztjain.

Döntése több szempontból is logikus, mondhatni természetes. Egyfelől Stoimirović 1939-ben már sértett, csalódott ember, akinek ambícióit nem elégítik ki a rá bízott feladatok. 1936-ban még beérte volna az Állami Levéltár igazgatói állásával, vagy a sajtóattasé poszt elnyerésével Albániában vagy Brüsszelben.⁷⁷ Később ellenben merészebb célokat állított maga elé: miniszter szeretett volna lenni. A naplóban ugyan nincs konkrét utalás arra, hogy Stojadinović miniszterelnök egyértelműen megígérte volna neki, ám utalásaiból arra következtethetünk, hogy a

⁷⁷ Nem lehet tudni biztosan, miért pont az albániai vagy brüsszeli sajtóattaséi poszt elnyerését ambicionálta, vélhetően abban az időben, amikor ez felmerült, ezeken a posztokon volt üresedés.

kormányfő ebben a hitben ringatta. Ő pedig úgy vélte, jár neki a bársonyszék. Jól nyomon követhető a napló hangnemének és színvilágának módosulása, hogyan váltja fel az 1936–1938-as optimizmusát a mind erőteljesebben megjelenő pesszimizmus 1939-ben, de főleg 1941-ben. Megkeseredettségének és csalódottságának mind gyakrabban ad hangot. A legteljesebb összefoglalót erre az 1940-es évet értékelő feljegyzésében, illetve a napló utolsó bejegyzésében kapjuk.⁷⁸ „Az élet időnként az ember ellen fordul. Velem is így történt. Érdemeimmel és képességeimmel, valamivel több szerencsével másokból miniszterek, tényezők lettek volna, míg én alig kaptam meg a tisztviselői ranglétrán a harmadik osztályba való besorolást. Csodálkozom, hogy egyáltalán ezt megkaptam, ha arra gondolok, hogy miként döntöttek le, s hogy az emberek milyen személyeskedők voltak velem szemben. Természetesen intelligenciával, mozgékonyssággal, mozgósíthatósággal és tájékozottsággal sok ellenem irányuló húzásról értesültem, számos csapást kikerültem, talán halálosakat is, de azért sok elért, mert alattomosan is támadtak. Miért? Munkabírásom és értelmi képességeim miatt, mert van erkölcsöm, s nem vagyok olyan ember, aki elfelejti, elhanyagolja feladatait, vagy berúg és rombol. Mindig új, jelentős erőfeszítésekre kényszerítettem magam. Se pihenést, se nyugalmat nem engedtem magamnak, lélegztvételnyi szünetet se tartottam, és nem nyugdíjaztattam magamat.”⁷⁹

Önjellemzése valóban helytálló. Akkor meg mi lehetett vele a baj, tesszük fel a kérdést, amit ő maga is feltett, és gyorsan megválaszolt: „Azt beszélük, hogy a JRZ⁸⁰ exminiszterei körében nincs nálam gyűlöltebb személy. Ellenem agítálnak, félnek tőlem, és szeretnének távolabb látni attól a pozíciótól, ahol most vagyok. *Eh bien*, mit tehetek ellene? Egyedüli bűnöm, hogy

⁷⁸ Csalódottságából kifolyólag nehezen tudja leplezni irigységét a korosztályához tartozó befutott emberek láttán. 1939. május 21. „Délben Ivo Andrićyal ebédeltem. Neki sikerült kielégíteni minden ambícióját anyagiak és a karrier tekintetében is. Most der königliche jugoslawische Gesandte beim Reich, jól fizetett, jól megőrzött, egészséges, sehol nem öszülő, okos, szellemesség nélkül, hideg, kimért, csöndes ember. Szép karrier, valóban.” Stoimirović 2000. 281.

⁷⁹ Uo. 413.

⁸⁰ Jugoslovenska radikalna zajednica, Milan Stojadinović által a szerbiai radikális pártból, a szlovén néppártból és a jugoszláv muzulmán szervezetből létrehozott politikai párt, amely 1935-től feloszlásáig, 1939-ig uralta a jugoszláv politikai életet.

sokaknál jobb, okosabb és dolgozabb vagyok. Ez minden. És ameddig bírom, ha így bírom, ahogy most, nem fogom elnyerni ezeknek és a hozzájuk hasonló uraknak a rokonszenvét.”⁸¹

Álljunk meg itt egy pillanatra. Stoimirović vélhetőleg nem tisztázta magában, ám a történész felteszi a kérdést: hol is volt tulajdonképpen az ő helye Stojadinović miniszterelnök rendszerében? Nem egy alkalommal a miniszterelnök eszmefuttatásába vágott bele, szempontokat tett hozzá, hol kiegészítette főnökét, esetenként ellentmondott neki. Hol van az a nagyhatalmú, autoriter személyiség, aki ezt szereti, ha mégoly igaza van is a beosztottjának? Stoimirović bizonyosan túlértékelte saját személye fontosságát.

1939 után érezhetően borúsabb a napló hangulata. Ennek hátterében a jugoszláv politika csúcsán bekövetkezett, már említett változás, Stojadinović bukása állt, s vele együtt az ő helyzetének meggingása. Másfelől a személyes karrierjében mutatkozó gondok mellett az ország jövője felett érzett aggodalmai, illetve a magánéleti problémák. A szenvedélybeteg fivér és a beteges édesanya mellett a legfontosabb, hogy jóval fiatalabb feleségével kötött házasságát nem kísérte gyermekáldás. Felesége több alkalommal elvetélt, utoljára éppen 1941 márciusában, az ötödik hónapban. Mindez érthetően nyomott hangulatúvá tette.

*

A miniszterelnökkel, majd bukott kormányfővel való viszonya tág teret kap a naplóban. Ezen aligha kell csodálkoznunk, hiszen Stoimirović lényegében a miniszterelnöktől, pontosabban a mindenkori hatalomtól függött. Részben, mert anyagi biztonságát remélte megvalósítani általa, részben, mert – állításának joggal hihetünk – a hatalommal való kapcsolatával kívánta szolgálni az

⁸¹ Magabiztossága és rendkívül pozitív önértékelése ellenére azért időnként eluralkodott rajta a kétség, Stojadinovićot, az ország sorsát és saját magát illetően is. Az 1939-es esztendőt is kétségek között kezdi: „Vajon kész lesz-e Stojadinović egy jó órányi beszélgetésre vezetni, fogadni? Hiszek benne, a csillagában, a szerencséjében, és hozzá szeretném kötni soromat, hogy némileg magam is biztosabb legyek. Ami azonban hiányzik, az a következő: nem hiszek magamban eléggé, noha nagyon nagyra tartom magamat. Nincs kellő bátorságom, sem kellő hitem az élethez való joghoz. Mindent összevetve, nem születtem nagy dolgokra, de nem vagyok alkalmas kis dolgokra, fojtogatnak a szűk horizontok.” Stoimirović 2000. 227.

uralkodóházat, a nemzetét és országát. Ezek a magasztos gondolatok és érzelmek gyakran megjelennek a bejegyzésekben.⁸²

Kezdetben csodálta Stojadinovićot, egy-egy irányában tett gesztusát, hozzá intézett kérdését lejegyzésre érdemesnek tartotta, szinte ragyogott tőle.⁸³ A nagy ember iránti ragaszkodása olyan mértékű volt, hogy egy-egy ridegebb párbeszéd, egy hidegebb kézfogás teljesen lehangolta, kétségek közé taszította.⁸⁴ Ragaszkodásának alapját a karrierje szempontjából kínáló lehetőségek mellett Stojadinović politikusi nagysága és karizmatikus személye iránti őszinte csodálata adta. „Stojadinovićnak akadhatnak kellemetlen jellemvonásai is, amelyekről lehet vitatkozni, viszont mellette áll a szerencse, van tekintélye, van megoldása a gazdasági helyzetre, tud pénzt teremteni, embert és munkaprogramot adni, haladást, ügyintézkést, előremozdulást hoz. Ezt nem azért mondom, mert szeretem, hanem mert ez így van. Stojadinović fogja meghatározni ennek a helytartónácsnak a jellegét, mint ahogy a politikáját is, amely valójában az ő politikája.”⁸⁵ Nem szűnt meg aggódni a miniszterelnökért, féltette a külső hatalmak, a franciák és a csehek ármányától, de féltette a hazai cselszövésektől is. És féltette Stojadinovićot saját magától is, hogy fejébe szállt a dicsőség, hogy nem kellően felkészült, hogy meggondolatlanul nyilatkozik stb.⁸⁶

Ez a rajongás azonban az évek múlásával egyre kopott. Először csak hullámozott, majd elenyészett. A negatív kiszólások, vélemények az őt ért támadások számának növekedésével és a

⁸² Becsületességét támasztja alá az 1938. december 23-i bejegyzése, amikor visszautasította a kor leghíresebb kiadójának és könyvkereskedőjének, az egyébként magyarországi, csongrádi zsidó származású Geca Kon (Kohn Géza) ajánlatát, hogy havi 25 000 dinár ellenében járja ki a részére a külföldi újságok és folyóiratok depozitálását. „Én ezt elutasítottam. Nem tudom megérteni őt, és nem fogok neki dolgozni, és nem is akarom lejáratni magamat. Ő azt mondta: fölösleges becsületesnek lenni. Elfogad pénzt, vagy nem, mindenki azt hiszi majd, hogy elfogadta. Legyen okos, legalább két percre. – Tájékoztatni fogom a miniszterelnököt erről. – Azt mondtam Gecának, hogy nekem egyebem sincs, mint a becsületesem, s hogy nekem jobb szegényen és becsületesen élni, és úgy meghalni, mint gazdagon, nem becsületesen. Ha belegondolok, mekkora korrupció lehet az országunkban, ha ilyen pénzeket kínálnak. És hányan nem tudnak nemet mondani kevesebb pénzre sem, mert nincs nekik.” Stoimirović 2000. 221.

⁸³ Uo. 104.

⁸⁴ Uo. 113.

⁸⁵ Uo. 99.

⁸⁶ Uo. 107–110.

folyamatos csalódásokkal, hogy mégsem kapta meg az áhított miniszteri tárcát, folyamatosan gyarapodnak. Stojadinović egyre veszít emberi és politikusi nagyságából, mind több hibát ró fel neki, ugyanakkor állandóan mosdatja magát, hogy miért nem követte a vezért a bukásában. „Mint szatellitjének vele együtt kellett volna aláhanyatlanom, s most utálkoznak felettem. Azonban én olyan ló vagyok, akivel néhány futamot meg lehetett nyerni. Ő hazudott nekem, és zaklatott. Alatta nem lehettem miniszter. Az intelligenciám nem volt kellően kihasználva.”⁸⁷

Biztosítani kellett a megélhetését, emellett elsősorban monarchista volt, csak azt követően radikális. Lépése tehát érthető, s amikor Stojadinović felesége Stoimirović egyik kollégájánál számon kérte, hogy hősünk nem állt ki a férje mellett, kifakadt: „Érdekes, hogy Augusztá asszony azt nem kérdezte, hogy miből élnek, ki adna nekem kenyeret, ha én a férje miatt összevesznék az egész világgal, miközben se nyugdíjam, se vagyonom.”⁸⁸ A Stojadinovićot váltó kormányhoz állt tehát, ahol szintén megcsillantották előtte a miniszteri tárca lehetőségét, de ennek elmaradása láttán Stoimirović kevesebbel is megelégedett volna, például az Állami Levéltár igazgatói posztjával. Erre azonban, mint láttuk, majd csak az ország német megszállása után került sor. Közben folyamatosan kesergett Stojadinović miatt, szidta őt, ugyanakkor bántotta a lelkiismerete, hogy nem állt mellette. „De mit tett ő azért 1939. február 4-e után, hogy maga mellett tartson? Magához hívott? Mondta azt, hogy: Jovanović, mi nem fogjuk támogatni ezt a helyzetet? [...] Kétszínű politikát folytat, mert vizsgálattal fenyegetik. Nem tudja eldönteni, hogy bátor vagy meghunyászkodó magatartást mutasson.”⁸⁹ – igyekezett felmenteni magát.

Ennél a pontnál is vannak kételyeink a naplóíró állításaiival szemben. Valami oka kellett hogy legyen annak, ami miatt ép-

⁸⁷ Uo. 289.

⁸⁸ Uo. 262. Anyagi háttérére vonatkozóan azonban nem láthatunk teljesen tisztán, mert miközben folyamatosan anyagi gondjaira panaszkodik, a naplója végén, Belgrád bombázása kapcsán, az őket ért károk felsorolásánál említést tesz a háromemeletes, hat üzlethelyiséggel rendelkező szülői házról, amely porig égett, és aminek következtében az anyját 1 000 000 dináros kár érte. Emellett volt egy kisebb szőlőbirtoka Szmederevóban, ami elég szép bevételt biztosított a bérlőktől.

⁸⁹ Uo. 261. Stojadinovićot egy évvel a bukása után, 1940 áprilisában a jugoszláv hatóságok internálták.

pen ő ellene irányult Stojadinović és a korábbi kormánypárt tagjainak az ellenszenve. Egyáltalán, valóban olyan mértékű volt ez az ellenérzés irányában? Bár a naplóban egyetlen személyt sem nevez meg, aki cserben hagyta a volt miniszterelnököt, nem ő volt az egyetlen, aki átállt az új hatalom oldalára. Voltak nála magasabb rangú politikusok, kormánytagok is, akik szerepet vállaltak az új establishmentben, sőt kezdetben maga Stojadinović is próbálkozott a megegyezéssel. Az a pozíció, amelyet Stoimirović betöltött, noha fontos volt, bizalmi szerep volt, mégsem indokolja a személye ellen irányuló erős ellenszenvet. Inkább arról lehetett szó, hogy Stoimirović saját lelkiismeretével nem tudott elszámolni.

*

Naplóírónk fáradhatatlanul utazott, nem múlt el hét, hogy egy-két vidéki út, esetleg külföldi utazás ne szerepelt volna a programjában. Ezekben az években a fél életét vonaton töltötte. Ljubljana, Szkopje, Újvidék, Szmederevó, amelynek egyébként 1939-től parlamenti képviselője is volt, Szófia, Róma és Berlin volt a leggyakoribb célpontja. Benyomásait és megfigyeléseit nemegyszer csípős megjegyzésekkel tűzdelve vetette papírra. A montenegrói népességi növekedés problémájára például nem az állami segítségben, az élelmiszer-küldemények növelésében látta a megoldást, hanem óvszer küldésében.⁹⁰ De láthatóan élvezettel írja le találkozását 1936-ban az 1928-as szépségkirálynővel, aki balszerencséjére pártában maradt. „Szegény Stana, férjhez sem ment, és ártatlanságát is megőrizte. Ezt egyébként nemrégiben megerősítette Szkopjében doktor Kalamarasz is. Még mindig szűz.”⁹¹ Magával szemben sem sokkal kíméletesebb, jól bizonyítja ezt a Ljubljánából Belgrádba tartó vonatkozásán friss házasként kihagyott kaland leírása: „Ljubljana óta üldöz egy szép fekete nő, akiről azt hittem, hogy olasz kémnő. Később jöttem rá, hogy román. A pszichológiai komplikációktól, a költségektől, a szifilisztől és a kémkedéstől való félelmemben kikerültem ezt a tola-

⁹⁰ „A nép szaporodik, az állam kukoricát ad neki. Jobb lenne, ha óvszert küldene.” Uo. 65.

⁹¹ Uo. 68.

dó ismeretséget a vonaton. Kegyetlenné váltam magammal szemben.”⁹²

A sok utazása közül csak a szövetséges és szomszédos Romániában tett látogatása során szerzett benyomásainak pár mondatos leírását emelem ki. „Rossz volt látni, hogy Románia egy örült ország, s ez a mi legnagyobb és legközelebbi szomszédunk. Az a meggyőződése alakult ki, hogy rothadó, értelmisége könnyelmű, s hogy felfalják a zsidói, nincs menekvése. Majd elöntött a kétség. Talán még sincs így. Talán a só, a petróleum és a búza teszi ezt az országot olyan gazdaggá, hogy ilyen paradoxonokban él. Talán azért örült, mert erős.”⁹³ A biztos ecsetvonásokkal felvázolt arcélek közül érdemes idézni az első számú román történésről, Nicolae Iorgáról készültet: „Iorga úgy néz ki, mint egy görög vladika, aki szereti az italt és a szoknyát. Szellemes, szurkálódós, basszus hangon szól, magabiztos és csodálatos. Egy egész órán keresztül magánál tartott, és senkit sem engedett szóhoz jutni. Két házasságából nyolc gyermeke van. Joviális, különösebb méltóság nélküli. Szinte komolytalan. Művész.”⁹⁴

Mint szinte minden kelet-közép-európai keresztény középosztálybeli személy naplójában, Stoimirović naplójában is megjelennek a zsidók. Szó nincs zsidókérdésről, ami egyébként sem létezett Jugoszláviában, a zsidók mégis lépten-nyomon megjelennek a naplóban. Igaz, csak egy-egy odavetett mondat erejéig: „Csehország a szláv Júdea, ahogy a mieink lenézően nevezik Csehországot”, „Bled tele van zsidókkal”. 1939-től kezdődően az odavetett mondatok helyett kis bekezdéseket olvasunk. Ezekből egyértelmű az irántuk érzett ellenszenv vagy legalábbis rosszállás. 1939. március 21-i bejegyzés: „Dubrovnik megtelt a zsidókkal, akik óceánjáró és más hajókra várnak, hogy megszökjenek értékeikkel.” Másnap, amikor Schwartz könyvkereskedő a politikai helyzetet vitatta meg vele, s megjegyezte, hogy a fennálló helyzet rosszabb a háborúnál, kifakadt: „Tehát a háború jobb, mint a béke. Vagyis hadat kellene üzenni Németországnak. Azt azonban, hogy ez hová vezetne, és miként végződne, a derék Schwartz nem tudta megmondani, mert ő nem küzdött 1915-ben, hanem 1915 és

⁹² Uo. 77. 1936. szeptember 23-i bejegyzés.

⁹³ Uo. 63.

⁹⁴ Uo. 62.

1918 között Belgrádban, a Knez Mihajlo⁹⁵ utcában működtette könyvesboltját, és a nemzeti kultúrát kereskedésre váltotta.”⁹⁶

1939. november 6. „A belgrádi mozikban mindenütt a prečani-zsidó közönség.⁹⁷ Sokan németül és magyarul beszélnek. Úgy mondják, Belgrádban 30 000 magyar él. Ez tényleg a főváros, a szerbség elleni invázió. És ezek mind jól élnek, mind-egyikük kiemelkedő fizetést és elhelyezést kap. Ha az utcán egy részeg, rosszul öltözött rongyos és koszos, bűdös embert látsz, tudhatod, hogy szerb.”⁹⁸

1939 áprilisában már érződik a háború előszele, Stoimirović egyébként már jóval korábban érzékeli ezt, azonban ekkor már Jugoszlávia lakossága is felfogja, hogy milyen idők következhetnek. Arra pedig készülnie kellene, ám miközben a lakosság tartalékokat halmoz fel, cukrot, kávé, cipőtálpát, gyógyszert vásárol, és nem fizeti be az adót az államnak,⁹⁹ a pénzühiannyal küszködő Stoimirovićnak a napi megélhetés költségeinek előteremtése is gondot okoz.

Miközben rendkívül nyitott, és élénken figyeli az országban zajló események mellett az európai eseményeket, Magyarország elvétele kap csak helyet a naplójában, s akkor is többnyire mindössze egy-egy mondat erejéig. Stoimirović utazásai során rövid időre fel-felbukkant Magyarországon is, Budapesten, átutazóban, mint 1936 szeptemberében. Ekkor a következőket jegyzi le: „Magyarország gazdag és rendezett ország benyomását kelti. Komoly gondjaink lennének vele, ha meggyűlne vele a bajunk. Rendkívül élénk faj, amely hajlamos a gőgre és az uraskodásra, ugyanakkor lépten-nyomon érződik a nők kultusza, ami szembeötlik a kirakatokon, reklámokon és mindenben keresztül. [...] Pest nagyon kellemes benyomást tett rám. Pestet látni egyet jelent Magyarország és a magyarok megértésével.”¹⁰⁰ Meglehetősen merész megállapítás ez két-három órányi budapesti tartózkodás után. Visszafelé is megállt egy rövid időre Budapesten, ahol elhűlt az üzletek

⁹⁵ Belgrád Váci utcája.

⁹⁶ Uo. 260.

⁹⁷ Prečani, „odaátról való”. A Szerb Királyságon kívüli, vagyis a Dunán és a Drinán túli területekről érkező személyek.

⁹⁸ Uo. 319.

⁹⁹ Uo. 264–265.

¹⁰⁰ Uo. 73.

gazdagságán. „Ékszerek, festmények, régiségek, porcelánok, selyem, divatárúk – mindez kolosszális. A magyarok mindennek megtalálták a módját, és szinte a végletekig kihasználták lehetőségeiket. [...] Mindenütt veszélyes, szenvedélyes és elegáns nők. Megfogadva, hogy hűséges leszek az enyémhez, lehajtottam a fejemet, hogy ne nézzem őket.”¹⁰¹

Magyar szempontból érdekes adalékot hoz naplójának 1939. június 19-i bejegyzése, amely a Milan Popovićyal,¹⁰² egykori szenátorral való találkozását meséli el. „Popović elmesélte, miként küldte őt Pestre, hogy tárgyaljon a magyarokkal az örökbarátsági szerződés megkötéséről. Amelyek feltételeit Popović meghozta Pestről. Ezek szerint Magyarország a következő feltételeket támasztotta: kisebbségi statútum, jó gazdasági kapcsolatok. Emellett a magyarok kijelentették, hogy lemondanak minden területi követelésükről, még a zentai járásról is. Popović mindezt elmondta Stojadinovićnak, aki tíz percig hallgatta, majd megszólalt: Fáj a fogam, orvoshoz kell mennem, jöjjön szerdán. Popović vagy tízszer megpróbált bejutni Stojadinović-hoz, sikertelenül. A magyarok azóta sem kaptak semmilyen választ, úgyhogy nagyon elszúrtuk náluk ezt a dolgot.”¹⁰³

A továbbiakban csak áttételesen jelenik meg Magyarország a naplóban. Albánia kapcsán Zogu király és Apponyi Geraldine házasságkötése apropóján,¹⁰⁴ illetve Teleki Pál halálhírének konstataálásánál: „1941. április 3. Teleki öngyilkos lett, a barátom, Bárdossy lett a magyar miniszterelnök.” Korábban egyetlen említést sem tett Bárdossyról. Talán Bárdossy külügyminisztériumi sajtófőnöksége idején kerültek kapcsolatba, vagy, ami valószínűbb, Stoimirović 1936-os romániai utazása során, ahol Bárdossy volt a magyar követ.

¹⁰¹ Uo. 75–76.

¹⁰² Az a Milan Popović, aki a Bácska visszacsatolása után Horthy felkérésére a délvidéki szerbeket képviselte a magyar parlamentben.

¹⁰³ Uo. 290. Vélhetően az 1937 elején a kisantantkövetek együttes jegyzékátadását követően felmerült magyar–jugoszláv barátsági szerződés megkötését célzó tárgyalásokról van szó.

¹⁰⁴ „1938. február 2. Bejelentették az albán király, Zogu eljegyzését Apponyi grófkisasszonnyal. Ez is az olasz–magyar front erősítése. Körülöttünk örült táncot járnak. Ha ez az Apponyi megszül – nem lesz jó! Elszomorított ez az esemény.” Uo. 168. „Ha ez a nő megszül, az nem hoz semmi jót a mi nemzeti ügyünknek. Magyar–albán barátság, ez egy kellemetlen epizód, egy rossz jelenség a mi külpolitikánk kárára.” Uo. 183.

Magyarország ilyen szintű negligálását Jugoszlávia földrajzi elhelyezkedéséből is fakadó külpolitikai érdekei és céljai magyarázzák, amelyekben Közép-Európa jelentősége messze a Balkán fontossága mögött marad. Ezek alapján nem meglepő, hogy Ausztria sem kap több helyet a naplóban.

*

Stoimirović naplójának forrásértékét gazdag információs anyaga adja, kiváló forrása a múltnak. Szerzője ezekben az években volt pályája csúcán. Alig negyvenévesen olyan tisztéseket töltött be a sajtószabadság fogalmát csak hírből ismerő országban, amely messze meghaladta a demokratikus országokban a pozíciókhoz kapcsolódó fontosságot. Napi kapcsolatban állt a kormánykörökkel, a gazdasági, a politikai és a társadalmi élet elitjével. Hihetetlen mennyiségű híresség, politikus és közéleti személyiség tűnik fel a napló oldalain. Mindennek révén rendkívül színes kor-, kór- és körkép rajzolódik ki a királyi Jugoszláviáról. Szoknyapecér miniszterek, iszákos pártvezérek, botrányhős, korrupt és korlátolt kormánytagok mellett felelős politikusok, sőt „kisemberek” is megjelennek. Nem utolsósorban pedig testet ölt a Stoimirović látta világ. A naplóban életszerűen rajzolódik ki a belgrádi „csarsija” világa, amelyet még a török korban pozíciót szerző két-három gazdag kereskedőfamília és a köréjük tömörülők egymással vetélkedő, de lényegében az ország gazdasági-politikai irányvonalát meghatározó köre alkotott, s bizonyos vélekedések szerint napjainkig erősen befolyásolja a szerb politikai és gazdasági életet.

A napló oldalain megelevenedik az ezer sebből vérző Jugoszlávia. Az az állam, amelynek testét szó szerint is mély árkok szabdalják: horvátok, szerbek, bosnyákok, macedónok, albánok, kevésbé jelentős mértékben szlovének. Azok, akik ezt az államot többnyire húzzák-vonják saját nemzeti érdekeik mentén, s csak ritkábban tartják az egybetartozás útján. Stoimirović érthetően az ország belpolitikai problémáira összpontosít. Aggodalmait és tapasztalatait, élményeit osztja meg önmagával, és közvetve velünk.

A külpolitika iránt érdeklődők is számos új szemponttal találkozhatnak Jugoszlávia nemzetközi életben elfoglalt és betöltendő helyét, illetve lehetséges szerepét illetően. Fontos

diplomataik, követek, sajtóattasék osztották meg bizalmas gondolataikat Stoimirovićyal. Köztük a legfontosabb Milan Stojadinović, aki már 1937 nyarán eltökélten hangoztatta hősünknek, hogy háború esetén Jugoszláviának az utolsó pillanatig ki kell tartania a semlegesség mellett, hogy erejüknek a háború utáni időkre való megőrzésével diktálhassák követeléseiket a legyengült világnak. „Mert aki megőrzi erejét a háború után, az lesz a legerősebb. [...] Nem szabad megengednünk, hogy bármelyik hatalommal is ellenséges viszonyba kerüljünk, minden szavunkat jól meg kell fontolnunk.” A fegyveres semlegesség ezen korai jugoszláviai megnyilvánulása mindenképpen újszerű.¹⁰⁵ A külpolitikai kérdésekkel a napló általában összeurópai szinten foglalkozik, s latolgatja a brit–német–francia–olasz ellentéteket és érdekeket. Az ország szűkebb környezetéből a jugoszláv–bolgár és a jugoszláv–olasz viszony kap nagyobb szerepet. Komoly, időnként zavarba ejtően jó, szinte váteszszerű külpolitikai éleslátásról tanúskodnak bejegyzései, különösen, amelyek a nagy európai konstelláció alakulását és értékelését illetik. Csak egy elemet kiragadva, 1939. augusztus 13-i bejegyzése szerint a következőt mondta a belgrádi német sajtóattasénak: „Önök csak békével győzhetik le az angolokat (Európát), maradjanak nyugton 1950-ig, és meggyőződhetnek róla.”¹⁰⁶ Vagy Olaszország csatlakozását Németországhoz már 1939-ben úgy értékelte, hogy az a németek számára nagyobb kárral járt, mint ha az ellenséges oldalon álltak volna. Egy momentumot azért a bolgárokkal kapcsolatos politikai megfigyeléséből is kiragadnék, miután ez új szempontokat hoz a brit–balkáni kapcsolatok tanulmányozásához. Mégpedig Bulgária háromhatalmi egyezményhez csatlakozásáról. Amikor is meglátása szerint nem a németek vonták a maguk oldalára Szófiát, hanem a britek csábították a Balkánra a németeket. Szófia csatlakozása inkább volt a brit, mint a német ügynökök érdeme, írta, hiszen Lon-

¹⁰⁵ Uo. 136. Ebből is kiderül, hogy a Teleki-féle fegyveres semlegesség elgondolása korántsem volt egyedi jelenség. A térség államai között szinte mindegyik hasonlóan vélekedett a háborúból való kimaradás, illetve az azt követő rendezés mikéntjéről, akár az első világháborút győztes államként záró Romániáról és Jugoszláviáról, akár korábbi vesztes országokról, Bulgáriáról és Magyarországról van szó.

¹⁰⁶ Uo. 303.

don számára teljesen mindegy volt, hogy melyik oldalon lép be Bulgária a háborúba, csak végre belépjen, eszkalálódjon a háború, s a németeket minél távolabb vonja Angliától.¹⁰⁷

Stoimirović naplója a harmincas évek Jugoszláviájának társadalmi, politikai életére vonatkozó értesülések valóságos kincsesbányája. Mint az ilyen beosztásban lévő személyek által írt naplók többségében, az övében is kirajzolódik a balkáni királyságot mozgató szövevényes kapcsolati háló. Naplója segítségével jobban megismerhetővé és megérthetővé válnak az első Jugoszlávia sorsát befolyásoló, végső soron eldőntő események. Mindez a magyar történelemmel foglalkozóknak is lényeges. Természetesen kritikával kell kezelni a naplót, hiszen elfogult, érzelmei által is vezérelt, hús-vér személy írta, akit a folyamatos csalódottság, pénzhiány, és a rokon- és ellenszenv is erőteljesen motivált.

Legnagyobb fenntartással a napló végére illesztett hat-nyolc oldallal szemben kell viseltetnünk, mert az a német megszállás után, 1941 májusában íródott, s egyértelmű célja a túlélés a németek megszállta Belgrádban. A németek elismeréséről, elfogulatlanságáról értekezik. „Tiszta” meggyőződéssel vallotta: a jugoszlávoknak és a németeknek barátoknak kell lenniük, s ezt akkor is hangoztatta, amikor Jugoszláviában szinte mindenki németellenes volt. Ez korántsem volt könnyű akkoriban, a húszas években, „mert ki kellett úzni hozzá azt a nagyfokú bizalmatlanságot, és kivetni a csontjainkig hatoló félelmet a német veszéllyel szemben, amit a francia propaganda is táplált bennünk”.¹⁰⁸ A jól irányzott mondatok elérték céljukat, hiszen, mint azt a bevezetőben jeleztem, Stoimirović a megszállás három esztendeje alatt főszerkesztőként és az oly sokszor áhított poszton, az Állami Levéltár igazgatójaként vészelhette át a háborút, aminek böjtje tizenöt év fegyház formájában, a háború után jött el.

A múlt mélységes mély kútjának megismerésében fáklyák a kortársak naplói. Elfogultságaik és tévedéseik ellenére is a bennük leírtak közelebb viszik a kutatót a múlt valóságához, a kor megértéséhez. Hiszen olyan momentumok kapnak bennük szerepet, amelyek ilyen vagy olyan oknál fogva kimaradtak a

¹⁰⁷ Uo. 451–452.

¹⁰⁸ Uo. 522. Stoimirović az összeomlás időszakában és a menekülés során sem ejtett egyetlen rossz szót sem a németekről.

szaktudományos történetírásból. A sajtó sem foglalkozhatott velük, adott esetben azért, mert éppenséggel a hatalmon lévők zavaros magánéletére vonatkoznak, így megszellőztetésüket nem engedte a hatalom. Ám, ha az utókor ezek birtokában van, akkor talán másként ítél meg bizonyos lépéseket.¹⁰⁹ Nem pletykákra kell gondolni, hanem olyan tényekre és összefüggésekre, amelyek magatartásukban, politikai lépéseikben befolyásolhatták a döntéshozókat. Kellő figyelemmel és kritikával olvasva, Stoimirović naplója is közelebb visz bennünket egy letűnt kor, egy eltűnt ország életének megismeréséhez.

¹⁰⁹ Csak egy konkrét példát kiragadva a sok közül Stoimirović naplójából: a Stojadinovićot a kormány élén váltó Dragiša Cvetković botrányos szerelme, válása, majd házasságkötése, vagy kormánya külügyminiszterének, Cincar-Markovićnak a kilengései. „Szerencsétlen Cincar-Marković: Elfogyott, talán 10 kilót is fogyott, műfogsora csattog a szájában, annyira lefogyott. De azért elmerül a szerelmi élvezetekben, érzékiségét sekélyes élvezetekre pazarolja, hogy érzéketlenné válik, és tompává, akár a feszítővas. Ezzel a tompa eszközzel akarunk mi harcba szállni a török keleti éleselméjűséggel, a görög ravaszsággal, az olasz rafináltsággal, az angol képmutatással, a román romlottsággal, a bolgár becsapásokkal, és így tovább.” Uo. 363.

Marchut Réka

EGY ROMÁN DIPLOMATA NAPLÓJÁNAK MAGYAR VONATKOZÁSAI (1941–1943) – RAOUL BOSSY¹¹⁰

1940. augusztus 30. „A románok történetének mind ez ideig legfeketebb napja.”¹¹¹ – olvashatjuk az akkori római román követ, Raoul Bossy korabeli szavait. „Így gyáván, csalással és rajtakapásszerűen, mint a rabló az erdő sűrűjében, ölték meg ideiglenesen Nagy-Romániát, először Sztálin, majd Hitler és Mussolini, Ribbentrop

és Ciano által. De a történelem igaz útra fordulása meghozta Románia sebeinek első gyógyulását, és egész Erdély visszatért az anyaföld méhébe, várván azt a napot, amikor az ország testéből kiszakított többi rész is újra meg fogja találni történelmileg pontos helyét.”¹¹² – olvashatjuk ugyanerről a napról és a következeményeiről a visszaemlékező szavait.

Hory András, volt bukaresti követ, a magyar delegáció vezetője, a Turnu Severin-i tárgyalásokon pedig ekképp emlékezett: „Délután 15 óra 15 perckor Újpestery Elemér, Csáky [István – M. R.] személyes titkára lépett be a részünkre kijelölt váróterembe, és boldogan újságolta: »Nagyvárad, Kolozsvár, Szatmárnémeti és az egész Székelyföld a mienk!« Ezzel már szaladt is, hogy a döntés eredményét Budapestre megtelefonálja. Ezt a pillanatot sohasem felejttem el.”¹¹³

¹¹⁰ A tanulmány az OTKA PD 112304 sz. projekt keretében készült.

¹¹¹ Bossy 1993. II. 282. és Bossy 2003. II. 366.

¹¹² Bossy 2003. 284., 367.

¹¹³ Hory 1987. 346. Idézi: L. BALOGH Béni: *A második bécsi döntés: amikor Hitler ceruzája vastagon fog.* <http://itthon.transindex.ro/?cikk=12262> (Letöltve: 2016. 05. 23.)

Az az antagonisztikus ellentét, amely Trianon óta jellemezte a magyar–román kapcsolatot, a második bécsi döntés nyomán szerepcserével tovább mélyült a második világháború éveit alatt. Ebben a helyzetben került Raoul Bossy a berlini román követség élére 1941 márciusában.

A tehetséges karrierdiplomata egyetemes és magyar történeti szempontból is értékes, bőséges emlékirat- és naplófolyamot hagyott az utókorra, melynek eredetijét a stanfordi Hoover Intézet őrzi. Több részlete román és angol kiadásban is napvilágot látott.¹¹⁴ Magunk elsősorban a napló román edícióját vesszük górcső alá. A román nyelven kiadott emlékirat az 1918–1940 közötti időszakot tartalmazza, míg a napló 1940–1969 között íródott. Terjedelmes naplóról van szó, ám a naplóbejegyzések gyakoriságát és terjedelmét tekintve nem arányos. 1948–1949-ig viszonylag rendszeresen vezetett, később nagy kihagyásokkal és sok esetben röviden lejegyzett szöveg. Feltételezhetően ekkor kezdhette el papírra vetni a visszaemlékezéseit. Azt nem tudjuk, hogy Bossy mikor kezdett el naplót írni. Teljesen biztos, hogy nem 1940-ben, hanem már évekkel azelőtt is írt, ugyanis az angol kiadásban elszórta a korábbi időszakhoz is találunk naplóbejegyzéseket.

Felmerül a kérdés, hogy mit szeretnénk ezzel a naplóval kezdeni, mi a célunk vele. A naplót történeti forrásként használjuk, hogy kellő forráskritikával közelebb juthassunk a múlt valóságához, jelen esetben a magyar–román kapcsolatok mélyebb megértéséhez. Ezzel tudatosan is vállalom azt, hogy a manapság oly divatos posztmodern szemlélettől eltérően, mely szerint „naplót azzal a határozott szándékkal veszünk kezünkbe, hogy segítségével megalkossuk a történelem szubjektív fogalmát”,¹¹⁵ igenis a múlt megismerésére törekszem a napló segítségével is, azzal együtt, hogy kellő alázattal belátható, hogy a múlt valóságát a maga totalitásában nem tudjuk megismerni.

¹¹⁴ Lásd a 111. lábjegyzetben említetteket, illetve a román naplót: Bossy 2001.

¹¹⁵ Gyáni 2000. 149.

A hazai történetírás – kevés igazán jó példától eltekintve¹¹⁶ – inkább a követek tevékenységére, mint a személyükre összpontosít. Az emlékirat- és naplókiadás azonban Romániában a rendszerváltást követően lendületet vett, és a 20. század első felére vonatkozó írások közül több ekkor jelent meg. A diplomaták naplói közül Bossyé mellett mindenképp meg kell említenünk Constantin Argetoianu¹¹⁷ és Grigore Gafencu¹¹⁸ naplói; az emlékiratok közül pedig szintén Argetoianu,¹¹⁹ valamint Nicolae Titulescu,¹²⁰ Valeriu Pop¹²¹ és Ion Gheorghe¹²² visszaemlékezéseit. A viszonylag nagy számú román edíciót többnyire Stelian Neagoe történésznek köszönhetjük. Egy saját kiadót is létrehozott, az Editura Machiavellit, amelynek egyik profilja a naplók és emlékiratok kiadása. Emellett megemlítendő az ilyen művekre szintén nagy hangsúlyt fektető Humanitas és a Polirom kiadó is. Nem túlzás, ha a napló- és memoárkiadás reneszánszáról beszélünk a rendszerváltást követően.

Az említett diplomatanaplóknak és -visszaemlékezéseknek közös jellemzője, hogy a magánember kevésbé rajzolódik ki belőlük, a hangsúly a diplomáciai tevékenységen van. Bossy esetében sincs ez másként. Naplójában, majd emlékiratában is a diplomáciára fókuszál, tudatosan fel is vállalva azt, hogy ezt a jövőendő olvasójának szánja. Magánéleti eseményekről is ír, de csak vázlatosan. Mivel a napló stílusa igen száraz, nem gondoljuk azt, hogy terápiás céllal írná, és azt sem, hogy az öngigazolás hajtaná, sokkal inkább az önkifejezés eszköze, azal együtt, hogy tisztában van vele, később olvasóközönsége

¹¹⁶ A hazai történettudományban négy jelentős kivétel is van a 20. századra vonatkozóan. Az egyik: Andorka 1978. A második a már említett Hory András-emlékirat (Hory 1987). A harmadik Barcza György, akinek emlékiratát Bán D. András adta ki (Barcza 1994), eddig kiadatlan naplójával pedig Pritz Pál foglalkozott behatóbban több tanulmányban. A tanulmányok egybeszerkesztett változatát lásd Pritz Pál: Barcza György és a két nagy háború. In: Pritz 2016. 281–390. A negyedik pedig Szegedy-Maszák Aladár emlékirata Csorba Lászlónak és Szegedy-Maszák Mihálynak köszönhetően (Szegedy-Maszák 1996).

¹¹⁷ Argetoianu 1998.

¹¹⁸ Gafencu 1991.

¹¹⁹ Argetoianu 1991.; Argetoianu 2008.

¹²⁰ Titulescu 1994.

¹²¹ Pop 1999.

¹²² Gheorghe 1996.

lesz.¹²³ Nyelvezetét, stílusát tekintve naplója nem szépirodalmi alkotás,¹²⁴ ám a maga száraz tárgyilagosságával a történészek számára fontos forrásul szolgál.

Míg a román kiadásokban egyértelműen különválik a napló és az emlékirat, az angol esetében nagyon résen kell lennie az olvasónak, hogy mit olvas. Néha maga a fogalomhasználat árulkodó. Magyar szempontból talán a legjelentősebb ilyen szóhasználat a bécsi döntés (arbitraj) vagy diktátum (dictat) különbözősége. A naplóban Bossy soha nem használja a diktátumot, mindig a döntésről szól, az emlékiratban azonban már diktátumnak érzi a döntést.¹²⁵ Az olvasó ugyancsak gyanakodhat, ha az angol szövegben naplónak tűnő részben 1941. március 20-át tárgyaló napi jegyzetben azt olvassa, hogy „Ulrich von Hassell az emlékiratában [...]”.¹²⁶ Egyértelmű, hogy 1941 márciusában Bossy nem tudhatta, hogy Hassell mit írt a naplójában Ernst Freiherr von Weizsäckerrel kapcsolatban. A román edíció ebből a szempontból sokkal megbízhatóbb, az emlékirat egyértelműen emlékirat, a napló pedig kétséget kizáróan napló. Ezért vizsgálom – ismétlem – a tanulmányban a román nyelvű naplót, annak is az 1941–1943 közötti részét, s a berlini évekre összpontosítok.

¹²³ Lásd erre Pritz Pál e kötetben olvasható tanulmányában a naplóírás motivációjának négy kategóriáját.

¹²⁴ Szépirodalmi igényű naplók vizsgálatát lásd Peter Pastor, Sipos Balázs és Széchenyi Ágnes e kötetben olvasható tanulmányaiban.

¹²⁵ A diktátumot a korabeli hivatalos román politika nem használta a bécsi döntésre. A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának 1940. augusztus 31-i levele a helyi szervezetekhez azonban „imperialista diktátum”-ról szól. Az 1945-től berendezkedő új rendszer, majd a román történettudomány is a diktátumot használta, és sok esetben ma is használja. Azonban van már egy olyan fiatalabb történészgeneráció, akik közül néhányan már a bécsi döntésről beszélnek.

¹²⁶ „In his memoirs, Ulrich von Hassell accuses Weizsäcker of having broken off his friendship with former colleagues as soon as he sensed that they, headed by Hassell, wanted to counter the policies of Hitler and Ribbentrop in order to preserve peace and safeguard Germany's existence. Terms such as "cowardly" and "loutish character" often flow from Hassell's pen when he reports the attitude of "Ribbentrop's right hand" toward co-workers who were more independent or braver than he. But all that was a german concern, not a Romanian one.” (Bossy 2003. 396.) Hassellnek naplója van, nem emlékirata. Naplójáról lásd Eiler Ferenc tanulmányát e kötetben.

Raoul Bossy életéről elsősorban Stelian Neagoe kutatásai-ból tudhatunk.¹²⁷ A történettudomány mind ez ideig Bossy-ra mint diplomatára figyelt; mint történész kevés figyelmet kapott. Diplomáciai karrierje mellett főként a 19. századdal foglalkozó történeti munkákban teljesedett ki.¹²⁸ Alexandru Popescu Bossy történészi jelentőségét egyenesen Mihail Kogălniceanuéhoz hasonlítja, ez azonban erős túlzás.¹²⁹

Bossy családi háttere, származása jó alapot jelentett egy sikeres diplomáciai karrierhez. 1894-ben született Bukarestben Olympia Boranescu és Vasile Bossy első gyermekeként. A Bossy család régi nagybirtokos moldvai család volt, édesapja az országos politika színterén tevékenykedett. 1884–1890 között parlamenti képviselő volt, a konzervatív ifjúság csoportját képviselte.¹³⁰ 1892–1893-ban Lascăr Catargiu kormányában¹³¹ az Igazságügyi Minisztériumban volt államtitkár. A bírói testületben végiglépkedte a hierarchia lépcsőfokait, 1905-ben tanácsos lett a Legfelső Semmitűszéknél. Fia a Sorbonne-on jogot tanult, majd diplomáciai tanulmányait is Párizsban végezte. 1918 februárjában lépett román diplomáciai szolgálatba, az 1920-ban megalakuló Averescu-kormányban¹³² pedig már Take Ionescu külügyminiszteri kabinetfőnöke lett. Aktív részese a kisantant létrehozásának. Pozíciója kedvezett

¹²⁷ Egyrészt az emlékirathoz írt bevezető tanulmányból tájékozódhatunk (Bossy 1993. 5–29.), valamint lásd még Neagoe 2008. 43–59.

¹²⁸ Born–Trască. 274–275.

¹²⁹ Bossy legjelentősebbnek tartott történeti munkája: Bossy 1928. Lásd még Alexandru Popescu: *Istorici și diplomați (XVI.) „Generația de aur”: „Expertiza” lui Raoul Bossy. [Történészek és diplomaták (XVI.) „Az aranygeneráció”: Raoul Bossy „vizsgálata”]*. *Ziarul de Duminică, [Vasárnapi Újság]*, 2014. szeptember 14. <http://www.zf.ro/ziarul-de-duminica/istorici-si-diplomati-xvi-generatia-de-aur-expertiza-lui-raoul-bossy-de-dr-alexandru-popescu-13252020> (Letöltve: 2016. 05. 28.)

¹³⁰ Vasile Bossy a *Junimea* nevű irodalmi egyesület tagja is volt, mely a 19. századi Románia legbefolyásosabb kulturális és politikai mozgalma volt. A konzervatív ifjúságot képviselte, mely bírálta a romantikusok túlzónak vélt „nyugatoságát”, és a nemzeti liberális vonallal szemben egy organikusabb, a parasztságot is magába foglaló fejlődési modellt képzelt el. Erről többek között lásd Ornea 1999, és egyik fő alakjának az emlékiratát: Negruzzi 2011.

¹³¹ Lascăr Catargiu négy alkalommal volt román miniszterelnök: 1866, 1871–1876, 1889, 1891–1895.

¹³² Alexandru Averescu három ízben vezette a román kormányt: 1918, 1920–1921, 1926–1927.

a diplomáciai testületben való gyors haladáshoz, így 1921. november 1-jétől már II. osztályú követségi tanácsos, és így került a római követségre (1921–1923). Ezt követően még két alkalommal (1925–1927, 1939–1940) szolgált Rómában, utóbb már a követséget vezette. Első két alkalommal Alexandru Emanuel Lahovari (más formában Lahovary)¹³³ mellett tanulhatta meg a diplomácia fortélyait. Második római ideje alatt köti meg Románia és Olaszország a barátsági és együttműködési szerződést, amelyben többek között Olaszország elismerte Besszarábiát Románia integráns részének.

Időközben, 1925-ben, feleségül vette az egyik tekintélyes román arisztokrata család leányát, Senta Elisabeta Cantacuzinót, ezáltal is tovább betonozva a család közéletben betöltött presztízsét.¹³⁴ Házasságukból négy gyerek született.

1931 szeptemberében a Népszövetség román delegációjába küldték, ahol jó kapcsolatba került Nicolae Titulescuval, ám egy hónap múlva már a bécsi követség tanácsosa lett. 1932 októberében Titulescu átvette a román diplomáciai kar névleges stafétáját, és fontosnak tartotta a Szovjetunióhoz való közeledést.¹³⁵ Innen nézve értékelődött fel a finn főváros, ahol Romániának 1922 óta nem volt követsége.¹³⁶ 1934. április 9-én Titulescu ösztönzésére Bossy Helsinkibe vette útját azzal a küldetéssel, hogy javítsa a román–finn kapcsolatokat, és informálja a román kormányt a szovjet és balti diplomáciai manőverekről.

¹³³ Alexandru Emanuel Lahovari a román diplomáciai kar kiemelkedő egyénisége, aki több európai fővárosban, többek között Párizsban, Pétervárott és Rómában is szolgált. Első világháború előtti tevékenységéről lásd Lahovari 2013.

¹³⁴ Az arisztokrácia jelentőségéről a két világháború közötti Romániában lásd Radulescu 1998. 189–214. A magyar diplomáciai karban szolgálatot teljesített arisztokratákról pedig lásd Pritz 1995. 19–36.

¹³⁵ Mind Magyarország, mind Románia csak 1934-től létesített diplomáciai kapcsolatot a Szovjetunióval. Lásd Pritz 1994. 437; Neascu 2006. 562.

¹³⁶ 1922. április 1-jén szűnt meg a román követség Helsinkiben. 1934 áprilisától 1940 októberéig folyamatos volt a román követség a finn fővárosban, ekkor újra megszakadt, majd 1941 júniusában újranyitott a külügyi szolgálat. Neascu 2006. 543–544. Az 1941-es újrafelállításáról lásd még Szabó György rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter curriculum vitaeje 1938-tól 1946-ig. In: Pritz 1994. 240. sz. irat 358–359. Magyarországnak sem volt 1928-ig Helsinkiben képviselője, mert a balti államok ügyeit az észti fővárosból, Revalból (Tallinból) intézték. Ennek székhelye került át 1928-ban Helsinkibe. Lásd Pritz 1994. 435.

Miután Bossy két és fél évet eltöltött a finn fővárosban, Titulescu úgy gondolta, hogy a román diplomáciai kar legnehezebb posztját adja Bossynak, a budapesti követség vezetését, 1936. november 1-jétől.¹³⁷ Mielőtt elutazott volna, felkereste Nicolae Iorgát,¹³⁸ aki „elátkozott küldetés” (afurișită misiune) szavakkal „biztatta” a magyar fővárosba készülõ követet, és magát meg nem tagadva azzal riogatta, hogy a magyarok majd megmérgezik.¹³⁹

Ehhez képest Bossy kifejezetten meleg fogadtatásról számolt be emlékiratában. 1936. december 14-én Budapestre érkezve virágokkal fogadták õt és feleségét, a Ritz Hotelben megebédeltek, majd elmentek a román követségre, a Horánszky utca 15. szám alá. Számukra különösen kedves volt ez az épület, mert egyik nagynénje építtette, Szent-Kereszty Mária bárónõ, a felesége nagymamájának (Ecaterina Ghica) leánytestvére.¹⁴⁰

Magyarországra érkezése után egy héttel a megbízólevélét már átadhatta a kormányzónak, a visszaemlékezéseiben mégis siránkozik, hogy Horthy Miklós õt mily késõn fogadta. Személyes sérelmeit vetíti ki erre az eseményre, és igazából az Olaszországgal szembeni román kisebbség-érzés jelenik meg benne, amikor azt említi, hogy Vinci Gigliucci olasz

¹³⁷ „[...] unul dintre cele mai dificile, daca nu cel mai dificil post din diplomația română [...]” [„az egyik legnehezebb, ha nem a legnehezebb poszt a román diplomáciában”] – Bossy 1993. 50.

¹³⁸ Nicolae Iorga történész, 1931–1932-ben Románia miniszterelnöke, a már említett konzervatív junimista körhöz tartozott.

¹³⁹ Bossy 1993. 268.

¹⁴⁰ Uo. 269–270. A Ghica család mellett, hogy egy tekintélyes román arisztokrata család (Bossy feleségének, Sentának egyik ága Cantacuzino, a másik Ghica), abból a szempontból is érdekes, hogy itt született Vladimir Ghika, aki szintén diplomata volt mindaddig, amíg az ortodox hitről át nem tért a római katolikusra, és akkor pap lett. 2013-ban Ferenc pápa boldoggá avatta, és a román római katolikusok legnagyobb mártírja lett, miután 1954-ben a kommunizmus áldozataként a jilavai börtönben meghalt. Azért tartjuk fontosnak ezt megemlíteni, mert Raoul Bossy és családja mélyen hívõ ortodoxok voltak, és a Ghica család és a Habsburg-család közötti házasság (Ileana és Anton) nem kevés bonyodalmat okozott 1931-ben. Végül a sinaiai Peles kastélyban római katolikus rítusú esküvõt tartottak, melyet Vladimir Ghika celebrált. (Bossy 1993. 183–187.) A róla szóló gazdag szakirodalom közül a legújabb: Baltaceanu–Brosteanu 2013.

követet, aki néhány nappal később érkezett, Horthy mégis ugyanaznap fogadta, mint őt.¹⁴¹

Bossy három évig képviselte hazája érdekeit Budapesten, közben a nemzetközi politika hatalmasat fordult. A hitleri Németország hazánk közvetlen szomszédja lett, az ország területe a Felvidékkel és Kárpátaljával növekedett, és 1939. október 1-jén, amikor elhagyja Budapestet, Hitler már kirobbantotta a második világháborút.

Kétségtelenül nemcsak a korszak magyar külpolitikájának jelentette a csúcst, hanem Bossy személyes karrierjének is jelentős állomása volt az 1938 nyarán megkötött ideiglenes bledi egyezmény.¹⁴² Román részről Bossynak közvetítőként nagy szerepe volt ebben (természetesen nem olyan, mint amilyennek azt emlékiratában túldimenzionálja), visszaemlékezése a román aspektus megértéséhez fontos forrásul szolgál. Néhány hónappal később a kisantant nem csupán virtuálisan, de facto is szétesik. Mindez Bossyt érthetően tölti el mély aggodalommal.

Országának „megcsonkítását” az „örök városból” nézhette végig az ottani román képviselő vezetőjeként. Ám nem passzívan szemlélte, hanem igen aktívan tevékenykedett. Rövid intermezzóként 1940. augusztus 7-én Budapestre érkezett tárgyalni a területi kérdésekről, melynek eredménye – mint a bevezetőben olvashattuk – a románok addigi „legfeketébb napja” lett.

1940. október derekától rövid ideig, 1941 januárjáig Bernben volt követ, majd megkapta a román diplomácia akkori legnehezebb posztját, a berlini követség vezetését.¹⁴³ Nem sokkal később Koppenhágába is akkreditálták, de azt a feladatát is Berlinből látta el. Ám az alapvetően demokratikus értékrenddel bíró Bossy egyre kellemetlenebbül érezte magát Ion Antonescu marsall rendszerében, és emiatt 1943. június 15-ével

¹⁴¹ „Sunt primit după ministrul Italiei – prietenul Vinci – deși acesta sosise cu mai multe zile după mine! Italia este marea favorită la Budapesta, iar România...” [Az olasz követ – Vinci barátom – után fogadtak, bár az több nappal később érkezett, mint én! Olaszország Budapest nagy kedvence, de Románia...] A „több nappal később” már azért sem stimmel, mert Bossy is csak egy hete volt még Budapesten. Bossy 1993. 271.

¹⁴² Pritz Pál a bledi egyezményt „a két háború közötti magyar diplomácia csúcsteljesítményének” értékelte. Lásd Pritz Pál: Magyarország helye a 20. századi Európában. In: Pritz–Sipos–Zeidler 2002. 32.

¹⁴³ Tanulmányomban ezt az időszakot vizsgálom behatóbban, ezért most nem térek ki ennek részleteire.

beadta visszavonhatatlan lemondását. Antonescu azt csak néhány hónappal később fogadta el, de Bossy július 7-én elhagyta a német fővárost, és Lausanne-ba, Svájcba ment, ahol egy hét múlva megszületett negyedik gyermeke.¹⁴⁴

Bár 1943 őszén kinevezték őt vatikáni követnek, és akkreditációja is megvolt már, posztját visszautasította, és Svájcban a Nemzetközi Vöröskereszt román tagozatában tevékenykedett. 1946 végén hazahívták, de Bossy családi körülményeire hivatkozva nem ment vissza,¹⁴⁵ és svájci emigrációjából később sem tért haza. A román emigránsok körében vezető egyéniség volt 1975-ben bekövetkezett haláláig.

Magyar szempontból naplójának legizgalmasabb része az 1941–1943 közötti időszak. Bossy 1941. március 14-én úgy érkezik Berlinbe, hogy múltjának már van egy hároméves magyarországi időszaka is.¹⁴⁶ Berlini éveinek magyar vonatkozású eseményeiből is látható, hogyan változott hozzáállása a német politikához, a román kormányhoz és a saját feladatához. A birodalmi fővárosba való érkezésekor hatalmas elánnal lát neki feladatai intézéséhez, a problémák megoldásához, azzal együtt, hogy tudja: Adolf Hitler Németországában nem lesz könnyű dolga. A „náci eszközöket” már ott-tartózkodása elején is sérelmezte.¹⁴⁷

A németekkel való relációban a magyar–román viszony, benne a területi integritás a kulcskérdés, és ez tulajdonképpen ebben az időszakban nem is változik. 1941-ben Bossy még komolyan hitte azt, hogy tenni tud a hazájáért Berlinben, 1942 őszére ez a hite már megtört, 1943-ra pedig személyisége megkeseredett. Míg 1941-ben a diplomácia eszköztárát felhasználva aktívan próbál Magyarországgal szemben eredményeket

¹⁴⁴ Bossy 2001. 183. Raoul Bossy jelentése a román külügyminisztériumba, 1943. július 7. AMAE. Fond Personal D77 Raoul Bossy Vol. I. 10.

¹⁴⁵ A berni követség távirata a román külügyminisztériumba 1946. december 23. Lásd AMAE Fond Personal D77 Raoul Bossy Vol. I. 30.

¹⁴⁶ A szakirodalom néhány napos eltéréssel adja meg Bossy berlini követi posztját. Van, ahol 1941. március 1. – 1943. június 15.-t olvashatunk (Neascu 2006. 546.), máshol 1941. március 19. – 1943. június 29. (Bringmann 2001. 338.). A Román Külügyi Levéltárban található személyi fondja az előbbi erősíti meg: AMAE Fond Personal D77 Raoul Bossy Vol I. 1. Ez természetesen nem mond ellent annak, hogy 1941. március 14-én érkezett Berlinbe, és 1943. július 7-én ment el. (Bossy 2001. 25., 183.) Megtehetette.

¹⁴⁷ Lásd 1941. május 31.–június 3. és 1941. július 27–28-i naplóbejegyzéseit. Bossy 2001. 49., 62–63.

elérni, 1942 második felétől kezdve inkább csak az éppen felmerülő konfliktusokban tesz védekező lépéseket. Diplomáciai sikertelenségét tapasztalva a propaganda eszközeivel (sajtó, különféle rendezvények) próbál meg célt érni. Ezt ellenben nemcsak Budapest, de Berlin sem nézte jó szemmel.

A napló magyar vonatkozásait vizsgálva érdemes visszanyúlnunk az emlékiratnak a budapesti éveikhez, mert abból világosan látszik, hogy Bossynak nem elsősorban a magyar politika korifeusaival volt gondja, még csak azt sem mondhatnánk, hogy különösképpen a magyar politikát kárhoztatta volna, sokkal inkább a román sebek előidézőjeként volt gondja Magyarországgal. De ez az ellenségkép mindvégig arctalan marad, a konkrét magyar személyekkel, akikkel Bossy kapcsolatba került, többé-kevésbé korrekt, némelyikükkel szinte baráti viszonyt létesített. Az emlékirata szerint:¹⁴⁸

- gr. Csáky István: fiatal, nőtlen, szép, kissé nőies.
- Kánya Kálmán: 67 éves, de többnek néz ki. Nőtlen, közeli család nélkül, csak a hivatásának él. Nagyon intelligens, nagyon ügyes és kifinomult, az olykor elmaradhatatlan személyes bájjával, megáldva szkepticizmussal és cinizmussal, amolyan „voltaire”-i. Nagyra tartotta Kányát.
- báró Apor Gábor: kiváló férfi, kifinomult, intelligens és békekedvelő. Vele volt legjobb kapcsolatban a budapesti tartózkodása során, és kapcsolatuk később is megmaradt, mert erdélyi származású, és rokona Bossy unokatestvéreinek, a Szent-Keresztyeknek. Bossy egész családját ismerte. Bizalmas beszélgetéseket folytattak szinte családiasan.
- Vértessy Sándor: nagyon szimpatikus ember. A Theresianumban együtt volt Bossy nagybátyjával, Barbu Catargiuval és annak testvérével, Alexisszel. A legbarátiabb kapcsolatot ápták egymással.
- Horthy Miklós: nagyon udvarias, osztrákos kellemesség jellemzi. Németül beszél a családjával. Egy igazi „gentleman”, a dzsentrí réteg tagja, középserű intelligenciával, tapintatos és szívélyes.
- Darányi Kálmán: kellemes, csendes ember, aki Fogarasban tanult líceumban. Nagyon korrekt viszonyban voltak, Darányi többször ebédelt a román követségen.

¹⁴⁸ A sorrend az emlékiratban való előfordulás sorrendjét követi.

- Kállay Miklós: jó kapcsolatban voltak egymással, és egymás melletti épületben dolgoztak a Horánszky utcában.
- gr. Bánffy Miklós: szimpatikus, idős ember, kifinomult és kulturált. Erdélyi származású.
- Bárdossy László: erdélyi román származású, szimpatizáltak egymással.
- gr. Bethlen István: a legtekintélyesebb magyar politikai szereplőnek tartja Bossy. Bethlen otthonában fogadta Bossyt, aki kiemelkedő egyéniségnek, kifinomultnak és udvariasnak tartotta őt.
- gr. Teleki Pál: erkölcsileg nagyra tartja, „de híján van annak a nagyszabásnak, amit egy kormányfőnek birtokolnia kellene”.¹⁴⁹ A nagyon becsületes ember belehalt a vállalt kötelezettségek megszegésébe.

A naplóban ezek a személyek – ha egyáltalán megjelennek – szinte arc nélküliek. Csak periferikusan, egy-egy konkrét esemény szereplőiként foglalkozik velük. Itt Bossy nem jellemez, sokkal inkább szárazon leír. Kánya Kálmán, Vértessy Sándor és Darányi Kálmán a naplóban még említésre sem kerül, a családi barátoknak számító Apor Gábor is csak egyszer szerepel. 1948. november 8-án találkoztak Rómában a Föderalisták Európai Szövetségének Kongresszusán, ahol Bossy előadásában többek között Kossuth Lajost is citálta, amit Apor meleg kézfogással köszönt meg.¹⁵⁰ Az említett személyek közül Kállay Miklós az, akivel ugyan nem a berlini tartózkodása alatt, hanem Svájcban, az emigrációban kétszer is vacsorázik, 1954. január 5-én (asztaltársaságukban akkor Salvador Dalí is helyet foglalt) és 1957. május 1-jén.¹⁵¹

Természetesen a napló írásának ideje alatt más magyar személyek is kerülnek Bossy látóterébe. Érthetően az egyik legjelentősebb Sztójay Döme, akiről Bossy nem rest odaírni eredeti nevét is, Stoiaković, ezzel is rámutatva a magyar nemzet, nacionalizmus egyik sajátos jellegzetességére. Már csak azért sem rest, mert Bossy nagyon jól tudta, hogy Berlin mennyire sérelmezte a névmagyarosításokat a magyarországi németek

¹⁴⁹ Bossy 1993. II. 117.

¹⁵⁰ Bossy 2001. 381–382.

¹⁵¹ Uo. 445., 472. A naplóban Bossy csak ezt a két alkalmat említi, persze az nem biztos, hogy nem volt több. Mint fentebb említettük, ebben az időszakban a naplót már nem oly rendszeresen vezeti.

körében. Emlékiratából tudjuk, hogy Hermann Göring egyik alkalommal azt mondta az egyik magas rangú román tisztviselőnek: „Ti nem köteleztetek egyetlen Müllert sem, hogy váljon Müllerescuvá, mint ahogy a jugoszlávok sem alakítják Mülleroviccsá, de Magyarországon minden Müllert köteleznek, hogy változtassa nevét Molnárra.”¹⁵² Természetesen Magyarországon nem köteleztetek minden Müllert, hogy váljon Molnárrá, de megvolt rá a lehetősége, állami tisztviselői pozíció betöltésének viszont feltétele volt a névmagyarosítás.

Sztójay társaságában Bossy többször is volt berlini tartózkodása alatt, de egyetlenegyszer sem tesz említést arról, hogy beszélgettek volna, pedig az első találkozásuk alkalmával egy vasúti kocsiban utaztak többekkel együtt Berlinből Bécsbe 1941. március 24-én,¹⁵³ amikor Cvetković és Cincar-Marković aláírták a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozást.¹⁵⁴ A belgrádi puccsot (március 26-ról 27-re virradó éjszaka) követően Ribbentrop vacsorát adott Matsuoka japán nagykövet megérkezésének tiszteletére, ahonnan Bossy hiányolta a puccs nyomán a Führer különrepülőgépén Budapestre utazó Sztójayt. A román követ Sztójayhoz és a magyarokhoz való viszonyát az általában száraz naplót megtörő érzelmdús mondat rajzolja meg: „A magyar [Sztójay – M. R.] hiányzik: elrohant Budapestre, ahol a hiénák már várják, hogy ráronthassanak a dögnék vélt Jugoszláviára.”¹⁵⁵

Sztójayval való találkozása a másik nagy történelmi pillanatban, 1941. június 22-én történt. Éjjel negyed négykor Bossyt álmából keltették fel telefonon a német külügyminisztériumból, hogy Ribbentrop látni akarja. Ahogy megérkezik, rögtön Sztójayval fut össze, aki épp elmenőben volt.¹⁵⁶ A hazája megcsonkításától eleve sebzett Bossynak újabb csalódás, hogy Ribbentrop csak Sztójay után fogadja őt.¹⁵⁷ Bossy is, és szlovák kollégája, Matúš Černák is abban a meggyőződésben voltak, hogy a magyaroknak jobb pozíciójuk van Berlinben, mint a

¹⁵² Bossy 1993. I. 317.

¹⁵³ Bossy 2001. 29.

¹⁵⁴ Ez másnap, március 25-én történt.

¹⁵⁵ „Ungurul este absent: s-a repezit la Budapesta, unde hienele așteaptă să se poată repezi pe presupusul hoit Iugoslav.” Bossy 2001. 31. Sztójay útjáról lásd Wilhelmstrasse 1968. 372. sz. irat.

¹⁵⁶ Sztójay és Ribbentrop megbeszéléséről lásd DIMK V. 862. sz. irat.

¹⁵⁷ Bossy 2001. 56.

románoknak vagy a szlovákoknak.¹⁵⁸ Amikor 1941. június 11-én Ribbentrop és I. Antonescu Münchenben találkoztak a Szovjetunió elleni hadba lépés megbeszélése végett, a román marsall Bossynak egyenesen szélsőségesen magyarofilnek nevezte a német külügyminisztert.¹⁵⁹ Természetesen Ribbentrop távolról sem volt magyarbarát, az ő irányvonalát, magatartását, hangnemét, stílusát a birodalmi érdekek határozták meg, és annak mentén tett kedvezőbb gesztusokat hol a magyaroknak, hol a románoknak.

Amikor 1942. december 16-án Sztójay és Bossy újra találkozik Ribbentropnál, a koreográfia hasonló az előző találkozáshoz. Sztójay épp kijött a megbeszélésről, amikor Bossy bement. Bossy sok szempontból akkor már megtört lelkének mégis vigaszt adott, hogy míg magyar kollégájával a külügyminiszter fél órát beszélt, addig őrá ötvenöt percet szánt. Beszélgetésük legnehezebb része az lehetett, amikor Ribbentrop azt fejtegette, hogy több román politikus a demokratikus hatalmak győzelmétől várja Románia jövőjét.¹⁶⁰ Nyilvánvalóan ezek közé tartozott Bossy is, és Ribbentrop ezt minden bizonnyal tudta is, ugyanis Bossy ekkor már több hónapja kérte felmentését a román kormánytól.¹⁶¹ A követ 1942 telén az észak-erdélyi románok sérelmeit már messze nem azzal az erővel és határozottsággal hozta elő német tárgyalófelének, mint tette azt 1941-ben, hanem sorsukat szomorúan tudomásul véve beszélt róluk, de kevés volt az erő, hogy értük is beszéljen. „[...] mert-hogy a mi közvéleményünk állandóan feldúlt állapotban van a több mint százezer erdélyi menekült sorát látván, akik vonulnak az utcákon, és az utakon menedékhely nélkül, és azon hírek által, amelyek folyamatosan jönnek az észak-erdélyi románok könnyörtelen üldözéséről.”¹⁶²

A román és a magyar követ kapcsolatának a csúcsa lehetett, amikor 1941. szeptember 26-án egy fogadáson a német külügyi államtitkár, Weizsäcker egyik kezét Bossy, másik kezét Sztójay vállára tette egy közös fotó erejéig, de a fotó sikere érdekében rá kellett szóljon mindkét társára, hogy ne nézzenek

¹⁵⁸ Uo. 75.

¹⁵⁹ Uo. 53.

¹⁶⁰ Uo. 151–153.

¹⁶¹ Erről a későbbiekben részletesen lesz szó.

¹⁶² Uo. 153.

oly komolyan, barátságosabban mosolyogjanak. („Aber bitte, nicht so ernst aussehen. Etwas freundlicher lächeln!”)¹⁶³

Természetesen a Bossy–Sztójay-viszonyt maradéktalanul nem lehet kivetíteni a magyar–román kapcsolatokra. Bár mindketten hazájuk képviselői voltak, mindkettőjükéről elmondható, hogy nem simultak bele teljes mértékben országuk külpolitikai irányvonalába.

Erre is rámutat Bossy és Apponyi Antal kapcsolata. Apponyi Antalt Bossy Budapestről ismerte, 1942 telén gyerekei többször vendégeskedtek Apponyiéknál Gstaadban, Svájcban. Politikai nézeteik nagyon egy húron pendültek, náciellenes, anglofil beállítódásuk közös beszédtemát adott.¹⁶⁴ Apponyi 1943. június 1-jén feleségével Bossyéknál ebédelvén azt is felfedte előtte, hogy Barcza György, volt londoni magyar követ azt a megbízást kapta, hogy Svájcban kapcsolatokat létesítsen esetleges békefeltételekről, de nem járt sikerrel.¹⁶⁵

Bossy 1942 végén már biztosan tudott a magyar béketapogatózásokról, a románról viszont nem. 1942 decemberében már „tudja”, hogy Bethlen és Andorka Rudolf madridi követ a magyar kormány megbízásából Svájcban tárgyal, hogy felvehessék a kapcsolatot a szövetségesek képviselőivel.¹⁶⁶ „De miért nem csináljuk mi is így? – teszi fel a kérdést Bossy. – Az egész románság Maniu körül van. Adja Isten, hogy ne öl-jék meg.”¹⁶⁷ Bossy ekkor még nem tudta, hogy Iuliu Maniu 1942 végén már két memorandumot is küldött az angol kormánynak, melyben a román nép náciellenességét bizonygatta.¹⁶⁸ A hivatalos román politika és Bossy kapcsolatának viszont fontos láttelepe, hogy Bossy nem tudott az új, bár titkos külpolitikai irányvonalról. Ebben természetesen benne van

¹⁶³ Uo. 75.

¹⁶⁴ Uo. 175–176.

¹⁶⁵ Uo. 177. Barcza György e megbízásáról lásd többek között Juhász 1978.

¹⁶⁶ A magyar béketapogatózásokról lásd Juhász 1978.; Juhász 1988. 285–286.; Pritz Pál: Magyar külpolitika 1941–1945. In: Pritz 2011. 131–148.; Joó 2008.

¹⁶⁷ Bossy 2001. 150. Az erdélyi román Iuliu Maniut Bossy nagyra tartja. Ez abból a szempontból is kiemelendő, hogy az erdélyi románok és a regáti románok között az egyesülést követően – sokáig, a mai napig – komoly ellentétek feszültek. Bossy ezen túl tudott lépni. – Uo. 152–153. A Maniu körül kialakuló mítoszról lásd Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2015. 94–96.

¹⁶⁸ Lásd L. Balogh 2013. 258.

az a bizalmatlan és bizonytalan légkör is, amely ekkor már Bossyt körülvette Berlinből és Bukarestből is. És ugyanekkor indikátora ez annak is, hogy a magyar béketapogatózásokról mennyire hamar értesültek külföldön is, míg a románok nagyobb titokban „tapogatóztak”.

Észak-Erdély és Bánát tárgyában szeretném bemutatni, hogy Raoul Bossy milyen konkrét lépéseket tett a román érdekek érvényesítésére Berlinben, amikor még volt ereje és lehetősége.

Ebben az összefüggésben nem lényegtelen, hogyan vélekedett Bossy a Szent István-i gondolatról. Ezt emlékiratában fejtette ki az 1938-as Eucharisztikus Kongresszusra emlékezve.¹⁶⁹ Az egész kongresszusnak a velejét abban látta, hogy a magyarok életre akarják kelteni az államalapító politikai elképzeléseit. (Pontosabban szólva a neki tulajdonított elképzelésekről van szó. – M. R.) Azt mondta, nincs a világon még egy olyan nép, mint a magyar, amelyik annyira a régmúltban élne, és a legendákból táplálkozna. Azt természetesen nem teszi mellé, hogy a románok miért a dákoromán kontinuitás elvére építik nemzettudatukat. Bossy számára érthetetlen, hogy komoly politikai személyiségek és újságírók hogyan csinálnak egy ezer évvel ezelőtt élt hősből legendát, politikai realitást. Azzal sem tud mit kezdeni, hogy a magyarok miért nem hivatkoznak Károly Róbertre, Mária Teréziára vagy Ferenc Józsefre. Tudjuk, érzéketlensége abban a tényben gyökerezett, hogy az egyesült Romániának nem volt román uralkodó családból származó királya. Innen is láthatjuk történészi teljesítményének korlátait. A románoknak, így Bossynak is, természetesen elfogadhatatlan volt a Szent István-i állameszméhez való ragaszkodás a revízió érdekében. A magyar politika illetékesei pedig az Új Hungária¹⁷⁰-elképzelésük hasznavehetetlenségét nem látták be. Bossy Weizsäckernek is elmondta, hogy a Szent István-i korona teóriáját abszurditásnak tartja.¹⁷¹ Ennek aktualitását az 1941. augusztus 20-i ünnepségek adták, amikor ez az érv látványosan a széles közvélemény előtt is megfogalmazódott.¹⁷²

¹⁶⁹ Bossy 1993. 37.

¹⁷⁰ Ottlik 1928.. Újraközlí: Balogh 2002. 555–562. A két világháború közötti dokumentumokat válogatta és jegyzetelte Pritz Pál.

¹⁷¹ Bossy 2001. 67.

¹⁷² Bossy számszájeltávirata a román külügyminisztériumnak 1941. augusztus 26. AMAE Fond 71/Germania Vol. 83. 365–366.

És kik csinálják a magyar politikát? Killinger mondja, Bossy helyesli: „Magyarországon a politikát a grófok és a zsidók csinálják, akik nekünk kellemetlenségeket okoznak, és ezért mindig rossz kapcsolatokra törekszenek Romániával.”¹⁷³ Nyilvánvalóan ebben a formában ez nem igaz, de az igaz, hogy a visszaszorult arisztokráciának és az 1938-tól jogfosztó törvények sújtotta zsidóságnak lényegesen nagyobb élettere volt Magyarországon, mint a korabeli Romániában, nem beszélve a zsidóság németországi sorsáról.

A románok bár leseperték a Szent István-i állameszmére való hivatkozás jogosságát, ám cáfolására nem volt kidolgozott válaszuk. Három dolgot tettek: egyrészt folyton relativizálták azt a tényt, hogy 1940-ben ők kérték Hitlertől a döntőbíráskodást, másrészt – miközben kisebbitették a dél-erdélyi magyarság jogos panaszait – az észak-erdélyi románok jogos sérelmeinek hangsúlyozásával presszionálták a németeket és az olaszokat. A legdöntőbb pedig az a szovjet fronton vállalt hatalmas véráldozatuk volt, amellyel a németeket az 1940-es döntés revíziójára remélték rávenni. Egry Gábor szerint a két világháború közötti román külpolitikai gondolkodásnak három lényeges összetevője volt: a félelem, a sérelem és a szuverenitás iránti igény.¹⁷⁴ A második világháború idejében – mondjuk – e harmadikat a területi integritás visszaállításának igénye váltotta fel, vagy másként mondhatjuk azt is, hogy magyarrevízió-ellenesből románrevízió-baráttá váltak. Ion Antonescu marsall több memorandumban fejtette ki, hogy nem fogadja el a második bécsi döntés által létrejött helyzetet. „Sem én, sem a nép nem fogadtuk el, és nem is fogadjuk el soha véglegesnek azt a helyzetet, amelyet találtam, és amely előtt meg kell hajolnom.” – jelentette ki Antonescu 1941. március 25-i nyilatkozatában.¹⁷⁵ Jugoszlávia megtámadására készülve a németeknek is nagyon kellemetlen volt ez a nyilatkozat. Woermann külügyiállamtitkár-helyettes elmondta Bossynak, hogy Sztójay Weizsäckernél szót emelt a román revizionista kijelentés miatt, és a román követ csak a „kegyetlen”

¹⁷³ „In Ungarn ist die Politik von Grafen und Juden gemacht, die uns Unannehmlichkeiten machen wollen und darum immer schlechte Beziehungen zu Rumänien zu haben trachten.” Bossy 2001. 27.

¹⁷⁴ Egry 2008.

¹⁷⁵ *Új Magyarország*, 1941. március 27. 5. Idézi L. Balogh 2013. 141.

magyar üldözésektől felháborodott román közvéleménnyel tudott mentegetőzni.¹⁷⁶ Berlin nem engedhetett meg egy ilyen konfliktust Bukarest és Budapest között, ezért Weizsäcker azt válaszolta Sztójaynak: „egyebekben azonban a mostani időpontban, amikor a Balkánon más fontos és számunkra sokat ígérő problémák nyíltak meg, minden törekvésünk arra irányul, hogy a magyar–román differenciákat eltüntessük vagy legalábbis félretegyük”.¹⁷⁷ Erdmannsdorff budapesti követ szerint Teleki öngyilkosságában is benne van többek között a román államfő nyilatkozata.¹⁷⁸

1941. március–április nagyon mozgalmas volt Jugoszlávia megtámadása miatt Bossy számára is. A románok mindenképp el akarták kerülni, hogy a Bánát nyugati részébe a magyar csapatok bevonuljanak, mert féltek a további területvesztéstől. A követ utasítást kapott, hogy közölje Ribbentroppal, amennyiben a magyar csapatok bevonulnak a szerb Bánátba, Románia beavatkozik.¹⁷⁹ Bossy csak annyit tudott mondani, hogy a Bánátban nincs mit keressenek a magyarok, az mindig is egy politikai, gazdasági, adminisztratív egység volt, és amikor a békekonferencián kettéválasztották, Ionel Brătianu ajtócsapkodással távozott. Egyidejűleg Bossy átnyújtotta Antonescu marsall írását is, amelyben a magyar „kegyetlenkedésekről” számolt be. Ribbentrop átolvasta, és azt mondta, hogy mindkét oldalon vannak sérelmek, és most nem tud ezzel foglalkozni. Bossy az utolsó passzust homályban hagyva küldte haza jelentését, hiszen a teljes beszámoló eredménytelenségének lett volna a dokumentuma.

Hasonlóképpen manipulál április 5-én is, amikor hiába kért találkozót Ribbentroptól, az helyette a japán nagykövettel, Matsuokával tárgyalt. A napló szerint a Külügyi Hivatalból Ritter követ felhívta őt, hogy Ribbentrop elnézést kér azért, mert nem tudja fogadni, de azt üzeni, hogy a magyaroknak

¹⁷⁶ Bossy 2001. 32.; Bossy távirata a külügyminisztériumnak 1941. március 30. AMAE Fond 71/Germania Vol. 90. 206–208.

¹⁷⁷ Weizsäcker feljegyzését Sztójayval folytatott megbeszéléséről lásd Wilhelmstrasse 1968. 374. sz. irat.

¹⁷⁸ Erdmannsdorff távirata a külügyminisztériumnak 1941. április 4. Uo. 383. sz. irat.

¹⁷⁹ Bossy 2001. 34.; Bossy távirata a külügyminisztériumnak 1941. április 4. AMAE Fond 71/Germania Vol. 82. 224.

nem engedik meg a szerb Torontál elfoglalását.¹⁸⁰ A távirata szerint ellenben Ribbentrop személyesen kért tőle elnézést.¹⁸¹

Fentebb már volt róla szó, hogy Bossynak jó véleménye volt Teleki Pálról, bár igazi államférfinak nem tartotta. Teleki halála – száraz sorain is átüt megrendültsége – fontos visszajegyzelés volt Bossynak és a románoknak is, hogy a magyar csapatok bevonulása a Bánátba nem megengedhető.¹⁸²

Április 20-án, az ortodox húsvét alkalmával I. Antonescu újabb nyilatkozatot adott ki, amelyben Bossy szerint szó sincsen a bécsi döntésről, Weizsäcker viszont azt mondta, hogy a sorok között bizony a bécsi döntés semmibevételéről van szó. A követ ekkor kifakadt, hogy nincs olyan román ember, aki ne érezné a bécsi döntés igazságtalanságát, aki ne akarna mindent megtenni, hogy ez ne maradjon így. A románság tragikus helyzetbe került, mert mind Magyarország, mind Bulgária el akarja nemzetietleníteni a határain belülre került románságot.¹⁸³ Még ha a németek fogékonyak lettek is volna a román sérelmek iránt (nem voltak azok), Antonescu újabb és újabb nyilatkozatai olyanira terhesek voltak a Wilhelmstrassén is, hogy nem foglalkoztak érdemben a román államfő memorandumaival.¹⁸⁴

A második bécsi döntés érvénytelenségét kimondó román nyilatkozat 1941. szeptember 15-én született meg, s egy memorandum csatolmányaként hozták az olasz és a német kormány tudomására. Azt természetesen egyik helyen sem fogadták el, így tovább mélyültek az ellentétek Berlin és Bukarest között. Weizsäcker ingerülten beszélt Bossyval, de megbeszélésük végül békésen zárult.¹⁸⁵

¹⁸⁰ Bossy 2001. 35.

¹⁸¹ Bossy szigorúan bizalmas távirata a külügyminisztériumnak 1941. április 5. 9 óra AMAE Fond 71/Germania Vol. 82. 230.

¹⁸² Bossy 2001. 35.; Bossy szigorúan bizalmas távirata a külügyminisztériumnak 1941. április 5. 19 óra 50 perc AMAE Fond 71/Germania Vol. 82. 227–229.

¹⁸³ Bossy 2001. 41.; Bossy szigorúan bizalmas jelentése a külügyminisztériumnak a német–magyar kapcsolatokról 1941. április 22. AMAE Fond 71/Germania Vol. 82. 257–259.

¹⁸⁴ Bossy 2001. 41. Memorandum AMAE Fond 71/Germania Vol. 82. 277–283.; valamint Bossy távirata a külügyminisztériumnak 1941. április 24. Uo. 288.

¹⁸⁵ Minderről részletesen lásd L. Balogh 2013. 150–157., a naplóban pedig: Bossy 2001. 72–74.

A diplomáciai huzavona tárgyalását, amely ebben a kérdésben a Berlin–Budapest–Bukarest háromszögben zajlott, még tovább lehetne folytatni, ám úgy gondoljuk, talán ebből is látszik, hogy a román revízió érvei nem voltak kiforrottak, és főleg nem volt realitásuk, míg korábban a magyarnak sem, mindaddig, amíg Adolf Hitler úgy nem gondolta, hogy a magyaroknak szükségük van revíziós sikerekre a további együttműködés érdekében. Bossy valóban sok mindent megtett, de a diplomácia eszközei háborúban a háborús céloknak rendelődnek alá, és ezt a háborút nem Antonescu, hanem a nagyhatalmak vezérei diktálták.

Bossy berlini küldetésének második szakasza – mint már említettük – konfliktusoktól volt terhes, és ő maga kérte a felmentését. Emlékiratában döntését ekképp magyarázta: „Berlini posztomat politikai motivációk miatt utasítottam vissza. Több hivatalosan küldött táviratban rámutattam, hogy a kormánynak nem érdeke egy olyan diplomata megbízása a tengely egyik posztján, aki a teljes karrierjét a nyugati demokratikus hatalmakkal való szoros szövetség politikájának jegyében töltötte a kisantanttal és a balkáni antanttal.”¹⁸⁶

Ez egy teljesen érthető és elfogadható magyarázat lenne, ha nem ismernénk a naplót. Ebből láthatjuk, hogy egy igen hosszasan, majd egyeztetendőnyi folyamat volt, hogy Bossy otthagyhatta a berlini követséget. 1942. december 16-i bejegyzése szerint egészségi okokra hivatkozva kérte felmentését Antonescutól. Ezt megelőzően azonban már három szóbeli, egy távirati és egy magánlevélben is kérte, hogy hívják őt vissza Berlinből.¹⁸⁷ Levéltári forrás alapján egy konkrét konfliktus okán kérte a felmentését.¹⁸⁸ Bossyt tulajdonképpen a bukaresti német követ, Manfred von Killinger keverte gyanúba, aki szerint Bossytól származik a román kormány azon értesülése, hogy a németek a tél beállta előtt negyven százalékkal csökkentik a román hadsereg fejkvótáját, megzavarva ezzel az egyébként sem feszültségmentes román–német viszonyt. A napló szerint 1942. október 12-én Razmerita generális adta át Mihai Antonescu utasításait: Bossy és Ion Gheorghe kato-

¹⁸⁶ Bossy 1993. 51.

¹⁸⁷ Bossy 2001. 151.

¹⁸⁸ Raoul Bossy távirata Mihai Antonescunak 1942. október 22. AMAE Fond 71/Germania Vol. 90. 257–261.

nai attasé tegyék szóvá a Wilhelmstrassén a kvótacsökkenést, majd huszonnégy órán belül jelentse az eredményt.¹⁸⁹

Bossy tulajdonképpen ugyanezt a történetet, megfogalmazásban is nagyon hasonlóan adta elő említett október 22-i táviratában, és egyben nehezményezte Killinger eljárását. A követ érezte, hogy Berlinben fogy körülötte a levegő, és a bizalmatlan légkörben nem tudja munkáját kellőképpen ellátni.¹⁹⁰ Ebben minden bizonnyal szerepet játszott a román külpolitika 1942. őszi irányváltása. A formai változatlanság fedezékében Mihai Antonescu titkos csatornákon keresztül tapogatózni kezdett az angolszász hatalmak felé,¹⁹¹ ugyanúgy, mint tette ugyanekkor Magyarország is.¹⁹² És ekkor még ugyanazzal az alapvető hibával is: nem mérték fel, hogy az angolszászok csak a Szovjetunióval együtt hajlandóak a békefeltételekről tárgyalni.

Antonescu Bossynak küldött válaszában óvatosságra intette a követet, az ügy alapos kivizsgálására kérte, és igazából nem vett tudomást a felmentési kérelemről. A kérdés súlyosságát azonban mutatja, hogy még aznap elküldte a válaszát.¹⁹³ Bossy ebbe nem nyugodott bele, így október 25-i terjedelmes táviratában már nem csupán Berlin, hanem Bukarest bizalmatlanságáról is beszél.¹⁹⁴ Killinger, bár félvállról korrigálta a rágalmát, ezt olyan stílusban tette, hogy tovább rontotta a Bossyval való kapcsolatot, mondván, hogy a román követ „vi-

¹⁸⁹ Bossy 2001. 139–140.

¹⁹⁰ 1942. szeptember 22-én – Bossy akkor épp Koppenhágában volt (Bossy 2001. 132.) – volt egy megbeszélés Ribbentrop és Mihai Antonescu között Berlinben, ahol a német külügyminiszter első pontban tette szóvá Bossy magtartását, hogy goromba stílusban folytat propagandát Magyarország ellen, és felszólították őt, illetve helyettesét is, hogy hagyják ezt abba, de ennek ellenére nem tették. Lásd Schmidt külügyi sajtóattasé feljegyzése a megbeszélésekről 1942. szeptember 26-án. In: ADAP E3. 311. sz. irat 538. Weizsäcker külügyi államtitkár 1942. február 7-i feljegyzése is tanúsítja, hogy Bossyt felszólították, hagyjon fel a Magyarország elleni ellenséges propagandával. Lásd ADAP E1 214. sz. irat. Ám a németek minden intelme hiábavaló volt. 1942. október 26-án maga Bossy jelentette a külügyminisztériumnak, hogy a németek mérsékletre intették a magyarellenes propaganda miatt, azonban egy ellenpéldával vágott vissza beszélgetőtársának, Woermann-nak. Lásd AMAE Fond 71/Germania Vol. 90. 293–294.

¹⁹¹ Erről részletesebben lásd L. Balogh 2013. 256–267.

¹⁹² Juhász 1978.

¹⁹³ Mihai Antonescu választávirata Raoul Bossynak 1942. október 22. AMAE Fond 71/Germania Vol. 90. 262–263.

¹⁹⁴ Raoul Bossy távirata Mihai Antonescunak 1942. október 25. Uo. 286–290.

hart kavár egy pohár vízben”.¹⁹⁵ Ez volt az a konkrét konfliktus, amely Bossyt Berlin elhagyására sarkallta, ám a mélyben más is meghúzódott.

A korabeli naplóbejegyzésekből ugyanis kirajzolódik, hogy Bossy – mint oly sokan mások – 1942 végén már nagyon tartott Németország vereségétől (1942. december 4–8.: „Itt [Svájc – M. R.] már egyetlenegy ember sem hisz a tengely¹⁹⁶ győzelmének lehetőségében.”¹⁹⁷), a bolsevizmus győzelmétől; és ebben felsejlett az ő egzisztenciális félelme is, a társadalmi osztályára, az arisztokráciára váró teljes marginalizálódás. Bossynak a magyar arisztokratákkal való kapcsolatai is jelzik, hogy a társadalmi osztályok egyezősége esetenként felülírja az etnikai identitás különbözőségét.¹⁹⁸ Több esetben tudott egy húron pendülni a magyar arisztokrata körökkel. 1943. február 9-i naplóbejegyzésében írja le aznapi találkozását Antonescu marsallal, akinek nem éppen reálsan elmondja, hogy Németországban nem létezik már olyan ember, aki a birodalom győzelmében hinne, és nagyon nagy azoknak a száma, akik a nemzetiszocializmus bukását kívánják. Defetista közvéleményről, pánikhangulatról beszélt. Antonescu erre válaszul azt dörgölte Bossy orra alá, hogy az őt körülvevő anglofil arisztokrata körnek a vélekedését közli csupán.¹⁹⁹ Ám a nemzetiszocializmussal szemben sok-sok averziót tápláló Bossy a bolsevizmus győzelmétől még ennél is jobban félt. Ezen a ponton lehetett volna meg a közös nevező a hivatalos magyar politikával is. Ám a ténylegesen soha nem létezett Berlin–Róma-tengely összeroppanása, majd a teheráni konferencia más keretekbe helyezte a békatapogatózásokat is.

Az elmondottakból is látható, hogy Raoul Bossy naplója (és emlékirata is) igen fontos magyar szempontból is. Úgy gondoljuk, hogy szükséges kívülről is magunkra tekinteni, ez esetben egy román diplomata szemszögéből, mert a valóságra

¹⁹⁵ Bossy 2001. 143. és Bossy távirata Mihai Antonescunak 1942. október 26. AMAE Fond 71/Germania Vol. 90. 291.

¹⁹⁶ A tengely – mint ahogy arra Pritz Pál hívja fel a figyelmünket – a maga realitásában soha nem létezett, mert nem két egyenlő fél szövetsége volt. Lásd Pritz Pál: Magyar diplomácia és német elképzelések Kelet-Közép-Európában. In: Pritz 2016. 138.

¹⁹⁷ Bossy 2001. 150.

¹⁹⁸ Erre több példát hoz Egry 2008.

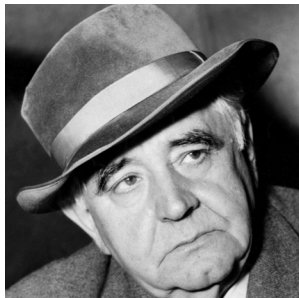
¹⁹⁹ Bossy 2001. 163–165.

való rálátást a többféle nézőpont figyelembevétele erősíti. És innen nézve is vélhetőleg nem a „történelem szubjektív fogalmának” megalkotását, hanem a múlt egy piciny részletének a tisztábban látását segíti a napló, ha azt kellő forráskritikával, kontrollforrások bevonásával vizsgáljuk.

Raoul Bossy élete pedig a szokványos igazság újabb példája: tehetség, szorgalom és egyéb hasonló érték szinte semmi védelmet nem nyújt a történelem viharában. Neki legalább az élete, családja, sőt javai egy része is megmaradt.

Mann Jolán

AZ 1956-OS FORRADALOM MIROSLAV KRLEŽA NAPLÓIBAN

Miroslav Krleža (1893–1981) horvát író életrajza több szálon is kapcsolódik Magyarországhoz, s ez életművében, a 20. századi világirodalom egyik legjelentősebb teljesítményében is lépten-nyomon tetten érhető. A magyar nyelvvel és kultúrával először a pécsi Magyar Királyi Honvéd Hadapródiskola növendékeként

találkozott (1908–1911). Jó eredményei miatt a harmadik év végén az iskola parancsnoksága állami ösztöndíjas képzésre ajánlotta a Ludovika Katonai Akadémiára, amelyet azonban nem fejezett be. A balkáni háborúk idején ugyanis, a délszláv egység eszméjének hatására, két ízben is Szerbiába utazott, hogy önkéntesnek jelentkezzen a szerb hadseregbe, ahol azonban gyanakvással fogadták, és először csak elutasították, másodszorra viszont a szerb hatóság kémkedés gyanújával őrizetbe is vette. A másodszorra is kudarccal, majd szökéssel végződő szerbiai kaland egyfelől azt eredményezte, hogy Krleža hátat fordíthatott a monarchiai katonai pályának: befejezetlen negyedik félévvvel elbocsátották a Ludovikáról, és kitiltották a Monarchia valamennyi katonaiskolájából. Másfelől a délszláv testvériség eszméjében való hite kortársaiéhoz képest már igen korán és alapjaiban megrendült. Tanulmányait félbehagyva hazatért szülővárosába, Zágrábba, és elkezdte írói tevékenységét. Saját bevallása szerint a pécsi és budapesti iskolaévek alatt megismert magyar költészet hatására döntött az írói hivatás mellett.

Krleža egész életében folytonos figyelemmel és érdeklődéssel kísérte a magyar kultúra jelenségeit, melyekre műveiben nemcsak alkalmyszerűen, hanem rendszeresen reflektált is.

Számunkra azért lehetnek különösen fontosak ezek a reflexiói, mert a világirodalmi léptékben is jelentős külföldi írók közül rajta kívül senki más nem foglalkozott ilyen behatóan és kitartóan mindazzal, ami magyar. Új szempontokat mozgósító, sokszor találó és pontos megállapításai gyakran megvilágító erejük lehetnek önképünk alakításában. Olykor azonban vitára okot adó vagy éppen téves állításokkal, ítéletekkel is találkozhatunk életművének – általa „hungaricá”-nak nevezett – magyarul csak részben hozzáférhető szegmenseiben.

Műveinek magyar kiadására, drámainak magyar bemutatóira más közép-európai országokhoz képest megkésve, csupán a második világháború után, akkor is csak időnkénti megtorpanásokkal került sor.²⁰⁰

A két világháború között, az akkor már egyértelműen jelentős írónak számító Krleža művei Magyarországon politikai okokból, a Horthy-rendszer elleni erőteljes kritikái miatt nem jelenhettek meg. E tanulmány szempontjából is érdekes, hogy Krleža első magyarországi kiadású könyve, *A Glembay család* című novellaciklusa csak 1956-ban jelent meg.²⁰¹ Politikai döntés, a Jugoszlávia felé való nyitás szándéka sejthető az első magyarországi Krleža-bemutató engedélyezésében (*Glembay Ltd., Nemzeti Színház*, 1958. január 28.), mint ahogyan abban is, hogy az előadás hatalmas sikere ellenére, vagy éppen amiatt, a drámatológia két másik részét majd csak a hatvanas évek közepétől mutatták be.²⁰² Ekkortól jelentek meg műveinek magyar kiadásai is. Az elkövetkező tíz évben Krleža – időlegesen – kultikus szerző lett Magyarországon, ahol tiszteletbeli magyar íróként olvasták. A recepció azonban az utóbbi évtizedekben megtorpant. A rendszerváltozás óta megjelent egyetlen Krleža-kötet, a

²⁰⁰ Az első magyar nyelvű kiadás, az első világháborús novelláit összegyűjtő kötet Újvidéken jelent meg 1952-ben, a magyar–jugoszláv viszony mélypontján. A fordító Sinkó Irma, Krleža Zágrábban élő közeli barátja, Sinkó Ervin író felesége volt. Krleža 1952.

²⁰¹ Krleža 1956.

²⁰² Spiró 2012.

Glembay-novellaciklus harmadik kiadása volt 2000-ben.²⁰³ Úgy tűnik, az első világháború századik évfordulója sem hozott e téren változást – a nagy háború egyik legnagyobb írójának sem háborús novellái,²⁰⁴ sem nagy ívű történelmi regénye, a Zászlók nem jelentek meg újra magyarul.

Krleža naplói néhány év híján szinte egybeesnek a „rövid 20. század” korszakhatáraival, 1914-től 1977-ig születtek, időnkénti megszakításokkal és átírásokkal. Gondolatainak, terveinek, előmunkálatainak gyűjtőtárai, hasonlóan például Gide, Kafka és mások naplóihoz. Az európai szellemi hagyományra az értekező próza és az esszé műfaji eszközeivel széleskörűen reflektáló megállapításai helyenként Márai naplóira emlékeztetnek, kettejük eltérő politikai nézetei ellenére is. Krleža naplói továbbá számtalan magyar történelmi reflexiót tartalmaznak, melyek jó része a mai napig nem jelent meg magyarul.

A *Naplók* első és mindmáig egyetlen kiadása négy évvel szerzője halála előtt, 1977-ben jelent meg öt kötetben egy szarajevói kiadónál, Krleža szintén mindmáig egyetlen befejezett összegyűjtött műveinek sorozatában.²⁰⁵ Az első kötetben az első világháború első négy évének naplójegyzetei kaptak helyet, a második kötet a háború utolsó évét és az azt követő négy évet öleli fel. A harmadik és a negyedik kötet két második világháborús év – 1942 és 1943 – naplójegyzeteit tartalmazza, de a harmadik kötetben jelent meg a kora gyermekkori eszmélést felidéző *Agrami gyermekkorom 1902–03*, és egy 1933-as, továbbá egy 1940-es keltezésű feljegyzés is. Az utolsó, ötödik kötetben az ötvenes évek végét és a hatvanas éveket képviseli öt év: 1958, 1961, 1967, 1968 és 1969. Bár ez a 2269 oldalnyi terjedelmű,²⁰⁶ a szerző által jóváhagyott kiadás a tel-

²⁰³ Krleža 2000.

²⁰⁴ Az első magyar nyelvű Krleža-kötet, a *Magyar királyi honvédnovellák* a Krleža háborús novelláit közreadó *A horvát hadisten* című, először 1922-ben megjelent kötetből válogatott. Háborús novellái magyarul válogatott műveinek sorozatában is megjelentek (*Filip Latinovicz hazatérése*. [Regény]; *Elbeszélések*. Ford.: Csuka Zoltán, Dudás Kálmán, Illés Sándor, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1965 [1966!]), továbbá szerepeltek háborús tematikájú szépirodalmi antológiákban: *Az eltemetett katona. Elbeszélések az első világháborúról*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1978; *Az erőd bevétele. Válogatás a világirodalom legjobb katonaelbeszéléseiből (1800–1945)*, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1980.

²⁰⁵ Krleža 1977.

²⁰⁶ Az egyes kötetek terjedelme: 446 + 459 + 448 + 365 + 551 oldal.

jesség igényével készült – ami jelen esetben nemcsak a kimondottan naplószerű, hanem az emlékirat műfajába tartozó és ahhoz köthető egyéb szövegeket is jelenti –, mégis jó néhány, a szerzői paratextusok (cím, alcím, megjegyzés) által is a napló műfajához köthető írás kimaradt belőle. Ez részben azzal magyarázható, hogy ezeknek az írásoknak a többsége a folyóiratokban történt első közlés után kötetben először a korábbi, zágrábi kiadású életműsorozat²⁰⁷ esszéket közreadó köteteiben²⁰⁸ jelent meg, s ezt a besorolást az újabb, szarajevói összkiadás nem kívánta felülbírálni.

Feltételezhető, hogy Krleža 1914 és 1921, 1942 és 1943 között, 1958-ban, 1961-ben, 1965-ben, 1967-ben, 1968 és 1969, valamint 1976 és 1977 között vezetett naplót. Az 1965 és 1977 között íródott *Tržići feljegyzések* kibővíti és egyben le is zárják Krleža naplóit. Az eddigiek alapján is látszik, de a naplóíró megjegyzései is azt erősítik meg, hogy Krleža kihagyásokkal vezetett naplót. A naplójegyzetek keletkezésének és megjelenésének ideje között egyes esetekben néhány évtized is eltelhetett. Egyéb művein kívül Krleža naplóit is jellemezte a többszörös, gyakran kiadásról kiadásra terjedő átírás.

Az 1956-os magyar forradalomra vonatkozó reflexiók Krleža naplóiban²⁰⁹ tizenkét évvel az események után, csak 1968-ban jelentkeznek.²¹⁰ A korábbi naplókban külön figyelmet érdemel két rövid megjegyzés, amely a magyar forradalommal és a forradalom leverését követően létrejött helyzettel foglalkozik. Ezek a csupán két évvel a forradalom után, 1958-ban keletkezett megjegyzések Krleža a *Glembay Ltd. (Gospoda Glembajevi)* című drámájának magyarországi bemutatójára vonatkozó naplójegyzetek között találhatók.

Az 1958. január 29-i keltezésű naplójegyzet az első Krleža magyar forradalomra vonatkozó reflexióinak sorában:

²⁰⁷ Krleža 1954–1972.

²⁰⁸ Krleža 1961–1967.

²⁰⁹ Krleža 1977/5.

²¹⁰ Krleža naplóírói módszere koronként különböző volt: a felsorolásra emlékeztető, olykor hiányos információtartalmú naplójegyzetek a tárgyalt téma bővebb kifejtését is megengedő értekező próza jegyeivel váltakoznak naplóiban. Az 1956-os forradalom témájának naplóbeli megjelenése kapcsán mindkét írásmóddal találkozhatunk, az arány azonban inkább a gondolat kifejtésére, az érvelésre építő értekező próza, illetve az esszé irányába mozdul el.

„A *Glembay Ltd.* pesti premierje apropóján. Levelezőlapot kaptam ezzel a mondattal: »*Éljen a magyar forradalom!*« Még egy anonim lap érkezett Marco Polo aláírással, szintén a pesti premierhez kapcsolódóan. A Rade Končar [gyár] egyik elégedetlen munkása ezt írja: »A Trbovljei sztrájk azt bizonyítja, hogy a gyár a munkásoké jelszó hazug választási kampányfrázis!« Tizenöt évnek kellett eltelténie, amire anonim firkászaink tudomásul méltóztattak venni, hogy az általuk tagadott valami, tagadásuk ellenére, tizenöt éve létezik, és valóban fennáll és szilárdabb az ő anonim frázisaiknál.”²¹¹ (Kiemelés tőlem – M. J.)

Krleža magyar forradalomra vonatkozó reflexióinak ez az első naplójegyzete. Legfontosabb mondata az „*Éljen a magyar forradalom!*” idegen véleményt idéz, amelytől a naplóíró ironikus távolságtartással elhatárolódik. Az irónia azonban nem a levelezőlap tartalmára, hanem a levélírás anonim módjára, a saját koruk realitásait tudomásul venni nem akarók, de véleményüket nevükkel nem vállalók problémájára vonatkozik. Az anonim levelek (vö. névtelen feljelentők) kérdése nagyobb hangsúlyt kap e naplójegyzetben a levert magyar forradalom témájánál, de még a saját mű magyarországi bemutatójánál is, amelynek közönsége részéről a szerző joggal számíthatott a műveit illető megkülönböztetett figyelemre és érdeklődésre. Nem derül ki egyértelműen, hogy az idézett levelezőlapok honnan érkeztek, bár a többes szám első személyű birtokos szerkezet „anonim firkászaink” (a „miénk” és a „tiétek” etnikai/nemzeti alapú közösségre vonatkozó antonímák értelmében) mégis inkább jugoszláv, legvalószínűbben pedig horvát feladóra utal. Azt, hogy az első lap sem Magyarországról érkezett, az idézett mondat valószínűsíti. Krleža ugyanis gyakran használ hungarizmusokat magyar vonatkozású írásaiban, nemritkán teljes magyar mondatokat is leírva. Így itt is, amennyiben magyar feladóról lett volna szó, a magyar mondatot feltehetőleg eredeti nyelven idézte volna. Ezenkívül 1958-ban Magyarországról minden bizonnyal még anonim módon is veszélyes és gyakorlatilag kivitelezhetetlen lett volna a forradalmat éltető nyílt levelezőlapot külföldre küldeni.

²¹¹ Krleža 1977/5. 32. A szerző saját fordítása.

Az 1958. januári és februári keltezésű magyar vonatkozású naplójegyzetek több ízben is visszatérnek a *Glembay Ltd.* magyarországi bemutatójának témájára. A február 24-i keltezésű bejegyzés a Magyarországról érkezett vendégek – Karinthy Ferenc és felesége – látogatását írja le. És bár nincs szó benne a forradalomról, az mégis érezhetően jelen van a szöveg háttérében. A szövegben említett kortárs írók sorsa részleges információt nyújt az 1956 utáni magyarországi állapotokról.

„Belgrádból Bojan²¹² ajánlásával látogatóba érkezett Karinthy Ferenc, Karinthy Frigyes fia, Ágnes feleségével. A *Glembay Ltd.* sajtóját és Major Tamás fotóanyagát hozták el.²¹³ Barátaimról kérdezem őket: Illyésről és Illésről,²¹⁴ Gyuláról i Béláról. *Gyula nincs jó idegállapotban.* »Nem csak kenyérrel él az ember, hanem minden tanítással is, amely az Isten szájából származik.«, de Béla, mint mindig, jól van, sokat ír és publikál. Vannak, akik spirítizmussal foglalkoznak, mások kongresszusokra járnak, a *Dráván túl vidám az élet.*”²¹⁵ (Kiemelések tőlem – M. J.)

1958-ban jelent meg Jugoszláviában Karinthy Ferenc *Budapesti tavasz* (1953) című regénye.²¹⁶ A művet – amely a szocialista realizmussal való szakítás korai példája a magyar irodalomban – 1980-ig húsz nyelvre fordították le. Karinthy talán a regénye megjelenése alkalmából rendezett könyvbemutatóra érkezhetett Jugoszláviába, és kihasználva az alkalmat hazafelé tartva, Zágrábban meglátogatta Krležát is, akinek neve ismerősen

²¹² Bojan Stupica volt a *Glembay Ltd.* című Krleža-dráma magyarországi nemzeti színházi ősbemutatójának rendezője 1958 januárjának végén.

²¹³ Major Tamás (1910–1986) színész, rendező a tárgyalt időszakban a Nemzeti Színház igazgatója (1945–1962) volt. A forradalmat követően szűk egy évtizedig a párt Központi Bizottságának tagja (1957–1966). Major alakította az öreg Ignác szerepét a *Glembay Ltd.* magyarországi ősbemutatóján. Ezenkívül a horvát drámairodalom alkotásaiból a reneszánsz szerző, Marin Držić *Dundo Maroje* című vígjátékának főszerepét is ő alakította. Major az 1958 és 1969 közötti időszakban összesen még két alkalommal szerepel Krleža naplóiban: 1958. január 4-én és 1967. szeptember 11-én.

²¹⁴ Tehát nem Illés Endréről, hanem a marxista íróról, Illés Béláról (1895–1974) van szó.

²¹⁵ Krleža 1977/5. 53.

²¹⁶ Karinthy 1958.

kezdet csengeni itthon *Glembay Ltd.* című drámájának nagy sikerű bemutatója után.²¹⁷

Krleža két személyt barátjaként említ ebben a naplójegyzetében: Illyés Gyulát és Illés Bélát. A háború utáni magyar irodalomban a Krležához hasonló tekintélyű költőfejedelemeinek számító Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* című verse nyomtatásban először csak 1956-ban jelent meg az *Irodalmi Újság* november 2-i – utolsó – számában – amely lapnak másik barátja, Illés Béla 1950 és 1955 között a főszerkesztője volt –, és a forradalom, valamint a Rákosi- és a Kádár-korszak diktatúrájának egyaránt emblematisztikus versévé vált. Még mindig nem eléggé közismert, hogy a vers eredeti kéziratos kétszáz soros változata – minden bizonnyal Illyés tudtával és közreműködésével – kötetben először kétnyelvű válogatott verseinek kiadásában jelent meg 1971-ben Zágrábban,²¹⁸ de ennek ténye Magyarországon egészen 1987-ig visszhangtalan maradt.²¹⁹ Az *Irodalmi Újság*ban nyomtatásban először megjelent szövegváltozat ehhez képest csak 183 sorból áll. Ezt a 183 soros változatot közölte 1986-ban a *Menet a ködben* című posztumusz Illyés-kötet is. A vers korai zágrábi megjelenésére minden bizonnyal az 1971-es horvát tavasz viszonylag szabad, kevésbé ellenőrzött szellemi légkörében kerülhetett sor, a politikai enyhülés átmeneti időszakában.

Krleža 1968. március 11-i keltezésű naplójegyzete a szabad véleményalkotás képességének elvesztését taglalja, hasonlóan Illyés versének a zsarnokság hatását megjelenítő soraihoz:

²¹⁷ Karinthy naplóiban csak 1973. szeptember 23-án tett említést Krležával való találkozásáról, amikor Olaszországba tartva, Zágrábot is útba ejtve, feleségével végigautóztak Horvátországon: „Zágrábban körülsétáltunk, egy órácskát, csevapcsicsát ettünk, megnéztük a dómot stb. – vagy 16 éve voltunk itt Krležánál, de most ez nem érdekelt.” Karinthy 1993/2. 441.

²¹⁸ Illyés Gyula: *Egy mondat a zsarnokságról*; *Rečenica o tiraniji*. In: *Poezija*. Ford.: Enver Čolaković. Mladost, Zagreb, 1971. Horvátországban a mai napig a versnek ez a hosszabb szövegváltozata ismeretes. A vers későbbi megjelenései: *Zlatna knjiga mađarske poezije*. Szerk., ford.: Enver Čolaković. Zagreb, Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1978. 378–383.; *Republika*, 2006/11.

²¹⁹ Illyés versének szövegváltozatait először Péter László ismertette. Péter László: Párhuzamos verselemzés. *Tiszatáj*, 1987/5. 63–73. In: Uő: *Kívül a körtöltésen. Irodalmi tanulmányok*. Szeged, 2001. (Tiszatáj Könyvek) 296–311. A kérdéshez lásd még Harmat Béla összefoglalóját. Harmat Béla: *Kétszáz sor a zsarnokságról*. In: Illyés Gyula: *Egy mondat a zsarnokságról; Jedna rečenica o trniji; One sentence on tyranny*, Érd Megyei Jogú Város Önkormányzata, Érd, 2006. 27–31.

„Vajon gúzsba kötött logikánk a sokéves dresszúra eredménye-e, olyannyira megedzódttünk volna a szájkosár viselésében, hogy már nem is érezzük, ahogyan a szöges kosár nyomja a po-fánkat, vajon az igába fogott gebe tényleg boldogtalan, ahogy azt a romantikus szabadságszerető lelkek képzelik? Hogy miért nem adják át magukat az emberek szabad gondolataik és vér-mérsékletük költői lendületének, ezt a kérdést ma, ötvenéves posztforradalmi visszatekintéssel, nehéz megválaszolni.”²²⁰

A forradalom utáni magyarországi állapotokat a február 24-i keltezésű naplójegyzet Krleža említett két barátjának lelkiállapotán keresztül érzékelteti. Ebben az értelemben a „Gyula nincs jó idegállapotban” különösen beszédes megjegyzés. A soron következő bibliai idézet: „Nem csak kenyérrel él az ember, hanem minden tanítással is, amely az Isten szájából származik.” közvetlen kapcsolatban áll vele. Az idézet eredeti bibliai szöveghelyei (Mt, 4,4 és MTörv, 8,3) egyformán fontosak a szóban forgó naplójegyzet értelmezéséhez. Amíg az újszövetségi eredetiben Jézus ördögnek adott feleletében a „kísértés” szó kulcsszerepet kap, az ószövetségi szöveghely esetében Mózes szavainak megértéséhez fontos az ígért föld-jéről szóló tanítás ismerete is.²²¹ Azaz ez a naplóban szereplő bibliai idézet a következő módon is értelmezhető: „Ki kell tartani a nehéz, kísértésekkel teli időkben, és várni a szebb jövőt.” Ez az értelmezés azonban semmi esetre sem kíván patetikus jelleget adni a szóban forgó bibliai idézetnek, hanem, éppen ellenkezőleg, a szarkasztikus hangnemére hívja fel a figyelmet. Ugyanis e naplójegyzet folytatása és egyben utolsó mondata is – „Vannak, akik spiritizmussal foglalkoznak, mások kongresszusokra járnak, *a Dráván túl vidám az élet.*” – arra utal, hogy a naplóírás során alkalmazott demitologizá-

²²⁰ Krleža 1977/5. 376.

²²¹ „Vigyázzatok, tartsátok meg az egész törvényt, amelyet ma szabok nektek, hogy életben maradjatok, sokasodjatok, bevonuljatok és birtokba vegyétek azt a földet, amelyet az Úr atyáitoknak esküvel ígért. Gondolj az egész útra, amelyen az Úr, a te Istened negyven éven át vezetett a pusztában, hogy megalázzon, próbára tegyen, megvizsgálja szívedet, vajon megtartod-e majd parancsait vagy sem. Megalázott és hagyta, hogy éhezze, aztán mannával táplált, amelyet nem ismertél és atyáid sem ismertek, hogy megtudd: nemcsak kenyérrel él az ember, sokkal inkább azzal él az ember, ami az Úr szájából jön.” (MTörv, 8,1–3.)

ciós eljárással van dolgunk. Azonkívül, hogy a spiritizmust gúnyos hangnemben említi, intertextuálisan kapcsolódik egy tíz évvel későbbi, 1968. május 31-i keltezésű naplójegyzethez. A magyar forradalom összefüggésében fontos, hogy ez a naplójegyzet a prágai tavaszról szól: „Prágában vidám az élet. Ahogy a Kossuth Rádió kommentálja a párizsi eseményeket, az is vidám.”²²² (Kiemelések tőlem – M. J.) Az elsődleges lexikai egybeeséseken kívül a napló e két bejegyzését ironikus hangvételük is összekapcsolja. Mindkét ironikus megjegyzés a hasonló forгатatókönyvű politikai eseményekre való reakcióként fogalmazódik meg. Ugyanis a prágai tavaszt és az 1956-os magyar forradalmat is külső katonai erő segítségével sikerült elfojtani. A keltezés nélküli, 1968. május 9. és 11. között keletkezett naplójegyzet kommentár nélkül említi ezt a tényt a prágai tavasz kapcsán: „Mit olvasunk az újságokban? A szovjet csapatok hadmozdulatai a cseh–lengyel határ mentén.”²²³

Krleža naplóiban az 1956-os forradalom részletesen és közvetlenül első alkalommal csak 1968-ban jelenik meg – egy lengyel hír kapcsán március 1-jei keltezéssel. Az 1968-as évet Közép-Európában a prágai tavasz határozta meg, de ehhez kapcsolódott a lengyelországi helyzet is. A naplójegyzetben említett tüntetés az *Ősök* című Mickiewicz-dráma bemutatójának betiltását követő varsói diáktüntetésekre vonatkozik.

„Mickiewiczet levették a műsorról Varsóban.

Egy csoportnyi diák tüntetést szervezett Mickiewicz emlékműve előtt Varsó központjában. A döntés kapcsán, miszerint Adam Mickiewicz *Ősök* című drámájának előadását Kazimierz Dejmek rendezésében leveszik a színház műsoráról, a Kulturális és Művészeti Minisztérium képviselője a varsói írók találkozásán ismertette a Minisztérium álláspontját.

Ez a forгатatókönyv, minden elismerés mellett, abból a szempontból jogosan kritizálható, hogy a közönség egy részére filozófiai és politikai értelemben kétértelmű benyomást gyakorolt. Egyes külföldi körök úgy állították be, mintha a lengyel romantika és szabadságszeretet mickiewiczzi hagyománya ellentétben állna a szovjet–lengyel barátság eszméjével. (Tanjug Hírügynökség)

²²² Krleža 1977/5. 452.

²²³ Krleža 1977/5. 424.

Mivel a közönség egy része túl heves viselkedést tanúsított, a Kulturális Minisztérium a kialakult helyzet miatt úgy döntött, hogy leveteti a színház műsoráról az ebben (azaz a Dejmek szerinti) felfogásban színre vitt darabot.

A Mickiewicz-féle filozófiai és politikai értelmű »kétértelműség«, amelyről a kommentárok locsognak, hogy az előadás betiltását valahogy kimagyarázzák, tökéletesen egyértelmű, olyanynira, hogy meg sem kellett volna kockáztatni az előadást, de ha már műsorra tűzték, akkor a darab »kétértelműségét« el kellett volna tűrni. *A magyarok '56-os tapasztalataik miatt ebből a szempontból sokkal simulékonyabbak. A magyar cenzúra az ilyen jellegű »kétértelműséget« nem tiltja be. »Węgier, Polak (co do censuri) ma – nem – dwa bratanki.«*²²⁴ (Kiemelések tőlem – M. J.)

A lengyel és a magyar helyzet összehasonlítása nem csupán a kortárs geopolitikai állapotok, hanem a hasonló történelmi események miatt is érdekes. A lengyel és a magyar nép szabadságküzdelmek, melyeket gyakran a közös érdek is összekapcsolt, sok hasonlóságot mutatnak. A magyar reformkor politikusainak egy része a lengyel parasztság közreműködésével tragikusan vérbe fojtott krakkói felkelést és a hasonló véget ért 1846-os nagylengyel felkelést figyelmeztetésnek tekintette, amely felgyorsította a radikálisabb társadalmi változások elfogadásának folyamatát Magyarországon. Másfelől, az 1848–1849-es magyar szabadságharcban részt vett a lengyel légió, valamint, amint az ismeretes, Henryk Dembiński, Józef Wysocki és a legendás Józef Bem tábornokok is. Köztudomású, hogy az 1956-os magyar forradalom a poznańi felkelés következtében elkezdődött lengyelországi októberi változások mellett kiálló szimpátiatüntetésnek indult. A tüntetések és az egész forradalom egyik első helyszíne pedig a budai Bem József tér volt. Az 1956-os forradalmárok ellen meghozott utolsó ítéletek után konszolidálódó Kádár-rendszer 1961 után igyekezett elkerülni a nyílt politikai erőszak alkalmazását. Ebből a szempontból kivételt képeztek az 1956-os és az 1848-as for-

²²⁴ Krleža 1977/5. 361–362. Krleža naplójának lábjegyzete eredetiben idézi a teljes lengyel mondást, a „régi lengyel pohárköszöntő” szavait: „Węgier, Polak, dwa bratanki, co do szabli co do szklanki”. A mondás elterjedtebb formája: „Węgier, Polak, dwa bratanki, i do szabli i do szklanki”. Magyar fordításban: „Lengyel, magyar két jó barát, együtt harcol s issza borát.”

radalmi évfordulók, már csak a kollektív emlékezetben való összekapcsolódásuk miatt is, amit jól mutat a forradalmárok „Márciusban újra kezdjük!” (MUK) jelszava is. A 19. századi, a napóleoni háborúk idején született és naplóban említett mondás – *Polak, Węgier, dwa bratanki, i do bitki i do szklanki* – az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején vált általánosan ismertté magyar és lengyel körökben is.

1956 témája ebben a naplójegyzetben két nép barátsága kapcsán jelentkezik, a múltbeli hagyományoktól tartó, és a népek között ellenségeskedést keltő hatalom problémájának összefüggésében. A kommunista hatalom által meghirdetett „múlteltörlés” programja még saját hagyományait is érintette. Teljesen egyértelmű, hogy ezzel a programmal a naplóíró, kommunista elköteleződése ellenére, egyáltalán nem ért egyet. A hatalomnak, a napló szubjektuma szerint, el kell viselnie a művészeti alkotások kétértelműségét, azaz szabad teret kell engednie az egyébként is triviális interpretációnak, ily módon újraértelmezve a múltat, vagy, ha erre még nem áll készen, „meg sem kellett volna kockáztatni az előadást”. A lengyel diáktüntetések és a magyar forradalom kapcsán a lengyel–magyar barátság ismét jelentkező szállóigéje a napló megállapítása szerint már nem érvényes. E megállapítás maga is kétértelmű. Egyfelől a lengyel állapotokhoz képest viszonylagosan toleránsnak tűnő magyar cenzúra a magyarországi állapotok lengyelországiaknál szabadabb voltára utal, amit 1956 eredményének könyvel el. Valójában azonban a lengyel kultúrpolitikában csak 1960 körül kezdődöttek el a szigorítások. A két állam hivatalos viszonya pedig 1963-ra normalizálódott, amikor „Gomulka már nem, Kádár pedig még nem számított a világban »liberálisnak«.”²²⁵ A naplójegyzet szerint a barátság megszakadása eltérő utakat, a két nép kommunista múltjának különböző változatai miatt bekövetkező egymástól való eltávolodását jelenti. Másfelől a naplójegyzet azt is észrevételezi, hogy a helyzetét féltő hatalom fellép a múltban gyökerező lengyel–magyar barátság ellen, és minden szabadság nevében megnyilvánuló hagyomány ellen is.

A soron következő naplójegyzet, amely az 1956-os magyar forradalomra közvetlenül vonatkozik, 1968. március 10-i kel-

²²⁵ Mitrovits 2014. 24.

tezésű. Ez egyúttal az első olyan hely a naplóban, amely párhuzamot von a prágai tavasz és az 1956-os magyar forradalom között:

„A sajtó jelenti, hogy a »csapatok nyugalomban« vannak. Mit jelent ez? Tankok, brigádok, divíziók indulnak, a többség nevében letartóztatják a kisebbséget, vagy a kisebbség nevében a többséget, államcsíny következik, vagy tábornokkormány várható, hogy felülkerekedjen az »ellenforradalmon«, azaz Dubček főtitkáron, vagy éppen ellenkezőleg?

Ellenkező dolog történt: Dubček kerekedett felül az »ellenforradalmon«. Győzelme, úgy tűnik, a legbanálisabb Pandora szelencéje: nemcsak egy sírt rejt magában, hanem a posztumusz kitüntetett csontvázak egész seregét, *pedig tudjuk, hogyan vezetett el Rajk újratemetése Nagyhoz és Maléterhez*. Klementis, Slánský,²²⁶ London, *Tarisznyás kisasszony*,²²⁷ *Rajk apoteózisa*, *Petőfi Kör*, mindezek a dolgok már régen elhangzottak és megjósoltattak: »A dolgok állása« (1952) című írásomban.”²²⁸ (Kiemelések tőlem – M. J.)

Két 1956-hoz köthető magyar politikus, Nagy Imre, a forradalmi kormány miniszterelnöke és Maléter Pál honvédelmi miniszter nevét említi ez a naplójegyzet. A forradalom főszereplőin, Nagyon és Maléteren kívül a többi említett személy a magyar és csehszlovák sztálinizmus időszakához tartozik, amelyet a napló retrospektív szemszöge a forradalom előzményeként tüntet fel. A saját kommunista múlt öröksége Pandora szelencéje, a belőle kiáramló bajok a kommunizmus ártatlan áldozatai. A távirati stílusban felsorolt nevek e naplójegyzet végén a kommunizmus haláltáncát mutatják. Erre az erőteljesen ironikus megközelítésre nyújt másik példát az 1968. március 9-i naplójegyzet, melyben a nevek a keresztút

²²⁶ Rudolf Slánský (1901–1952): A CSKP egyik alapító tagja. A második világháború után a párt Központi Bizottságának tagja volt 1951. szeptemberi leváltásáig. Az 1952-ben lezajlott legnagyobb csehszlovák koncepció per fővádlottja. Tizenkét társával együtt halálra ítélték, és 1953. december 3-án kivégezték. Rehabilitációja 1963-ban kezdődött, és 1968-ban zárult le.

²²⁷ Tarisznyás Györgyi (1921–1979) tanár, művészettörténész, fordító, akit a Rajk László elleni koncepció per egyik alvádottjaként hat év börtönbüntetésre ítélték.

²²⁸ Krleža 1977/5. 373–374.

állomásainak kontextusában jelentkeznek. A történelem az emberek halálba tartó menetének szakadatlan folyamata, de minden halál mitikus történeteket szül, melyek, mihamarabb elfelejtődnének, nyomban újjászületnek:

„Nincs az a Golgota (Slánský – Klementis – Rajk), mely ne szülessen az elátkozott sírból legendát, és nincs az a legenda, amelyet ne falna fel a történelem, amely úgy habzsolja a legendákat, mint a tetemből lakmározó hiéna. A legendák a sírokból születnek, és a sírokba is térnek vissza. Megszökött egy tábornok, és most elkezdődött a hajszja a többi tábornok után is. Az emberek általában és mindenekfölött és minden hajszja közül a tábornokok elleni hajszát szeretik a legjobban, ami természetesen a vesztett csaták után következik. Nemes sport ez, amit a szocializmusban már évek óta ápolnak.”²²⁹

A köztörténetből ismeretes, felsorolt nevek között kivételt képez a magántörténelem egyetlen képviselőjéé, Tarisznyás kisasszonyé. Az ő története a történelem e két megjelenési módjának végzetes kimenetelű találkozását tanúsítja. A Rajk és társai elleni koncepciós perben Tarisznyás Györgyit hamis bizonyítékok alapján Karlo Mrazovičtyal, Jugoszlávia akkori magyarországi nagykövetével való ismeretségére hivatkozva ítélték el. A Tarisznyás kisasszonytól eltérően köztörténeti szereplő – nemzeti hős²³⁰ – Karlo Mrazović megkérte Tarisznyás kisasszony kezét (egy szóbeli forrás tanúsága szerint engedélyt akart kérni Titótól a külföldi nővel való házasság-

²²⁹ Krleža 1977/5. 371. Ugyanebben az összefüggésben és hasonló felsorolás keretében említi Rajk nevét a napló 1968. március 11-i bejegyzése is: Krleža 1977/5. 375.

²³⁰ „Karlo Mrazović (1902–1987) a Jugoszláv Népfelszabadító Háborúban (NOB) a horvátországi és szlavóniai partizánfelkelések egyik szervezője, az Országos Népfelszabadító Antifasiszta Tanács (ZAVNOH) és a Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsának (AVNOJ) tagja volt. 1946–1947-ben a Horvát Népköztársaság kormányának tagja, majd Jugoszlávia szovjetunióbeli, magyarországi, mexikói, kubai, Costa Rica-i, hondurasi és panamai nagykövete, majd a Horvát Népköztársaság Parlamenti Elnökségének elnöke. A Horvát Kommunista Párt és a Jugoszláv Kommunista Párt Központi Bizottságának tagja. Az államszövetség Tanácsának tagja. Nemzeti [Népi] hős.” Karlo Mrazović (szócikk). In: *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda. [A Jugoszláv Lexikográfiai Intézet általános enciklopédiája.]* Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1979. V. 601.

ra),²³¹ de a magyar–jugoszláv viszony megromlása miatt el kellett hagynia Magyarországot. Tarisznyás Györgyit, nem sokkal később pedig egész családját, 1949-ben letartóztatták és börtönbüntetésre ítélték. Tarisznyás Györgyi édesapja két évvel később elhunyt a börtönben, édesanyját és nagyanyját három év múlva szabadon engedték, de továbbra is rendőri felügyelet alatt éltek. Hat évvel később, 1955-ben Tarisznyás Györgyit is szabadon bocsátották, és rehabilitálták. Művészeti főszerkesztőként dolgozott a Corvina Kiadónál. 1960-ban férjhez ment, és 1968-ban férjével együtt Jugoszláviába utazott. Zágrábban találkozott Karlo Mrazovićtal, aki vendégül látta a házaspárt. Ekkor Mrazović (aki egész idő alatt köztörténeti szereplőként tevékenykedett, magas beosztású diplomata és politikus volt) megkérdezte egykori menyasszonyát: „Ugye tudja, hogy nem tehettem semmit magáért?”²³²

Tarisznyás Györgyi hihetetlen történetét a fikció világa is feldolgozta. Örkény István *Ballada az igazságról* című egyperces novellája, amely a Tarisznyás Györgyi elleni per eredeti bírósági jegyzőkönyvének részlete, a posztmodernre jellemző idézethasználat egyik korai példája a magyar irodalomban. Örkény egyperces novelláján kívül Pákolitz István költő két verset is szentelt Tarisznyás Györgyi esetének (*Túlélte; A paksi csőszház falára*).²³³

A már említett 1968. március 10-i naplójegyzetben a történelem áldozatainak nevei mellett egy intézménynév is olvasható: a Petőfi Köré, amelyet a napló többször is említ. A fiatal értelmiségieket tömörítő, a Sztálin halálát követő átmeneti politikai enyhülésnek köszönhetően 1955 tavaszán létrejött Petőfi Kör különböző közéleti témákban szervezett előadásokat. 1956. június 27-én, egy nappal a poznaói felkelés előtt, a Petőfi Kör vitát rendezett az újságírás és a cenzúra kérdéskörében, de a forradalomban szervezettként nem vett részt.²³⁴

²³¹ Veressné Dák Éva: *Elítélt neve: Tarisznyás Györgyi*. Paksi Jámbor Pál Társaság, Paks, 1993.

²³² Uo.

²³³ A paksi csőszház kulcsszerepet kapott a Tarisznyás Györgyi elleni koncepció perben. A vád szerint ez lett volna a helyszíne a két külügyminiszter, Aleksandar Ranković és Rajk László konspiratív találkozóinak.

²³⁴ Hegedűs B. 1989; Pomogáts 1989. 41.

A Petőfi Kör az 1968. március 11-i naplójegyzet is említi. Ez a naplójegyzet abban különbözik a napló többi, 1956-ra vonatkozó reflexiójától, hogy az emlékezet segítségével kísérli meg rekonstruálni az eseményekre adott eredeti reakciókat. E szerint az alapreakciót a félelem és kétkedés határozta meg, melyek, bár később ugyan beigazolódtak, mégiscsak negatív érzelmek:

„Emlékezzünk csak az 1956. júliusi Petőfi Körre. Beszélgetéseim Sinkóval.²³⁵ Nem mintha nem lettünk volna azok mellett a szép szavak mellett, melyeket akkor a »március idusa« mottójára szavaltak, de amennyiben tekintetbe vesszük a körülményeket, azaz és így tovább, kishitűek voltunk, mint lyukban a megriadt egérke.”²³⁶

„Március idusának” mottója, ahogyan magának a Petőfi Körnek az elnevezése is, az 1848-as forradalomra hivatkozik, de a napló értelmezése szerint ezek a hagyományok bő száz év elmúltával inkább tartoznak a legendák, mint a politikai realitások világába. Az 1848-as forradalom témájával – az ifjúságra emlékező szentimentális felhangok kíséretében, egyúttal azonban kellő öngúnnnyal is viszonyulva e szentimentalizmushoz – gyakran találkozhatunk Krleža írásaiban. Krleža naplóiban az 1956-os forradalom akkor jelenik meg, amikor több alkalom is kínálkozik 1848 tematizálására. Többek között a forradalom százhuszadik évfordulójára 1968. március 15-én így emlékezik a napló:

„Petőfi »forradalmi géniusza« iránti fiatalos rajongásunkban fogalmunk sem volt Béranger-ről, azóta pedig mindössze száz-husz év telt el. Petar Preradović és Svetozar Miletić a Pilvax ká-

²³⁵ Sinkó Ervin (1898–1967) költő, író, irodalomtörténész. Sinkó a második világháború elején Zágrábban ismerte meg Krležát, akinek baráti tanácsai, majd a második világháború után politika befolyását latba vető támogatása döntő befolyással voltak a Sinkó házaspár sorsára. Ennek köszönhetően huszonöt év politikai emigráció után Sinkó biztos egzisztenciára és új hazára lelt Jugoszláviában. Annak ellenére, hogy vajdasági származású volt, és az újvidéki magyar tanszék megalapítása (1959) is a nevéhez fűződik, a szűkebb haza mégiscsak a Horvát Szövetségi Köztársaság fővárosát, Zágrábot és Krleža megnyugtató közelségét jelentette Sinkó számára. Legfontosabb művei a Tanácsköztársaságról szóló *Optimisták* című regénye és az 1935–1937-es moszkvai két évének élményeit feldolgozó *Egy regény regénye*. [Bővebben minderre ld. kötetünkben George Deak tanulmányát. – a szerk.]

²³⁶ Krleža 1977/5. 375–376.

véházban az illírizmusról és számos egyéb neuralgikus témáról beszélgetnek, és Petar, aki úton van Veronából Temesvárra, azt válaszolja a nemzeti érzésére és hovatarozására diszkrétan rákérdező Mileticnek, hogy ő tulajdonképpen sem nem horvát, sem nem szerb, sem egyik, sem másik, sem a »tietek«, sem pedig az »övék«, mert akik a »tietek és az övék«, azok itt vannak és ott vannak, de ő császári tiszt stb., azóta pedig, a magyar Marseillaise százhusz éve óta, ez az egész »mienk és az övék« mint kétségtelenül értelmetlen kérdés, szertefoszlott.”²³⁷

Az etnikai/nemzeti alapú közösségre vonatkozó *mienk* és az *övék* antonímák, mivel nem határozzák meg pontosan, kikre is vonatkoznak, megvédik a naplóírókat. Hasonló általánosító nyelvi megoldások igen gyakoriak a napló szövegében, s hogy a naplóíró elavultnak tekinti már az általuk felvetett problémákat, azt az ironikus felhang jelzi: „az egész »mienk és az övék« mint kétségtelenül értelmetlen kérdés, szertefoszlott”.

Ugyanezzel a keltezéssel, de az imént tárgyalt példánál sokkal élesebb hangvétellel tér vissza a napló szövege a Petőfi Kör témájára. Többé már nem a „szép szavakat” és egy elsősorban szimpatikus szervezet naiv terveit említi a naplójegyzet, hanem e szervezet egzaltáltságát, amit a hisztéria szóval jellemez. A réalpolitika fenyegető erejét fokozottan hangsúlyozza, amely többé már nemcsak a balsejtelmek tárháza, hanem az „ököljog” valóságáé, „az éles kések logikájáé” és a „szabályák törvényéé”, a hidegháború világáé. Ez a realitás uralja az értelmiség lehetőségeit, akiknek próbálkozásait nemcsak szkepticizmussal szemléli a naplóíró, hanem mint felelőtlen, emberéleteket kockáztató tetteket el is ítéli.

„Hogyan is néztünk az 1956-os Petőfi Kör körül kialakult hisztériára? Párhuzam a mai prágai eseményekkel.

Van-e a tisztelt uraknak bármely, akár halvány fogalmuk is ebben a sakkjátszmában szereplő valódi erők helyzetéről? Mely figurák játszanak, és ezek hogy állnak a sakktáblán? Ez a játszma az »ököljog« szabályai szerint zajlik, a sajtó pedig úgy viselkedik, mintha nem az éles kések logikájának világában élnénk. [...]

²³⁷ Krleža 1977/5. 380.

Már huszonhárom éve tart az a valami, ami megint csak a szab-
lyák törvényét követi. Átugorhatunk-e a két német köztársaság
tényén a Petőfi Körhöz hasonló vitaklubok szónoklataival?”²³⁸

Két naplójegyzet (1968. március 10. és 11.) hivatkozik Krleža egy, *A dolgok állása* című, a sztálinizmust bíráló 1952-es előadásának a szövegére. Ebben az írásban a politika véget nem érő gyilkosság-sorozatként jelenik meg,²³⁹ hasonlóan a fent említett 1968. március 9-i keltezésű naplójegyzethez, amelyben a sztálinizmus áldozatainak névsora az egész emberi történelmet vérfürdőként jeleníti meg. *A dolgok állása* című szöveg a személyi kultusz abszurditását Rákosi Mátyás példáján keresztül mutatja be. A második naplójegyzetben (1968. március 11.) a politikai-történelmi haláltánc szellemében a hóhérok nevei mellett az áldozatokéi is szerepelnek, akik korábban nemritkán maguk is hóhérszerepet töltöttek be:

„Egy napon összeomlott Rákosi rendszere, és Révai Józsefé is, vérezni kezdett Rajk halotti maszkja, és előtört az ávóellenesség: »Állami Védő Osztály elleni harcban elesett ifjak száma hány volt« [sic!]²⁴⁰ kérdezte tőlem egy magyar ismerősöm, amikor a pesti eseményekről beszélgettünk. Lásd, mit mondtam erről »A dolgok állása« című visszaemlékezésemben (1952). »Mi lesz ebből az egészből?«, kérdezte tőlem a pesti október napjaiban (1956) egy aggódó hazafink, amikor minden irányban lőttek a Hadik laktanya környékén. »Nem olyan széles a Duna, hogy ne lehetne tankokkal átjutni rajta, ha hidak nem is volnának rajta«, vigasztaltam politikai neuraszténiásunkat baljós előérzetemmel.”²⁴¹

Az ennek a naplójegyzetnek a végén olvasható lakonikus, a naplói-
ró megítélése szerint is baljós előérzetű megállapítás a magyar
forradalmárok által remélt nyugati erők katonai segítségnyújtása
helyett belső háborús helyzet kialakulását jósolja Magyarorszá-
gon. Ez a baljós előérzet fenyegető tartalma ellenére mégiscsak

²³⁸ Krleža 1977/5. 382.

²³⁹ Jagoda Splivalo-Rusan: *Kako stoje stvari [A dolgok állása]*. In: Krležijana I. [Miroslav Krleža-lexikon I.] Főszerk.: Velimir Visković. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, Zagreb, 1993. 422.

²⁴⁰ A horvát szövegben a kérdés magyar nyelvű eredetije áll, a horvát fordítás csak a lábjegyzetben szerepel. „U borbi protiv Državnoobrambenog odjela koliki je bio broj palih mladića”. Krleža 1977/5. 375.

²⁴¹ Krleža 1977/5. 375–376.

megnyugtathatta „aggódó hazafinkat” (az eredetiben a birtokos névmás a korábbiakban említett etnikai/nemzeti antonímák része) legalábbis abban az értelemben, hogy az említett háborús helyzet belháborút jelent, és a harcok nem terjednek majd Magyarország határain túl. Az előérzet helyessége bebizonyosodott, a szovjet katonai beavatkozás a tervek szerint zajlott le.²⁴² Az idézett példán jól látszik Krleža ironikus, szándékoltan nem egyértelmű megfogalmazása, öncenzúrája, melyet kényes kérdésekben még naplójában is alkalmazott. Ennek hátterében a társadalmi haladás eszméjével kapcsolatban támadt mély szkepszise sejthető, amely idős korban keletkezett személyes műveinek, elsősorban naplóinak, de a vele folytatott beszélgetések szövegeinek is fontos jellemzője.

Az 1968. március 15-i naplójegyzet több alkalommal is öszszehasonlítja a cseh jelent a magyar közelmúlttal. Például Krleža egy olyan esetet mesél el, amely a második világháború utáni koalíciós időszak végén, a fordulat évét közvetlenül megelőzően történt meg vele magyarországi útján, s amelyben további két kronotoposz, az Osztrák–Magyar Monarchia kora, valamint a két világháború közötti Horthy-korszak is említést nyer.²⁴³ Az esetet elmesélő epizód a két nép sorsát jellemző párhuzamosságokra vonatkozó kérdéssel zárul:

„Beszélgetések Nagy elnökkel²⁴⁴ és Rákosival 1947-ben. Nagy, a Kisgazdapárt²⁴⁵ elnöke már emigrálni készült, amikor az egyik szárnysegédje, Horthy egykori követe, aki »Temetés Terézvároton« című novellám²⁴⁶ megjelenése után, régi katonai bajtársaként üdvözölt. »Ön, maestro, szemmel láthatóan író-

²⁴² „There will be no large-scale war.”: Working Notes and Attached Extract from the Minutes of the CPSU CC Presidium Meeting, October 31, 1956. In: Békés–Byrne–M. Rainer 2002. 308.

²⁴³ Krleža a második világháború után, még a koalíciós időkben, 1947-ben több évtizedes szünet után járt először Magyarországon egy jugoszláv író-delegáció tagjaként. Erről az utazásról született *Kirándulás Magyarországra* című emlékirat-jellegű útirajza.

²⁴⁴ Nagy Ferenc (1903–1979): miniszterelnök (1946. február 4.–1947. május 31.). Az MKP vezetésének nyomására lemondott, és elhagyta az országot. Az emigrációban hunyt el.

²⁴⁵ Az eredetiben magyar nyelven szerepel a párt neve. Krleža e mondat-hoz a következő magyarázó lábjegyzetet fűzte hozzá: A *Független Kisgazdapárt* Nagy elnöksége idején a parlamenti mandátumok 86%-os abszolút többségével rendelkezett.

²⁴⁶ Magyarul először 1956-ban jelent meg. Krleža 1956.

niával tekint az Osztrák–Magyar Monarchiára, el kell ismerni, ezt ragyogóan teszi, de Önnek is el kell ismernie, hogy az a csodálatos időszak mindenképpen jobb volt, mint a mostani.« (K. u. k. szellemű párbeszéd az Esterházy-palotában rendezett díszvacsorán.) Érvényes-e ez a párbeszéd a huszitizmus esetére is, azaz a csodálatos masaryki idők utáni vágyódás tünetei nem a lelki restség tünetei-e?

És vajon a cseh ávosok passzívan tűrik-e majd, hogy likvidálják őket?”²⁴⁷

Bár a korábbiakban említett *A dolgok állása* című írás többek között azt is megállapítja, hogy a liberális, polgári Európa 1914-ben szűnt meg létezni, ennek ellenére ez a naplójegyzet az Osztrák–Magyar Monarchia világa iránti nosztalgiát mégis a lelki restség állapotával hozza összefüggésbe, amely a jövőre vonatkozó elképzelések híján csupán terméketlen múltba vágyódásként értelmezhető. Az idézett naplójegyzet az egykori magyar diplomata Osztrák–Magyar Monarchia iránti 1947-es nosztalgikus emlékezését hasonlítja össze a két világháború közötti masaryki időknek a prágai tavasz jelszavai között való megjelenésével.²⁴⁸ A napló szövegében a huszitizmus említése nyilván a cseh ’68-as törekvések ironikus megközelítéseként értelmezhető. Az ironia azonban itt megint csak a naplóíró rejtőzködésének eszköze, és mély szkepszisének kifejezése, hiszen Krleža életművében Jan Hus alakjának megítélése, hasonlóan a reformációéhoz és a bogumil mozgalmakéhoz, mindig pozitív. Az idézett naplórészlet végének kérdő mondatai Krleža tépelődéséről és aggodalmáról tanúskodnak, és visszaköszön bennük az 1956-os forradalom elbukásának negatív tapasztalata.

Egy 1968. május 5. előtt keletkezett, keltezés nélküli naplójegyzet a második világháború utáni Európában történt különböző politikai tiltakozó megmozdulásokat a nemzedékek közötti ellentét problémájára egyszerűsíti le. Ezzel mintegy kiegyenlíti a vasfüggöny két oldalán jelentkező különböző hatalomellenes politikai törekvéseket. Így a nyugat-európai baloldali ifjúsági mozgalmakat a csatlós országok demokratikus államberendezkedésért és az idegen hatalom fennhatósága

²⁴⁷ Krleža 1977/5. 382–383.

²⁴⁸ A kérdéshez lásd a *Napló* későbbiekben idézett, 1968. május 15-i keltezésű részletét is. (Krleža 1977/5. 432–433.)

alóli felszabadulásért küzdő, különböző társadalmi rétegeket egyesítő reménytelen sorsú felkeléseihez hasonlítja.

„Hangoskodnak a gyerekek Varsóban, hangoskodnak Berlinben, Párizsban, az összes olasz városban, autókat gyújtanak fel, barikádokat emelnek, betörnek az egyetemekre, kövekkel törik be az iskolák ablakait, ezek a Marcusétől ihletett »lázaadó gondolatok hordozói«, ezek a »jövő nemzedékek reményei« készen állnak nagy történelmi szerepük betöltésére: a politikai, intellektuális és erkölcsi valóság megalkuvást nem tűrő tagadására. 1956-ban a Petőfi Kör táján is éppen olyan hangosan kiabáltak a diákok a pesti utcákon, mint ahogyan ma teszik Dubček körül Prágában, vagy ahogyan a beatnikek lármáznak Londonban, Bonnban, Frankfurtban vagy Berlinben.”²⁴⁹

Az 1968-as diákmozgalmak ideológusához, Herbert Marcuse (1898–1979) német filozófushoz, szociológushoz Krleža ironikus kritikával viszonyul. A „minden létezőhöz határtalan kritikával” viszonyulás ideológiáját, amelynek segítségével kellene a „forradalmi értelmiségnek” átvennie a hatalmat, Krleža régi tévedések naiv ismétlésének tartja, melynek programja a gyakorlatban, a létező szocialista államberendezkedésekben már megvalósult, fájdalmasan fonák voltát is megmutatva. Marcuse absztrakt humanista nézeteivel ellentétben sem az értelmiség, sem pedig az egyetemi diákság nem képeznek homogén egységet, hanem sokrétű szociális összetételű csoportokból állnak.²⁵⁰

Krleža utolsó, közvetlenül az 1956-os forradalomra vonatkozó naplójegyzete 1968. május 15-i keltezésű. 1956-ról ebben

²⁴⁹ Krleža 1977/5. 414. Ehhez a kérdéskörhöz tartozik Krleža sokat idézett kijelentése is önnön ideáljainak kudarcáról: „Ezek a baloldali gyerekek, lázadók, kik ma a nyugat-európai városok utcáin tüntetnek, hisznek a valóság áthidalhatóságában, és abban, hogy mint egy csodálatos álomban, egy pillanatban egyszer csak megszabadulhatnak földi árnyékuktól, azt hiszik, hogy okosabbak nálunk, mintha mi nem hittünk volna éppen így a saját álmainkban, abban, hogy az évszázadok átugorhatók. A különbség köztünk és közöttük csak abban van, hogy egykor mi voltunk azok, akik ők ma, és velük is az fog történni, ami velünk már megtörtént, meg fogják élni ideáljaik megvalósulását.” Predrag Matvejević: *Razgovori s Krležom. [Beszélgetések Krležával.]* Mala edicija Ideja, Beograd, 1974. 57.

²⁵⁰ Vladimir Biti: *Marcuse Herbert.* (szócikk). In: *Krležijana II. [Miroslav Krleža-lexikon II.]* Főszerk.: Velimir Visković. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, Zagreb, 1999. 12.

is a prágai tavasz összefüggésében esik szó. Zárata a forradalom végére utal: „tudjuk, sajnos, hogyan zajlott le az a magyar mulatság (1956)”. Krleža ismét hungarizmussal él, a *mulatság* kifejezés ironikus antifrázisa a forradalom áldozataira utal. A történelem ezúttal is negatív értelmezést nyer, maga az értelmezés pedig („a történelem hamisítások sorozatából áll”) azokkal a kortárs elméletekkel van összhangban, melyek a történelmet narratíváknak, konstruált fikcióknak, a múltat pedig hipotézisek sorának tekintik.

„A Köztársaság legfontosabb ügyeiben jelen levő orosz aszisztencia huszonnég évét követően, ma Prágában a »személyi kultusz időszakának« büntetteit vizsgálják [...] Ezzel egy időben a »Szovjetszka [sic!] Rosszija« pamfletet közöl a T. G. Masaryk–Beneš-időszak politikájáról. A »Szovjetszka Rosszija« nyíltan fel van háborodva a prágai jelszavaktól, amelyeket egyre erőteljesebben hangoztat a cseh sajtó. »Térjünk vissza Masarykhoz!« A »Szovjetszka Rosszija« kritikáját a »Rudé právo« a cseh történelem durva meghamisításának nevezi, mert a »Szovjetszka Rosszija« állításai – »sértik a cseh nép méltóságát«. Közbevetőleg, meg szabad-e jegyezni, ha már egyszer a történelem meghamisításáról van szó, hogy a történelem nem is áll egyébből, mint hamisítások sorozatából.

[...]

Azt, amiről ma a »Szovjetszka Rosszija« ír, és amit ma a »Rudé právo« hamisításnak nevez, azt jelenti-e, hogy a »Rudé právo«-nak ma »bizonyos elképzelése« lenne a történelmi múltról, mint a tábornoknak Franciaországról Colombey-les-Deux-Églises-ben.²⁵¹ Két kellemes társalgás²⁵² egyre disszonánsabbá váló szólóáriájával van dolgunk. Mivé válhat egy ilyen hangverseny? Befejeződhet-e ez az államközi párbeszéd a *pesti Petőfi Körhöz hasonló vitakörök hetvenkedéséhez hasonlóan, hiszen tudjuk, sajnos, hogyan zajlott le az a magyar mulatság (1956).*”²⁵³ (Kiemelés tőlem – M. J.)

²⁵¹ De Gaulle tábornok birtoka Colombe-ban, ahol *Háborús emlékiratait* is írta. (*Mémoires de Guerre*, 1954, 1956, 1959.)

²⁵² Ironikus utalás Andrija Kačić Miošić (1704–1760) ferences szerzetes és horvát népi költő 1756-ban írt *A szláv nép kellemes társalgása (Razgovor ugodni naroda slovinskoga)* című művére, a 18. századi horvát irodalom egyik legfontosabb alkotására.

²⁵³ Krleža 1977/5. 432–433.

Az idézett naplójegyzet végén található hungarizmus az 1956-os forradalom elnevezés problémájára utal. 1956 magyar elnevezései: forradalom, ellenforradalom, 1956-os (sajnálatos) események, népfölkelés és végül megint csak forradalom. Ha a történelmet a múltra vonatkozó különböző narrációk, a napló pejoratív megfogalmazásával „hamisítványok” összességének tekintjük, akkor joggal feltételezhetjük, hogy a történelmi események elnevezései sem képeznek kivételt e tekintetben. Ezek az elnevezések lényegesen különbözhetnek egymástól, egymás ellen hathatnak, egymást kölcsönösen kizárhatják, vagy a legjobb esetben, mint e napló bejegyzéseiben is, vitázhatnak egymással.

A naplójegyzetek, a magyar elnevezésekhez hasonlóan, hol eufemisztikus, hol pejoratív elnevezéssel illetik a forradalmat. A „pesti események” az első esetre példa (az 1968. március 11. és az 1968. május 5. előtti, keltezés nélküli naplójegyzet), „az 1956-os Petőfi Kör körül kialakult hisztéria” (1968. március 15.) a második esetre. A „forradalom” elnevezés csak az anonim levelezőlap tartalmát idéző szövegben szerepel. A „pesti események” eufemizáló példájával ellentétben az elsőre ezzel szinte egyező „pesti Október (1956)” elnevezés külön esetet képez. Annál is inkább, mivel ez a metonimikus elnevezés már foglalt egy másik forradalomra, az 1917-es októberi orosz forradalomra. Az 1968. március 11-i naplójegyzet folytatásában a „pesti Október (1956)” kifejezést az októberi orosz forradalomra vonatkozó gondolatmenet követi:

„Ma a forradalmi jelszavak nem visszhangoznak többé a Bastille előtti harsonák hangján, sem ártatlanokként, sem pedig megrészegetetteként, pardon, ma nem úgy tekintünk a lehetséges lázadásokra és felkelésekre, mintha október csak az imént született volna meg. Október ma már több mint ötven éve Nagyhatalom, és ne feledkezzünk el arról sem, hogy a Nagyhatalmak a tömegek és számok törvényének szellemében uralkodnak, és, ahogy ez látható is, a győztes forradalmak sem kivételek e törvényszerűség alól. (Lásd Clausewitz, A Sztálingrádi csata, 1942).”²⁵⁴

²⁵⁴ Krleža 1977/5. 376.

Az 1956-os forradalom horvát elnevezéseire a Krleža irányításával működő Jugoszláv Lexikográfiai Intézet által egy évtizeddel a forradalomról írt naplójegyzeteket követően megjelentetett *Általános enciklopédia* Nagy Imréről és Rákosi Mátyásról szóló szócikkeiben is találhatunk példákat: „[Nagy Imre] hamarosan kulcsfontosságú alakja lett a budapesti *tragikus októberi eseményeknek*, amikor pedig a szovjet csapatok közbelépésükkel leverték a *felkelést*, a felkelésben részt vevő társaival együtt a jugoszláv követség budapesti épületében lelt menedékre.”²⁵⁵ A Rákosi Mátyás-szócikk pedig így fogalmaz: „A magyarországi 1956-os *viharos események* idején mint a sztálinista politika fő hirdetőjét elítélik, s miután lemondatták állami és párttisztviseléséről, a Szovjetunióba távozott.”²⁵⁶ (Kiemelés tőlem – M. J.)

A naplójegyzetek, bár kétségtelenül írjuk baloldali politikai állásfoglalásáról tanúskodnak, nem osztják a permanens forradalom tanát hirdetők nézetét, mely szerint minden, a kommunista hatalom ellen irányuló fegyveres tömegmozdulás automatikusan ellenforradalomnak tekintendő. Ezt bizonyítja az 1968. május 15-én kelt naplójegyzet is, amelyben a *forradalom* és *ellenforradalom* fogalmak háttérében kirajzolódik egész Európa geopolitikai helyzete:

„Amíg Maurice Clavel úgy gondolja, hogy intellektuális és morális párizsi fecskéit a barikádokon a De Gaulle-izmus fenyegeti, a De Gaulle-i típusú elnyomásról mint elérhetetlen demokratikus ideálról álmodnak Varsótól Bukarestig. Az *uráli és az Urálon túli, bajkái és szibériai testvéreink* pedig ezt a nyugati komfortosságról való idealisztikus ábrándozást »a burzsuj elnyomás régi szép napjai iránti ellenforradalmi vágyakozásnak« hívják.”²⁵⁷ (Kiemelés tőlem – M. J.)

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy Krleža 1956-os forradalmat tematizáló 1968-as naplójegyzetei az önéletrajzi műfajok elméleti kérdésköre szempontjából két fő tanulság-

²⁵⁵ Imre Nagy (szócikk). In: *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*. Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1979. V. 662.

²⁵⁶ Mátyás Rákosi (szócikk). In: *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*. Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1980. VI. 748.

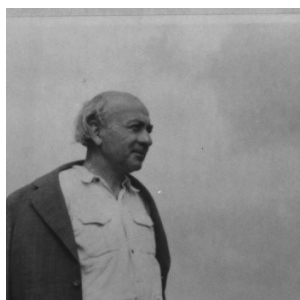
²⁵⁷ Krleža 1977/5. 434.

gal szolgálnak. Egyfelől tizenkét év távolságból óhatatlanul retrospektív, visszaemlékező jellegűek, így nem annyira a közvetlen napló, mint inkább az utólagos magyarázatokkal, értelmezésekkel élő önéletrajz és emlékirat műfaji jegyeit mutatják. Másfelől a napló műfajának megfelelően az 1968-as év kortárs történeti eseményeire vonatkozó közvetlen reflexiótól sem választhatók el. Ennek köszönhetően Krleža naplóiban az 1956-os forradalomra vonatkozó részek egyszerre kínálnak az olvasónak referenciális és fikcionális olvasatot a Philippe Lejeune-i antifikció és autofikció értelmében.²⁵⁸

²⁵⁸ Lejeune 2008.

Peter Pastor

ILLYÉS GYULA ÉS NAGY LAJOS ÚTINAPLÓJA SZOVJETUNIÓBELI LÁTOGATÁSÁRÓL

Illyés Gyula és Nagy Lajos útinaplója egyaránt még a szovjetunióbeli látogatás évében, 1934-ben megjelent. A történészek kordokumentumként kezelik. Olyanokként, amelyek megvilágíthatják azt az időszakot, amikor Joszif Visszarionovics Sztálin már konszolidálta hatalmát, és kultusza kiépült. Az útinapló mint

forrás, hasonlóan a naplóhoz, mint Pritz Pál megjegyzi, „igen gondos olvasás nélkül a múlt feltárása helyett számos ízben inkább félrevezet”. Az útinaplók írói általában etnocentrikus szemléletük foglyai. A meglátogatott népekre mint kultúrájukban alsóbbrendű lényekre tekintenek. Mint Bentley írja: „többé-kevésbé minden útirajz szerzője előítéleteit, elfogultságait és érdeklődését tükrözi”.²⁵⁹ Ám míg a földrajzi felfedezések korában az útirajzok az utazó kulturális felsőbbrendűségét láttatják, a 20. század utazói már meg akarják érteni a meglátogatottak társadalmát. Sőt esetenként az idegennek tűnő gyakorlatokban átvételre érdemes vonásokat is látnak. Whitfield jól látja: „az európai utazó, aki évszázadokon át fölényesen parádézott, és nevetett az idegenekre, [...] végre rájött, hogy a saját kultúrája nem volt hibátlan, és talán tanulhatna másoktól is”.²⁶⁰

²⁵⁹ Jerry H. Bentley: *Travel Narratives*. 1. Forrás: <http://chnm.gmu.edu/worldhistory/sources/unpacking/travesscholar.html> (Letöltve: 2015. december 27.) – A szerző saját fordítása

²⁶⁰ Whitfield 2011. 244.

A két világháború között az utazó számára a kommunista Szovjetunió többnyire a jövő világa volt. Nem sokkal a később nagy októberi szocialista forradalomnak nevezett lenini fordulat után Lincoln Steffens (annak idején botrányleleplezéseiről nevezetes újságíró) Amerikába visszatérve így írt: „A jövő világába látogattam, és az már működik.”²⁶¹ Tehát azt sugallta, hogy sokat lehet tanulni a szovjet utópiából. A kommunista állam a legtöbb külföldi látogató számára felfedezésre váró „terra incognita” volt. „[...] a könyvtárakra menő útleírások után – írja Illyés Gyula – még ma sem tud igen többet a nyugati világ a fennállásának immár tízedik évfordulóját ünneplő Szovjet-Oroszországról.”²⁶²

Illyés és Nagy Lajos 1934-ben először és együtt látogattak a Szovjetunióba. Beszámolóik sokban hasonlóak, ám több szempontból különbözőek is. Írásaik hasonló felsőbbrendű kultúrafelfogáson alapultak, azt vitték magukkal a harmincas évek Magyarországról.

Illyés Gyula már 1927 decemberében, amikor George Duhamel *Le Voyage de Moscou* című útirajzát ismertette a *Nyugat* olvasói számára, megírta, hogy milyen útinaplót készítene egy ilyen útról. Így méltatta a könyvet: „Duhamelnél objektívebben, mindenféle ilyen egyformán megértő pillantással tán még senki sem nézett körül Oroszországban. Az eddigelé ott járt utazók legnagyobb része eleve tudta, mit akar Oroszországban látni, s nem is látott vagy legalább is nem mondott el mást, mint ami a saját szociológiai vagy erkölcsi felfogását alátámasztotta.” Szerinte Duhamel előítélet nélkül érkezve tanulmányozta az ott élő „két lábon járó embert”. Ám azt is megjegyezte, hogy Duhamel csak az átlagemberre összpontosít, s „alig lát valami horizontot [...] az Új Oroszország megteremtőiről és fenntartóiról, a munkásságról egy szó sem esik az egész könyvben. Egy szó sem az állam, a termelés szervezetéről.”

²⁶¹ Steffens 1931. 799. Angolul: „I have been over the future, and it works.”

²⁶² Illyés Gyula: Duhamel Oroszországában. *Nyugat*, 1927/22. 713–717. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00431/13483.htm> (Letöltve: 2016. január 16.)

Mégis Illyés szerint „a lírai mozaikokból is összetevődik, ha hiányosan is, a mai Oroszország képe”, amely a régi Oroszország és a modern Nyugat ötvözet: „A muzsik egy szobában lakik háziállataival s a kérődző tehének az éles villanyvilágítás alatt csodálkozva hallják a varrógép csattogását.” E kép már Illyés lírai képzeletét is magába fonja. Duhamel nem beszél sem villanyvilágításról, sem a paraszttal egy szobában élő tehenekről, sem a varrógép csattogásáról, amely valószínűleg pedállal hajtható, mint az a gép, amelyről később Illyés ír útikönyvében, amikor benéz egy parasztház ablakán Nyegorjeloje faluban, és a szobában petróleumos nagy függőlámpa alatt varrógépet lát.²⁶³ Duhamelnél ezt olvassuk: „Borisz Pilnyak vitt minket a falulátogatásra. Az most is szerény és nyomorúságos. A parasztok a deszkaházaikban, ahol a kis borjú szomszédos a varrógéppel, a világ minden parasztjára emlékeztetnek, a mi parasztjainkra, például a Cévennes-ben, akik középkori parasztként élnek.”²⁶⁴

A hagyomány és modernitás kontrasztjára Illyés még a telefont említi, amely a húszas években is a második ipari forradalom jelképe volt. Duhamel – Illyés szerint – megbírálja az oroszokat a telefonon folytatott véget nem érő vitáik miatt: „A telefon elsősorban a legrégibb tulajdonság, a vége-hosszszatlan vitatkozási mániát szolgálja, azt a túlzott társadalmi kedvet, amit Jacques Rivière még a háború alatt nevezett el gout [sic!] du soviét-nek, s amely most már kezd veszélyes árnyokat öltetni.”²⁶⁵ Valójában Duhamel éppen az ellenkezőjét állítja. Az oroszok inkább azért szeretnek összegyűlni, hogy „fizikai és spirituális érintkezést találjanak, a bizalom elvének új és mámorossá tevő melegségét”.²⁶⁶ Duhamel felhossa, hogy az oroszok kollektívizmására felfigyelt már a *Nouvelle*

²⁶³ Illyés Gyula: Oroszország 1934. In: Illyés 1974. 19.

²⁶⁴ Duhamel 1927. 57–58. „Boris Pilniak nous mena visiter le village: il est toujours humble et misérable. Les paysans, dans leurs maisons de madriers, où le petit veau voisine avec la machine à coudre, me firent songer à tous les paysans du monde, à nos paysans cévenols, par exemple, qui ne sont pas encore, quant à leur manière de vivre, bien différents eux-mêmes des paysans du moyen âge.”

²⁶⁵ Illyés Gyula: Duhamel Oroszországában. I. m.

²⁶⁶ Duhamel 1927. 36. „Il aime de s’assembler, moins encore, je pense, pour débattre ses affaires que pour chercher, dans le contact des corps et des âmes, une chaleur enivrante et neuve, un principe de confiance.”

Revue Française főszerkesztője, az író Jacques Rivière, aki a „le phénomène du soviet” (szovjet jelenség), és nem az Illyés által hangoztatott „goût du soviet” (szovjet íze) kifejezést használja. Duhamel azonban sehol sem említi, hogy a terminológiát Rivière már a háború alatt bevezette, csak annyit, hogy az oroszok kollektizizmusára már a háború alatt is felfigyelt Rivière, és erre (később) jól rátapintott kifejezésével.²⁶⁷ Rivière ezt a kifejezést azonban csak a háború után, 1919 szeptemberében megjelent cikkében írta le először a *Nouvelle Revue Française*-ben. Ebben a cikkben az oroszországi szovjetek intézményében a forradalom előtti kollektizizmus folytatását látta, ami szerinte a személyes szabadságjogot megtépázó hagyomány.²⁶⁸

Duhamel ugyan bírálja a moszkvai vendégházban tapasztalt állandó telefoncsengést, de a telefonos fecsegést („razgovor”) – amely szerinte csak súrolja a beszélgetés határait – nem tartja „szovjet tünetnek”. Az orosz telefonhasználatban a régi és az új szokások ütközését látja, „amely nem segít ahhoz, hogy túllépjenek a híres szláv pontatlanságon. Sőt, azt súlyosbítja és komplikálja”.²⁶⁹ Mivel Illyés kitűnően tudott franciául, tudatosan olvashatta félre Duhamel szövegét. Vagyis a „saját szociológiai vagy erkölcsi felfogás”-a szerint fogalmazta meg mondanivalóját. Ezzel – ismételjük – 1927-ben már megelőlegezte, hogy a maga útirajza is pontatlan lesz.

Illyés nem említi, hogy Duhamel író barátjával, Luc Durtainnel látogatta meg a Szovjetuniót a Művészeti Tudományos Akadémia meghívására. Durtain *L'autre Europe. Moscou et sa foi* (A másik Európa. Moszkva és hite) című útinaplója 1928-ban jelent meg, s abból már 1927 októberében közölt részletet a *Nouvelle Revue Française*-ben, *Érkezés Oroszországba* címmel. Illyés valószínűleg olvasta Durtain cikkét, s könyve megírá-

²⁶⁷ Uo. 37. „[...] ce qu'il appelle «le phénomène du soviet», cette tendance naturelle à la précipitation, comme diraient les chimistes, ce besoin de s'agglutiner et de tenir conseil.” 1916 áprilisában Rivière a naplójában azt írja, hogy „A francia előbb egy individuum, mielőtt társas lény lesz. Az oroszokra az ellenkezőjét lehetne mondani.” („Les Français existent à l'état individuel, avant d'exister à l'état social. On pourrait dire le contraire des Russes”). In: Jacques Rivière: *Russie*. Editions L'Aire, Paris, 1995. 41.

²⁶⁸ Jacques Rivière: *Decadence of Freedom*. In: Cap 1984. 154., 156.

²⁶⁹ Duhamel 1927. 188. „Il ne pallie pas la fabuleuse inexactitude slave, mais l'aggrave et la complique.”

sa előtt biztosan olvasta könyvét is. Hiszen abban megemlíti, hogy Durtain szerint kettő- vagy háromszázezerre tehető az otthontalan utcagyerekek száma.²⁷⁰ Ezek a számok csak *A másik Európában* találhatók.²⁷¹ Illyés útinaplójának stílusa is inkább Durtainére hasonlít, kezdve a szovjet határállomáson szerzett élményekről való beszámolóval. Ezekről mind a ketten beszámolnak.²⁷²

Duhamel útitársának észrevételeit komolyan értékelte, ezért „néha egyes számban és néha többes számban” fogalmazza írását.²⁷³ Durtain könyvében szintén számos helyen hivatkozik útitársára. Ám amint a recenziens Illyés Durtaint, úgy a naplóíró Illyés Nagy Lajost sem említi. Míg a francia látogatók gyakran vetik egybe a szovjet és a francia gyakorlatot, Illyés ritkán hivatkozik Magyarországra.²⁷⁴ Ha igen, akkor csak felszínes dolgokat hasonlít össze, mint az ivászatot vagy a flörtölést. Lekezelően írja, hogy az újnak tűnő szovjet gyakorlatok Nyugaton már régen megvalósultak: „A szovjetnek nem egy korszerű intézkedése csak Oroszországban újdonság.”²⁷⁵ Illyés Gyula és Nagy Lajos a Nyugatba Magyarországot is beleértette, amely Szilágyi Ákos véleménye szerint a „Nyugat kelete volt”.²⁷⁶

Illyés utazásának nem az volt a célja, hogy a cári Oroszországot a Szovjetunióval hasonlítsa össze. Ő a szocializmus alatti változásokat akarta megfigyelni. Az első kiadás szerint „Oroszországi tartózkodásom alatt ellenforradalmárként viselkedtem, úton-útfélen számon kértem azt az álmot, amely oly idős, akár az emberiség. Saját ígéreteikkel s jelszavaikkal igyekeztem sarokba szorítani őket, füleltem a választ, vagy a magyarázkodást.”²⁷⁷ Az 1974-es második kiadásból azonban

²⁷⁰ Illyés 1974. 173. Illyés írja: „»Nyolcmillió apátlan-anyátlan gyermek!« Luc Durtain 1927-ben legfeljebb két-háromszázezret tételez fel.”

²⁷¹ Durtain 1928. 211. Durtain írja: „«Huit millions de bezprizorni!» Non: deux à trois cent mille.”

²⁷² Uo. 18.

²⁷³ Duhamel 1927. 15.

²⁷⁴ Hammerstein Judit megjegyzi, hogy Illyés „tudatosan elkerülte, hogy a látottak kapcsán a hazai viszonyokra tegyen bíráló megjegyzéseket”. Hammerstein 2007. <http://ujnautilus.info/illyes-gyula-nagy-lajos-es-andre-gide-a-szovjetunioban-ii-resz> (Letöltve: 2016. május 28.)

²⁷⁵ Illyés 1974. 119.

²⁷⁶ Szilágyi 1989. 22.

²⁷⁷ Illyés 1934. 10. Az 1974-es átirrt szövegben: „Oroszországi tartózkodásom alatt szánt szándékkal, az ismeret kedvéért, mindennek ellenkezője-

az „ellenforradalmárként viselkedtem” kifejezés kimaradt, helyette „mindennek ellenkezőjeként” tünteti fel magát. Módszerét Széchenyi Ágnes „utólag igazított közlésnek” nevezi.²⁷⁸ Az 1956-ot ellenforradalomnak minősítő kádári Magyarországon érthetően nem akarta magát ellenforradalmárnak titulálni.

A régi és az új összehasonlítását Illyés néha mégis megteszi. „A családot, a társadalom alapját tehát a forradalom sem törhette össze. Más formában, más feltételekkel rendíthetetlenül tovább él.”²⁷⁹ Vagy amikor Moszkva városképének a változásáról ír, a változásokat Retteggett Ivánig vezeti vissza.²⁸⁰ Amikor az új építkezéseket kritizálja, a Nyugattal, és nem Magyarországgal vet egybe.²⁸¹

Utazásának célja Duhameléhez hasonló: „Mint mindenütt, itt is az emberek életét szerettem volna megismerni. És elfogulatlanul azt a rendszert, mely sorsukat most irányítja. Az olvasót nem érdekelheti világnézetem, társadalmi felfogásom, igyekeztem is megfedkezni róla, hogy jobbra-balra egyformán figyelhessek. A proletárforradalom egy pillanatát szerettem volna látni, oly szenvedélymentesen, mintha Klio tudósítójaként érkeztem volna.”²⁸² E célt útinaplója nem bizonyítja. Duhamel írásának befolyása kitapintható abban is, hogy míg Illyés recenziójában kritikusa volt annak, hogy Duhamel a „kisember” érdekelte, az ő könyvében is megjelennek ezek az embertípusok. Duhamel hatása jelentkezik abban is, hogy Illyés útinaplójában a „szovjet ízét” anélkül említi, hogy Duhamelre hivatkozna, és ezt megint csak, mint recenziójában, a „goût de soviet”-nek titulálja úgy, hogy Jacques Rivière-re hivatkozik, és megismétli a Duhamel-recenzióban már megírt félreolvasást, hogy Rivière kifejezése a háború alatt született, és hogy az oroszok szeretnek vitatkozni.²⁸³

Míg Duhamel könyvének recenziójában kifogásolta, hogy a francia író nem beszélt egy munkással sem, Illyés, miután meglátogatott egy munkást egy golyóscsapágygyárban, meg-

ként viselkedtem.” Illyés 1974. 17.

²⁷⁸ Széchenyi Ágnes: *Illyés Gyula naplójegyzeteiről*. Kézirat. 2.

²⁷⁹ Illyés 1974. 123.

²⁸⁰ Uo. 37.

²⁸¹ Uo. 41.

²⁸² Uo. 75.

²⁸³ Uo. 72.

változtatta véleményét: „Oroszországi utamon nem annyira a rendszer érdekelt, mint az emberek. Mit állapíthattam meg róluk? [...] Gépet már eleget láttam. Embereket szeretnék látni.”²⁸⁴ Mindent összegezve, Illyés végül is, mint Duhamel 1927-ben, „két lábon járó” emberekkel kívánt megismerkedni.

Illyés véleményének átfogalmazása George Bernard Shaw szavaira emlékeztet. Shaw 1931-ben tett látogatása során a tervezettnél több munkást ismert meg. Ezért a Szovjetunió lelkes támogatója kijelentette: „minél több proletárt látok, annál inkább megköszönöm a Jóistennek, hogy nem vagyok az”.²⁸⁵ Szavai a felsőbbrendűség érzését mutatják, s az más nyugati látogatók írásaiban, beleértve Duhamelt, de Illyést és Nagy Lajost is, megtalálható. Tehát a Szovjetunióval szembeni nyitottságukkal nem adták fel a Nyugat szabadelvűségét.²⁸⁶

Míg Illyés Duhamel és Durtain útinaplója alapján munkálta ki saját útirajzának megközelítését, Nagy Lajos gondolatai valószínűleg Illyés Gyula készülő könyvének olvasása közben kristályosodtak ki. Hiszen könyvét Illyés először a *Magyarország* című napilapban *Ezt láttam Oroszországban* címmel 1934. szeptember végétől október végéig folytatásokban közölte.²⁸⁷ Nagy a *Nyugatban* az Illyés könyvét ismertető recenziója elején megírta, hogy közös utazásuk kezdetétől nyilvánvaló volt Illyés könyvíró szándéka. Ezért mindenről részletesen jegyzetelt. Nagy Lajos is jegyzeteléssel kezdte, ám a látottak elkedvetlenítették, és ezért elállt tervétől. Hazatérte után egy-két héttel azonban mégis a tollforgatás mellett döntött. E beállítást ellenben cáfolja, hogy utazásuk vége felé, amikor Illyéssel egy szovhozott látogattak meg, Nagy – mint írja – húszoldalas jegyzetet készített a látottakról. Később arról is tájékoztatja az olvasót, hogy „utcai sétáimon feljegyzéseket csináltam”.²⁸⁸ Mindez azt tanúsítja, hogy igenis végig jegyzetelt. Úti jegyzeteit folytatá-

²⁸⁴ Uo. 89–90.

²⁸⁵ Shaw 1964. 21.

²⁸⁶ Caute 1973. 5.

²⁸⁷ Kolontári 2004. 40. Kolontári cikkében azt is említi, hogy „Nagy Lajos – nyilván Illyés könyvének hatására – [...] kezdi meg cikksorozat formájában úti élményei közlését.” (43.) Ez nem egészen pontos, hiszen Nagy maga írja recenziójában, hogy érkezése után egy-két hétre elhatározta, hogy úti rajzot fog írni, amelynek első része, alig egy hétre Illyés első cikke után, már október 6-án megjelent.

²⁸⁸ Nagy 1989. 142., 159.

sokban Bajcsy-Zsilinszky Endre hetilapjában, a *Szabadságban* jelentette meg 1934. október 6-tól 1935. május 12-ig.²⁸⁹ Könyve ellenben csak 1989-ben látott napvilágot. Ennek van egy függeléke, amely egy Szovjetunióban írt naplótöredéket tartalmaz. S az szintén az állandó jegyzetelésről tanúskodik.

Nagy szerint Illyés „írói szemmel, írói szemlélettel tekintette át még egyszer egész emlékanyagát, s oly attitűddel vetette papírra azt, hogy közben még saját érzései felett is a tárgyilagossági bíróságnak tartott ítélszéket”. Nagy azt is bevallja, hogy „magam – miután mégis csak rászántam magamat – ugyanezzel a módszerrel írom le utamat, amely azonos az Illyés Gyula útjával, s írásaink mégis, amint hatásukból látom, különböznek egymástól”. Illyés írása olvasmányosabb, mert szerzője „megengedi magának, hogy költő legyen. Elhallgat, felbont, dramatizál, kitalál. Ez által a tények közti űrt is kitölti, mégpedig élő, az életet az olvasó számára megjelenítő anyaggal [...] Úgy látom, hogy a valóságot jobban ábrázolja a költő kitalálása, mint a tanúvallomáshoz való szinte kínos ragaszkodás”.²⁹⁰ Dicsérete kétélű bók. Hiszen ha Illyés írásában kitalált és elhallgatott, akkor útinaplója nem teljesen megbízható. Ugyanez mondható Illyés 1927-es recenziójáról is.

Nagy Lajos recenziójában arra is felhívja olvasói figyelmét, hogy Illyés útinaplója az orosz életet nem tárgyilagosan mutatja be. Ezt maga Illyés is alátámasztja. Indulása előtt mondja Babits Mihálynak, hogy beszámolója pozitív lesz: „Nem írom meg az igazat!”²⁹¹ Könyvét ellenben azzal kezdi, hogy egy oroszországi ismerősre hivatkozik, aki arra kéri: „Pisítye právida! [*sic!*] – Írjátok meg az igazságot!” 1945 júliusában írt naplóbejegyzésében visszaemlékezett Gömbös Gyulával történt 1935. április 12-i találkozására. A miniszterelnök kérdésére, hogy a „színigazat” írta-e a Szovjetunióról, nemmel válaszolt: „Amennyit elhallgattattak velem még így is a dicsérendőből, ugyanannyit hallgattam el önszántamból a kifogásolandóból. Így kellett mérnem a dolgot, hogy a végleges benyomás azért mégis a valóságnak feleljen meg.”²⁹²

²⁸⁹ Kónya Judit: Utószó. In: Nagy 1989. 187.

²⁹⁰ Nagy 1934. 603–604. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00587/18382.htm> (Letöltve: 2015. december 25.)

²⁹¹ Hammerstein 2007.

²⁹² Illyés 1986. 94.

1974-es naplójegyzeteiben Illyés leírja, hogy a *Szíves kalauz* korrektúrapéldányát olvasva oroszországi útirajzának „sajátos igazságát” konstata-
 lta. A könyv „szenvetőköt akart támogatni, egy szenvető népet. A Szovjetuniót akkor még Magyarországról csak bemocskolás érte. Sötét foltot én azért nem rakhattam rá – a kép így – a helyzet folytán – hamis lett volna. Aztán, mert a jót se mondhattam ki tetszésem szerint. Így, amennyi kedvezőt, annyi kedvezőtlen is mellőznöm kellett. A feladat a valóság síkján lehetetlennek látszott. Ez tüzelt szinte szürrealista dacra. Ma másként írnám.”²⁹³

Illyés tárgyilagossága már könyvének kezdetén is kérdéses. „Nyegorjeloje széles peronján nyolc katona áll sorfalat. Fegyver nincs náluk. Fegyvere, apró revolvere csak a parancsnokló őrnagynak van, aki térdig érő, hatalmas csizmában, bricseszenben, rengeteg derék- és vállszíja között, sapkája alól kilángoló göndör, vörös fürtjeivel és természetes keleti orrával úgy mered ott, mint egy plakát, hogy harsányan tudassa az érkezőkkel: a szovjet nem ismeri a fajták közti különbséget.”²⁹⁴ Az őrnagy Illyés általi leírása és a megjegyzése a „fajták közti” különbségről a zsidókkal szembeni, Magyarországról is ismert ellenszenvet tükrözi. Az „utólag igazított közlés” egy másik példája, hogy útinaplójának 1974-es kiadásában a zsidó klaszszikus sztereotípiáját megjelenítő „kilángoló” és „keleti” jelzőket kihagyta. Az átírt mondatrészlet így szól: „sapkája alól kigöndörödő, vörös fürtjeivel és természetes orrával úgy mered ott, mint egy plakát”.²⁹⁵ Mindkét változatban benn maradt az, hogy csak a parancsnokló zsidó őrnagynak volt a katonák között fegyvere.

Útinaplójának egy másik bejegyzésében Illyés meglege-
 déssel jegyzi fel, hogy meg tudja állapítani: ki milyen nemzetiséghez tartozik, beleértve a zsidót is. A *proletár Moszkva* fejezetben azt írja, hogy „lassanként az arcokat is felfedeztem. Orosz, tatár, zsidó, kaukázusi vonások alatt az arcok is jórészt a proletárság nemzetközi jegyeit mutatják.”²⁹⁶ Az 1974-es kiadásban megint csak „utólag igazított közlés”, amikor a zsi-

²⁹³ Illyés 1990. 76.

²⁹⁴ Illyés 1934. 7.

²⁹⁵ Illyés 1974. 13.

²⁹⁶ Illyés 1934. 18.

dót a listából kihagyja.²⁹⁷ Valótlanul állítja tehát, hogy nincs különbség az 1934-es és az 1974-es kiadás között.²⁹⁸ Mint írja, „vannak azonban művek, amelyek törnek, repednek későbbi hozzányúlásra. Azok, amelyeknek az az érdekességük – értékük tán –, hogy szorosan hozzátartoznak az időhöz és ugyanakkor egy jellem fejlődéséhez.”²⁹⁹ Ebben Illyésnek igaza volt, de talán nem úgy, ahogy ő gondolta.

Az állítólagos oroszországi zsidó hatalom kérdését Duhamel is megszéllőztette útirajzában: „Tényleg ők a főnökök ma? Mindenhol ott vannak? Ez egy kétségtelenül hasznos téma ahhoz, hogy felélesszen antiszemita szenvedélyeket, amelyek még a nyugati tömegekben sem hunytak ki. Az igazat megvallva, a régi Oroszországban a zsidók nem töltöttek be semmilyen fontos pozíciót. Mára épp úgy elfoglalták ezeket, mint Franciaországban és Angliában, ahol érdemeik és munkájuk szerint kezelik őket. Az oroszok jobb, ha hozzászoknak, hogy az igazság így működik a világon. A szabad versenyben az nyer, aki képes rá.”³⁰⁰ Durtain hasonló perspektívában látja a zsidóság helyzetét. Mint írja: „A cári elnyomás meggátolta ez üldözött fajnak a belépését a hivatásos pályákra, bezárta előttük az egyetemek kapuit, és ezzel kellőképp megmutatták a forradalmi utat: jelezve már azon a véres pogromok nyomait.” Durtain úgy vélte, hogy a zsidó származású Trockij a hadsereggel, amelyet felállított, nemcsak a forradalmat, de Oroszországot is megmentette a „feldarabolástól és a még rosszabbtól, a felbomlásától”.³⁰¹ Duhamel kérdését, miszerint tényleg a zsidóké-e a hatalom, Durtain is feltette magának. Azt felelte, hogy „a moszkvai tanácsokban már nem a zsidók a főnökök [...] De nagy számban találkozik velük az ember a közszolgák és az értelmiségiek között: Oroszország nem veszít ezzel

²⁹⁷ „Lassanként az arckokat is felfedeztem. Orosz, tatár, kaukázusi vonások alatt az arckok is jórészt a proletárság nemzetközi jegyeit mutatják.” Illyés 1974. 28.

²⁹⁸ Hammerstein Judit írásában nyilvánvalóan elfogadja Illyés állítását, hiszen cikkében azt írja, hogy könyvét „a második világháborút követően több ízben, változás nélkül kiadták.” Hammerstein 2007.

²⁹⁹ Illyés 1974. 7–8.

³⁰⁰ Duhamel 1927. 228–229. Durtain írja: „Il me semble que le peuple russe ait gardé, parmi les superstitions d’antan qui ont survécu à la tourmente, un assez vif antisémitisme.” Durtain 1928. 298.

³⁰¹ Durtain 1928. 296.

semmit. Úgy néz ki, hogy az orosz nép megtartott egy eléggé erős antiszemitizmust a régi babonák között, amelyek túléltek a vihart.”³⁰²

1927-ben a *Moszkvai utazásról* a liberális *Nyugaton* írva Illyés nem gondolt arra, hogy ismertesse Duhamel könyvbeli kiállítását a zsidók egyenjogúságáért. Ilyenfajta összefoglaló 1927-ben Illyés számára is kiállást jelenthetett volna a magyarországi zsidóság egyenjogúságáért.

Duhamel megállapítása, hogy a tömegek Nyugaton is át vannak itatva az antiszemitizmus szellemével, Magyarországra is vonatkozott. Ezzel nyilvánvalóan Illyés is tisztában volt. 1929. június 28-án a következő sorokat jegyezte be naplójába két budapesti munkásnő beszélgetéséről, amelyet a villamoson hallott: „Átkozódás a kommunisták ellen. »Nyomorult gazemberek, akik nem akarnak dolgozni.« – »Mind nincstelen csavargó és zsidó, akik a prolikból akarnak élni.« Mind a két nő oly szegény külsejű, hogy szegényebbet képzelni sem lehet.”³⁰³ Duhamel és Durtain útikönyvének elolvasása után, és a korszak Magyarországának hétköznapi antiszemitizmusának tükrében, Illyés megjegyzése a nyegorjelojei zsidó tisztról nyilvánvalóan ezt a világot tükrözi.

Nagy Lajos szintén magával vitte magyarországi előítéleteit, mert zsidókat látott mindenütt. Mindez eredeti naplótöredékeiben megtalálható. 1934. július 21-i harkovi jegyzetében írja: „A szállodában itt is csupa zsidó van. Rosztovban is így volt. Ott már volt francia zsidó is [...] Itt sok a szép nő és sok a zsidó.” Az 1934. július 24-i dnyepropeszi bejegyzésében a hotel szolgáltatásai miatt panaszkodik, ahol semmi sem működik: „A fürdőszoba rémes, ágy rémes. Mint egy teknő. A piliscsabai katonai barakktáborban jobban voltam elhelyezve. Életem is jobb volt.” Majd hozzátoldja: „Minden új vendég zsidó.”³⁰⁴ Odesszába hajózva megjegyzi, hogy „az első osztályon sok a zsidó”.³⁰⁵

A *Szabadságban* megjelent cikkei nem tükrözték előítéletét. Talán zsidó származású feleségére volt tekintettel. Vagy a mélyebb okot talán Szilágyi Ákos látja: „1934-ben nem szerette meg a Szovjetuniót, de még kevésbé szerette Horthy Magyar-

³⁰² Uo. 298.

³⁰³ Illyés 1986. 10.

³⁰⁴ Nagy 1989. 169–170., 176.

³⁰⁵ Uo. 181.

országát.”³⁰⁶ Az is lehet, hogy felismerve kispolgári előítéleteit, nyomtatásban a zsidókkal sem kívánt előítéletesnek tűnni. Leningrádban, ahol a két magyar látogató az elegáns Astoria hotelben kapott szállást, Nagy a következőket írta: „Este a szállóban azt tapasztalom, hogy az illemhely takarítója, magyarul klozetos asszony, egy patriarkális korú férfi. Ez kellemetlenül lep meg. De elismerem, hogy meglepődésem merőben kispolgári előítéleten alapszik. Mert ha muszáj valakinek ezt a foglalkozást űzni, miért legyen az illető inkább nő, mint férfi?”³⁰⁷

Útirajzában Nagy Lajos összehasonlításokat tesz az orosz és a nyugati zsidóság közt. Rosztovban „elutazásom előtt meglátogatott a szállodában valami helybeli kultúregyesület elnöke, tovaris Stein. Ezt a tovaris Steint azért említem meg, mert érdekes jelenségnek találom. Ugyanis cvikkeres, kecskeszakállú izraelita, a neve is Stein, – és egy betűt nem tud németül”. Meglepi, hogy kevés orosz zsidó értette ezt a nyelvet. Mint írja, „lehet, hogy másokat az ilyen apróság nem érdekel, de én rendkívül érdekesnek találtam, mert számomra még soha nem tapasztalt kuriózum volt”. Ugyanakkor kijelenti: „Az oroszországi zsidók nyilván különböznek a nyugat-európaiaktól: harcias, kemény embereket láttam közöttük”.³⁰⁸

Az orosz és magyar zsidók közti megkülönböztetést egy másik kommentárja is mutatja. Leningrádi útjuk után Moszkvában a Novo-Moszkovszkaja Hotelban kaptak szállást. „A Novo-Moszkovszkaja éttermének egyik üzemvezetőjével – írja Nagy Lajos –, a magyarral beszélgettem. Javíthatatlan! Magyar, sőt pesti, sőt pesti zsidó társadalomszemléletétől sohasem fog megszabadulni. Valóságos áhítattal közölte velem, hogy a terem szélső asztalánál magányosan ülő kis mongol nő, »igen előkelő nő, hercegnő, ki van adva a vezetőség részéről a parancs, hogy megkülönböztetett udvariassággal kell vele bánni«.”³⁰⁹ Az orosz és magyar zsidók összehasonlítása Nagy társadalomszemléletét is tükrözi: tudni kell, hogy ki a zsidó, és ki nem. A nem publikált naplójegyzeteihez képest azonban megjegyzései visszafogottak. Nyomtatásban még arról is számot ad, hogy Rosztovban egy fiatal zsidó gyermek-

³⁰⁶ Szilágyi 1989. 25.

³⁰⁷ Nagy 1989. 100.

³⁰⁸ Uo. 150–151.

³⁰⁹ Uo. 124.

újság-szerkesztő „kérdése annyira megtetszett nekem, hogy megöleltem érte”.³¹⁰ Napló jegyzeteiből ellenben az tűnik ki, hogy helyenként a zsidók jelenléte is irritálja.

Útjára Illyés Gyula fényképezőgépet is vitt magával. Az 1934-es könyvében a szövegek közt 47 rossz minőségű kép található. Néhány Illyés gépéből származik, zöme szovjet propagandafénykép.³¹¹ Az 1974-es kiadásban csak egy rajzkarcolat látható. Orosz nyelven a teljes 1974-es változat 2005-ben jelent meg 16 fényképpel, amelyből talán tizenhármat készített Illyés.³¹² A kötetben Illyést és Nagy Lajost ábrázoló moszkvai kép is van; valószínűleg egymást fényképezték le.³¹³ Mind a magyar, mind az orosz kiadás fotói kedvezőnek mutatják be a szovjetunióbeli állapotokat, modernitást és társadalmi elégedettséget sugallnak.³¹⁴ Maga az írás ellenben kevésbé rózsás képet fest. Például az egyik fénykép arató kombájnt ábrázol „aratás” aláírással. Illyés leírása más. „Künt a határban éppen arattak. A gabona, mint mondtam, tele van bogáncssal, pipaccsal, konkollyal.”³¹⁵ Nagy pedig azt írja: „A vetemények állapota rossz. Igaz, esett az eső. Különösen a búza, rozs csupa gaz.”³¹⁶ A kukoricásokról hasonlóan kommentál: „a kukoricák gyérek, gazosak, nincsenek feltöltögetve”.³¹⁷

Illyést olvasva – „megállítottunk egy-két kombájnt, beszélgettünk a munkásokkal” – azt képzelnénk, hogy barátságos eszmecsere folyik a látogatók és a kombájnosok között.³¹⁸ Nagy ellenben a zernográdi Verbljud mintaszovhoz kombájnosaival való találkozóinak a tartalmát is feltárja: „Rettentően közönyössek hozzánk, amennyiben nem, hát inkább megvetnek bennünket. Ja, világjáró burzsujok vagyunk a szemükben. Vagy újságírók, akik jönnek, nézelődnek, mosolyogva kérdezet-

³¹⁰ Uo. 151.

³¹¹ Fejér 2005/5–6. http://www.fotomuveszet.net/korabbi_szamok/200556/irodalom_es_fenykepezes_3_resz?PHPSESSID=c421c98f8848f526a5512644bc4c39c3 (Letöltve: 2016. február 3.)

³¹² Illyés 2005.

³¹³ Uo. 228., 230.

³¹⁴ Uo. Szám nélküli oldalak.

³¹⁵ Illyés 1974. 189.

³¹⁶ Nagy 1989. 140.

³¹⁷ Uo. 146.

³¹⁸ Illyés 1974. 189. Az orosz publikációban egy traktor által húzott kombájnt, a magyarban csak egy cséplőgép látható, az is a Hortica kolhozban. Illyés 1934. 180.

nek, bólintgatnak, otthon azután azt írják róluk, hogy kisgyerekeket sütnek ebédre.”³¹⁹

Nagy már röviddel Moszkvába érkezése után hasonló ellenséges megnyilvánulást érez egyik magyar származású vendéglátójánál. A háztartási alkalmazott Tatjana „tekintében van valami kedélyességgel enyhített gyűlölet is. Mert nem egészen proletárosan vagyok öltözve.”³²⁰ A nő kitekerné „egy pár burzsujnak a nyakát”. „Ez nekem szólt” – fűzi hozzá az író.³²¹

Nagy szerint tehát a meglátogatott munkások a szovjet propaganda hatása alatt állnak, és ellenségnek tekintik a látogatókat. Az írók pedig eltérően vélekednek a zernográdi főiskola falán olvasható szólamról. Itt Illyés a naiv, Nagy Lajos a reális. Amikor az „elektrifikáció + szovjethatalom = kommunizmus” jelszót olvassa angolul, az előbbi megjegyzi: „a tanterv előírja az angol és német nyelvet is”.³²² Nagy a szlogen alatti másik jelszót – *Workers of the world unite!* – is említve azt állítja, hogy azok a külföldi látogatók számára lettek kirakva. És leszögezi, hogy „[a]z angol feliratok mutatják, hogy ez a Verbljud egy kissé mégis csak kirakatintézmény”.³²³

Az 1934-es magyar és a 2005-ös orosz kiadásban is szerepel Ivaniszov, a hortikai kolhoz elnökének képe. Az orosz edícióban ő csak mint egy „ukrán ember” szerepel.³²⁴ A képen egy magabiztos, fehér inges, tatár sapkás ember látható ceruzával a kezében, és egy terepjáró autóval a háta mögött. Mindkét magyar látogató leírja, hogy Ivaniszov elvtárs marhapásztorból, majd vöröskatonából lett kolhozvezető.³²⁵ Illyés azt is hozzáteszi, hogy a kolhozt „1921-ben, a polgárháború végén, nyolc család alapította. A tagok a falu legszegényebb parasztjai voltak, hatvan hektár földön két tehénnel és egy lóval kezdték a közös gazdálkodást. A többiek a kulákharcok idején léptek be.”³²⁶

³¹⁹ Nagy 1989. 146.

³²⁰ Uo. 62.

³²¹ Uo. 62.

³²² Illyés 1974. 188–189.

³²³ Nagy 1989.145.

³²⁴ Illyés 1934. 179.; Illyés 2005. 233.

³²⁵ Nagy 1989. 161.; Illyés 1974. 209.

³²⁶ Illyés 1974. 209.

Az úgynevezett kulákharcokról és a kollektivizálásról Illyés utazása vége felé nyilvánított véleményét: „Tizenöt évi késéssel a vidéken is végigsöpört a kommunista forradalom. De vajon szükséges volt-e ez a véres kerülő? Miért kellett a parasztság számára a »polgáriasodás« csapdáját nyitva tartani? E kérdésekre néhányan a minden alól feloldó »történelmi szükségszerűsége« hivatkoztak, amelyet már megtanultam gyűlölni.”³²⁷ Nagy hasonlóképpen vélekedett. Megkérdezte Ivaniszov kolhozelnököt, „mi történt a földtulajdonos parasztokkal? Ő mosolyogva csak ennyit felelt: megszabadítottuk tőlük a földet. A felelet nem elégített ki, zavarba ejtett.”³²⁸

Mivel a hortikai kirakatkolhoz közel volt a dnyeprogeszi vízerőműhöz, villannyal hajtott gépeket láthattak a látogatók, amelyek a kommunista jövőt jelenítették meg, azt sugallva, hogy a kommunizmus túlszárnyalja a Nyugatot. Nagy írja: „Minden gépet villany hajt. Villanykályha melegíti a kisborjuk istállóját, villanyvilágítás mindenütt, a cséplőgépet villamos motor hajtja, a fejséhez is villamos fejőgépet alkalmaznak”.³²⁹ Illyés is megjegyzi, hogy „itt láttam életemben először elektromos fejőgépet”.³³⁰ Nyilvánvalóan ezzel a kijelentéssel Illyés az orosz haladást kívánta hangsúlyozni. Azonban hiányzott ezen észrevételéből is az összehasonlítás módszere.³³¹ Nagy Lajos leírása is inkább ábrázoló, mint analitikus. Az összehasonlítás a szovjetunióbeli változásokra szűkíti le a képet.

A paraszti szegénységet Illyés utazásának utolsó állomásán, a Gorkiji területen fedezte fel. „Nem értem az egész dolgot. A nyizsnijji kerületben a parasztság mindég szegény volt, hisz Lenin is valahányszor az orosz nép nyomorával példálózott, mindannyiszor ezt a környéket emlegette. [...] A helyzet azóta sem változott.”³³² A terület egyik falujában megállt egy háznál, ahol az életviszonyok a cári időkre emlékeztettek. A család és a háziállatok egy tető alatt éltek. „A kis szobák

³²⁷ Uo. 195.

³²⁸ Nagy 1989. 161.

³²⁹ Uo. 160.

³³⁰ Illyés 1974. 212.

³³¹ Lásd a 274. lábjegyzetet.

³³² Illyés 1974. 256.

tele vannak zsúfolva bútorral és fikusszal. A konyhából egy-két lépcső vezet le az istállóba és a tágas fészerbe.”³³³

Ám amit igazából gondolt, az csak az 1938 szeptemberében írt naplószüvegéből derül ki, amely a *Magyarok – Naplójegyzetekben* jelent meg. Az pedig nem más, mint a büszkeség, hogy a magyar mezőgazdaság jobb az orosznál. „Nálatok ezt híjják szántásnak, rozsvetésnek – gondoltam ott –, ez nektek ház (a tehén és ember együtt lakott), még csak így tudtok méhészkedni? – s az én derekam is egyszer egyenesedni kezdett. Emlékszem a hajnalra, meghatottságomra, mikor a felső orosz tájak felől jövet a monoton nyírfa és törpefenyő-cserjések után Odessza környékén feltűnt végre az akácfa, az első meszelt ház, gémeskút! Milyen értékes lett egyszerűben mindez – mindaz, aminek otthon csak a hátrányát láttam. Még az akácon is eladdig csak port láttam.”³³⁴ Nagy Lajos már beszámolójában jobbnak látja a hazai helyzetet. „Látok mindenféle rémesen gazos gabonát... A mai Magyarország északi részével egyenlő magasságban!”³³⁵

Illyés Gyula és Nagy Lajos írása egyaránt az oroszokkal szembeni kulturális fölényt tükrözi. Illyésnél az orosz kulturális alárendeltség jelképe az egy fedél alatt élő paraszt és tehén. Az oroszokkal kapcsolatos írásaiban ez több változatban is megjelent. Utazása során a kulturális felsőbbrendűség érzésének nem adott erőteljes hangot, de annak igen, hogy a szovjet fejlődés nem fogja túlszárnyalni a Nyugatét. Egy esetben vendéglátói előtt kijelenti, hogy „nem látom annak a testvéries szellemnek, annak a paradicsomi új világnak a derengését, amelyről a 19. század magántudósai padlásszobáikban annyit vitáztak és álmodoztak.”³³⁶ Hasonlóan vélekedik Nagy Lajos is, amikor a szovjet reménycsillagot politikai képtelenségnek nevezi.³³⁷ Illyés és Nagy tehát nem osztotta Lincoln Steffens bevezetőben idézett hitét.

Illyés utolsó állomása Gorkij, vagyis Nyizsnyij Novgorod volt. Otléte második napján levelet kapott Magyarországról. Tartalmából olvasóinak csak annyit árul el, hogy „még ma

³³³ Uo. 257.

³³⁴ Illyés Gyula: *Magyarok*. In: Illyés 1976. 366–367.

³³⁵ Nagy 1989. 138.

³³⁶ Illyés 1974. 222.

³³⁷ Nagy 1989. 46.

haza kell indulnom [...]. Nem szeretném lekésni a pesti találkát.”³³⁸ Egy találkát el lehet halasztani, ezért csak kifogásról lehet szó, hogy ne kelljen a szovjet írószövetség kongresszusán megjelennie. Véleményét az ilyenfajta kongresszusokról 1935 szeptemberében vetette naplójában papírra: „Írói kongresszustól, mint általában bármily fajta kongresszustól, nem sokat várhat az ember”.³³⁹

Nagy Lajos Illyés könyvének recenziójában írja, hogy „mindenüvé együtt mentünk, legtöbbször közös szobában laktunk”.³⁴⁰ Ám útinaplójában ő sem említi meg, hogy Illyés útitársa volt a Szovjetunióban. Csak az 1989-ben publikált naplórészlet árulja el, hogy utaztukban érdekes eszmecseréket folytattak egymással. 1934. július 21-i jegyzete szerint „a vonaton Rosztov felé a magyar irodalomról, Petőfiről, 48-ról, a reformistákról – Eötvös – volt szó. Fazekasról, akit újra kell értékelni. Aranyról.”³⁴¹ Illyés pedig a *Magyarokban*, miközben a magyar népdalok hasonlatairól értekezik, megemlíti egy „remekművet”. Egy dalt, amelyet „Moszkva és Nyizsnyij-Novgorod között tanultam Nagy Lajostól”.³⁴² E beszélgetések publikálása még érdekesebbé tette volna írásukat. Bizonyára az aznap látottakról is diskuráltak, s azok különös színfoltot adhattak volna beszámolóiknak.

Illyés Gyula útinaplója Nyizsnyij Novgorod-i látogatásával fejeződik be. Nagy Lajos – aki édeskeveset írt a városról és környékéről, és mivel az írókongresszus még mindig nem kezdődött el – folytatta útját Csuvasföldre, amely, mint írja, „egész oroszországi utazásom legérdekesebb állomása” volt, ahol „kevés rosszat és sok jót tapasztaltam”, és többek között „láttam a kollektív mezőgazdálkodásnak olyszerű sikerét is, hogy a lakosság már tűrhetően meg tud élni”.³⁴³ Ezzel a leírással Nagy Lajos folytatásos útinaplója is befejeződik.

Az 1934. augusztus 17. és szeptember 1. között megtartott írókongresszuson Nagy Lajos ugyan jelen volt, ám arról már nem jelentetett meg írást, mert Budapesten baloldali barátai

³³⁸ Illyés 1974. 255., 260.

³³⁹ Illyés 1976. 119.

³⁴⁰ Nagy 1934.

³⁴¹ Nagy 1989. 169.

³⁴² Illyés 1976. 179.

³⁴³ Nagy 1989. 163–164.

eltanácsolták további cikkei megjelentetésétől.³⁴⁴ Így aztán nem tudjuk, hogy az ő kezébe is került-e az az aláírás nélküli röplap, amelyet egy írócsoport a külföldi vendégeknek címzett. Abban kijelentették, hogy a kongresszus és a Szovjetunió páratlan hazugsághalmaz, a szólásszabadság pedig már majdnem két évtizede nem létezik az országban. Mint írták, „Az Sz. Sz. Sz. R. besúgók hálózata, ahol gyakorta még otthonunkban sem mondjuk ki azt, amire gondolunk”.³⁴⁵ Útinaplója szövegéből ítélve nem valószínű, hogy a tiltakozás tartalma meglepte volna Nagy Lajost. Ezért ha fel is adta barátai kedvéért kongresszusi élményeinek közlését, Nagy bizonyára felmérte, hogy aminek meg kellett jelennie oroszországi útjáról, már megjelent. Illyés – láttuk – általában találta haszontalanak a kongresszusokat.

A két útleírást ezért befejezettnek tekinthetjük. Ezek a naplók, bár stílusukban különböznek egymástól, szemléletükben hasonlóak. Vagyis a látottakat elfogultsággal közelítik meg. A szerzők ritkán nyúlnak összehasonlításához. Az Illyés Gyula és Nagy Lajos korát ismerő történész azonban az ő művüket (is) olyan kontextusba helyezi, amelyeken keresztül a harmincas évek szovjet és magyar történelme is a maga valójában ismerhető meg.

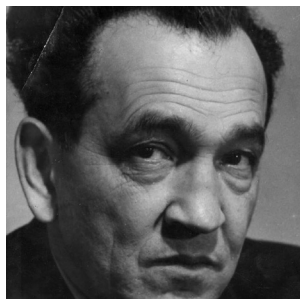
³⁴⁴ Spira 1990. 124.; Szilágyi 1989. 11.

³⁴⁵ Gorbátova 2014. https://rbth.com/arts/2014/08/29/ 80_years_since_the_first_congress_of_soviet_writers_37921 (Letöltve: 2016. június 5.)

George Deak

EGY REGÉNY REGÉNYE

*Sinkó Ervin emlékiratának
történelmi forrásértékéről*

Sinkó Ervin 1953-ban, Tito Jugoszláviájában írta emlékiratát, az *Egy regény regényét*, naplófeljegyzései és egyéb dokumentumok alapján, amelyeket a Szovjetunióban, a „nagy terror” kezdeti időszakában, 1935 és 1937 között vetett papírra és gyűjtött össze. A tanulmány ezeknek a forrásoknak és az elkészült műnek az öss-

szehasonlításával arra keres választ: mennyire megbízhatóan tükrözi az emlékirat azokat a tapasztalatokat és reflexiókat, amiket Sinkó a helyszínen rögzített. A vizsgálat eredményeképpen megállapítható, hogy néhány lényegtelen kivételtől eltekintve a *Regény regénye* hűen adja vissza Sinkó illúzióit, érzelmi és intellektuális reakcióit. Sinkó nem próbálta eltitkolni emlékiratában, hogy olykor félreértette mindazt, ami a Szovjetunióban történt. Akárcsak a naplójegyzetekben, az emlékiratban is a depresszió érzése dominál, tanúsítva, hogy Sinkó megérezte: az embertelen rendszer ellentétes a szocialista elképzeléseivel. Az önéletrajzírással és a vallomásos műfajokkal kapcsolatos meggyőződése predesztinálta a naplót vezető és regényíró Sinkót erre az őszinte megnyilatkozásra. Ugyanakkor az emlékirat publikálása 1955-ben Sinkó részéről kísérlet lehetett Tito hallgatólagos figyelmeztetésére, hogy a szocializmus sztálinista modellt követő építése olyan veszélyeket rejt, amelyek a kommunizmus alapvetően humanista céljait fenyegetik.

Sinkó Ervin (1898–1967), az *Egy regény regénye: Moszkvai naplójegyzetek, 1935–1937* szerzője, kitartó naplóíró volt egész életében. Legkorábbi ismert naplójegyzeteit 17 évesen a következő sorokkal kezdte: „Naplót írni annyi, mint ítélőszéket tartani önmagunk felett. A naplóírás viviszekció önmagunkon. És nekem erre a viviszekcióra szükségem van. Általánosan gondolom, hogy senki igazán nagyot és őszintét nem alkothat, amíg önmaga lelki-alkatát nem ösmeri.”³⁴⁶ Ehhez a meggyőződéséhez Sinkó regényes életének legtöbb szakaszában hű maradt. A naplóírás számára elsősorban az önvizsgálat eszköze volt. Az átélt események rögzítése alkalmat szolgáltatott reakcióinak elemzésére és egyben érzelmi megkönnyebbülést is jelentett. Ezért folytatta, kis megszakításokkal, naplófeljegyzéseit abban a vészterhes időszakban is, amelyet a Szovjetunióban töltött, ahová abban a reményben érkezett, hogy kiadót talál a nem sokkal korábban elkészült műve, az *Optimisták: Történelmi regény 1918–1919-ből*³⁴⁷ számára. Mikor egy ismerőse meghallotta, hogy Sinkó naplót vezet, felkiáltott: „Te jó isten! A Szovjetunió kétszázmillió lakosa között nincs még egy olyan idióta, aki naplót írna! [. . .] Csak arra kérem, hogy se életemben, se halálomban az én nevemet moszkvai tartózkodásával kapcsolatban semmi összefüggésben meg ne említse.”³⁴⁸ És valóban, csekély az ebben az időszakban vezetett, a Szovjetunióban huzamosabb időt töltött külföldiektől származó és ránk maradt naplók száma.

³⁴⁶ Sinkó Ervin: Szabadkai Napló, 1916. In: Sinkó 1990. 25. Az *Egy regény regényéhez* felhasznált naplófeljegyzések és számos idevonatkozó dokumentum ebben a kötetben jelent meg Bosnyák István bőséges jegyzeteivel. Bosnyák az 1960-as években Sinkó tanítványa volt, kimerítő filológiai munkát végzett és több megvilágosító tanulmányt írt egy Sinkó-életrajz előkészületeként, de korai halála megakadályozta a hézaggpótló munka elkészítésében. Legfontosabb művei (Sinkó naplóihoz és irodalmi alkotásaihoz készített bevezető tanulmányokon és jegyzeteken kívül) Bosnyák 1975, 1977.

³⁴⁷ Sinkó 2010.

³⁴⁸ Sinkó 2011. 14.

Az *Egy regény regénye* (a továbbiakban: *Regény*) Sinkó 1935 és 1939 között kelt moszkvai és párizsi naplófeljegyzéseinek irodalmi igényű átdolgozása, 1953 után íródott Zágrábban.³⁴⁹ Sinkónak külföldi íróként abban a kivételes lehetőségben volt része, hogy a Szovjetuniót története fontos fordulópontján figyelhette meg. 1935 májusában érkezett ugyanis Moszkvába, annak a rövid, a kollektivizálás okozta éhínséget és az első ötéves tervet követő, látszólag nyugodt korszaknak a végén, amelyről Sztálin kijelentette: „vidámabb lett az élet”.³⁵⁰ Csak néhány hónappal korábban, 1934 decemberében történt a Kirov-merénylet, amelyet több száz letartóztatás és kivégzés követett.

Sinkó Moszkvába érkezése után egyre erősödött a sztálini „nagy terror”, növekedett a régi bolsevik vezetők megsemmisítését eredményező koncepciós perek, a tömeges letartóztatások és a büntetőtáborokba száműzött egyének száma. Ugyancsak Sinkó tartózkodásának idején szilárdult meg a szocialista realizmus dogmája, aminek következtében olyan neves művészek, mint Sosztakovics és Eizenstein megalkuvásra, míg mások, mint Iszaak Babel, hallgatásra kényszerültek. Ugyanakkor megszüntettek számos haladó rendelkezést, így a nők reprodukív és válással kapcsolatos jogait, vagy a jövedelemegyenlőséget biztosító törvényeket, míg a halálbüntetést kiterjesztették a kiskorúakra is. A Sztálin-kultusz tetőfokán a párt a fasiszta hatalmak küszöbön álló támadásának veszélyére hivatkozva igazolta politikáját. A legtöbb társadalmi érintkezést a bizalmatlanság légköre járta át. Sinkó a *Regényben* több más fejleménnyel együtt mindennek hangot is adott, kiegészítve saját reflexióival.

Ha a *Regényt* a Szovjetunió történelmének forrásaként kívánjuk használni, felmerül a hitelesség kérdése. Vajon mennyire megbízható a napló nyersanyagát regénnyé átalakító késői beszámoló? Kérdés az is, mi célból publikálta Sinkó a művet az ötvenes évek titói Jugoszláviájában. E tanulmány-

³⁴⁹ Sinkó magyarul írta a könyvet, amely először részletekben jelent meg horvát (1953-ban Zágrábban) és magyar nyelven (1953/54-ben Újvidéken). Könyv alakban először horvátul jelent meg (*Roman jednog romana. Bilješke iz mokovskog dnevnika od 1935. do 1937. godine*. Zora, Zágráb, 1955), ezt az első magyar nyelvű kiadása pár évvel követte (*Egy regény regénye I–II*. Fórum, Újvidék, 1961).

³⁵⁰ Fitzpatrick 2000. 90.

ban amellet érvelek, hogy a *Regény* jobbára megbízható emlékirat és ezt Sinkó naplófeljegyzéseinek és a *Regény* szövegének összehasonlító vizsgálatával bizonyítom. Ha valóban meg akarjuk érteni Sinkó szovjetunióbeli reakcióit, életének főbb eseményeit is ismernünk kell.

Sinkó Ervin életrajza

Sinkó Ervin zsidó polgárszülők gyermekeként látott napvilágot a mai Szerbiában, a Szabadka szomszédságában fekvő magyar és sváb lakosságú Apatinban (szerb nevén Opatin). *Szemben a bíróval* címmel 1935-ben megjelent önéletrajzának tanúsága szerint a falubeli sváb fiúk megalázó zaklatásai mély nyomokat hagytak benne. Ugyanitt arról is beszámol, milyen igazságtalannak tartotta, hogy szülei paraszti származású cselédjüket idegenként kezelték.³⁵¹

Gimnáziumi tanulmányait Sinkó Szabadkán kezdte. Tizenhat éves korában elveszítette érdeklődését a formális tanulmányok iránt és az iskolai órák helyett inkább a helyi szociáldemokrata „munkásotthon” programjaiban vett részt, ahol megbízták a könyvtár szervezésével és az írástudatlan munkások oktatásával. Itt megértő társaságra talált, mivel nem számított a származás.

A világháború kitörésekor a Magyarországi Szociáldemokrata Párt beállt a háborút támogatók táborába. Sinkó később ennek tulajdonította kiábrándulását a szervezett szocialista mozgalomból.³⁵² Szenvedélyes olvasó volt, elbűvölte Nietzsche elképzelése, az *Also sprach Zarathustra*-ban meghirdetett emberfeletti ember ideája. Még az is megfordult a fejében: vajon Nietzsche emberfeletti embere nem ötvözhető-e össze egy újfajta szocializmussal, ahol mindenki emberfeletti tulajdonságokkal rendelkezik?

Sinkót is besorozták, és 1917 novemberében, a bolsevik forradalom kitörése után az orosz frontra került. 1918-ban, a márciusi breszt-litovszki békét megelőző tűzszünet idején barátkozó szovjet katonákkal találkozott, akik átmenve az oszt-

³⁵¹ Sinkó 1977. 47., 49.

³⁵² Sinkó háborúellenes álláspontjának kialakulásáról lásd Bosnyák István árnyaltabb leírását: Sinkó 1990. 398.

rák-magyar vonalra a leninizmus ígéretét terjesztették. Tanításuk visszhangra talált Sinkóban.

Amikor 1918 októberében az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlott, Sinkó otthagyta Szabadkát, hogy részt vegyen a főváros forradalmi eseményeiben. Budapesten látogatni kezdte egy fiatal radikálisokból álló csoport összejöveteleit. 1918 végén Kun Béla és társai hazatértek Oroszországból és megalapították a Kommunisták Magyarországi Pártját. Sinkó és barátai 1919 februárjában csatlakoztak hozzájuk. Az 1919. március 21-én megalakult Tanácsköztársaságban Sinkó különféle szerepekben működött: volt verbuváló, katona, Kecskemét városparancsnoka és oktató.

1919 tavaszán Kecskemét városparancsnokaként Sinkó elborzadt a város előző parancsnokának és rendőrségének önkényes és brutális módszerein, amelyekkel a város börtöneit és saját zsebüket teleölték. A Lenin-fiúk, akiket Sinkó hívott segítségül a város vezetőségének megvédésére, agyonlőttek egy volt rendőrt. Sinkót megdöbbenette a halott személyes holmija, különösen a fénykép, amely az áldozatot és feleségét ábrázolta, amint elfogódottan néznek szembe a fényképpel.

Sinkó Ervin részt vett mintegy száz paraszt bírósági tárgyalásán is, akik Kecskeméten és a környező falvakban fellázadtak a kommunista rendszer ellen. Csak a vezetők néhányát fogták el, és Sinkó rábeszélte a bírakat, hogy ne végezzenek ki senkit, hozzanak enyhébb ítéletet. Felismerte, hogy az előző kommunista hatóság és a Vörös Gárda lekezelően bánt a város büszke előjáróival és a parasztokkal, és ez volt a lázadás oka. Engedékenysége: a halálbüntetés iránti averziója miatt azonban leváltották tisztségéből.³⁵³

1919 júniusának vége felé egy újabb jobboldali puccsot kíséreltek meg a Tanácsköztársaság ellen, ezúttal Pesten. A résztvevők között voltak a Ludovika katonai akadémia diákjai, akik megtámadták a telefonközpontot. A védők közül többen is elestek. A támadást leverték, és a diákokat vezető tisztet halálra ítélték. Sinkó meggyőzte Korvin Ottót, a politikai rendőrség vezetőjét, ne börtönözze be vagy végezze ki a mintegy száz diákot, és inkább megismertette velük nemcsak a forradalom

³⁵³ Uo. 108. A Bosnyák István kimerítő jegyzeteiben (430–434.) idézett korabeli dokumentumok, újságcikkek és adatok alátámasztják Sinkó beszámolójának tényeit.

eszményeit, hanem a nyugati humanista tradíciót is. Összeállított és megtartott egy előadássorozatot, amely olvasmányokat tartalmazott a marxista irodalomból, Dosztojevszkij és Tolsztoj műveiből. A diákoknak becsületszavát vette, hogy nem szöknek el, amit be is tartottak. A Tanácsköztársaság bukása után többen is meghálálták a jótéteményt azzal, hogy nem adták fel az egyik rejtekhelyről a másikra siető Sinkót, amikor szembetalálkoztak vele az utcán.

A Tanácsköztársaság idején Sinkó számos dilemmával szembesült, amelyek azután egész életében foglalkoztatták. A legégetőbb ezek közül az az ősrégi probléma, miszerint igazolja-e a cél az eszközt, megengedhető-e egy ideális társadalmat erőszakkal létrehozni, ami elkerülhetetlenül ártatlanok ellen is irányul. Hamarosan arra is rájött, hogy túlságosan kevés az idealista a forradalmi kormány megalakításához, a karrieristák pedig rossz irányba vezetik a mozgalmat. A Tanácsköztársaság végére Báti, Sinkó alteregója az *Optimistákban*, bevallja barátnőjének: „Erzsi, én nem vagyok már kommunista. [...] Meg akarom mondani neked: nem szabad ölni. Soha, semmiért, semmi körülmények között se szabad.”³⁵⁴

Két további problémát Sinkó nem látott világosan, jóllehet tapasztalhatta negatív hatásukat a Tanácsköztársaság alatt. Problémát okozott egyrészt, hogy még a hasonló elveket vallók sem értettek egyet, amikor döntésre került sor, és az eltérő vélemények békés megoldására a leninista modell nem nyújtott megfelelő politikai mechanizmust. Másrészt zűrzavart, politikai ellenállást okozott a piac szükségleteit figyelmen kívül hagyó, felsőbb irányítású gazdaság, amit nem észlelt. Különös, hogy kereskedő apja tapasztalataiból Sinkó nem tanult semmit. Minderről így írt: „Akkor [1919 januárjában] nem gondolkodtam máson és nem gondoltam másra, mint arra, hogy az éhezőknek jól kell lakni, a betegeknek orvost kell kapniuk és nem lehet embereknek nedves pincékben lakni, míg más emberek palotákban laknak; arra nem gondoltam, hogy mindennek lehetősége csak belülről, az emberekben szüntethető meg s hogyha nem szűnik, akkor nem értünk el

³⁵⁴ Sinkó 2010. 696. – Ez a korai „pálfordulás” szintén megtalálható Sinkó 1920-ból való önéletrajzi írásában, amelynek a címe szintén *Az út*. Sinkó 1990. 64–152.

semmit, mert a cél: nem jólélő, hanem igaz emberek.”³⁵⁵ Ez a gondolat konzisztens Sinkó későbbi Sztálin-kritikájával, így közvetve a Tito-korszak kritikájával is.

Több hónapi rejtőzködés után Sinkó örökre elhagyta Magyarországot. Először Bécsbe menekült, kilépett a kommunista pártból és a tolsztoji kvietista keresztény filozófia híve lett. Összeházasodott Rothbart Irmával, a Tanácsköztársaság egyik prominens aktivistájával. Bécsben Irma (a naplóban Mici, a *Regényben* M.) beiratkozott az orvosi egyetemre és tanulmányainak végeztével Szarajevóban kapott munkát. Az ott tapasztalt szegénység és emberi nyomorúság láttán Sinkóban megrendült kvietista keresztény világképe. A bécsi munkások halálos kimenetelű, a szélsőjobb befolyásának megnövekedése ellen irányuló 1927. júliusi tiltakozása ismét felélesztette rokonszenvét a marxista eszmével.

1927 végén Sinkóék Szabadka közelében, Prigrevica Sveti Ivanban (ma: Prigrevica) telepedtek le, ahol Irma lett a falu orvosa. 1931-ben Sinkó itt kezdte, és itt is írta meg főművének, az *Optimistáknak* nagy részét, megörökítve baráti körének a háború utáni forradalmi időkben átélt élményeit. 1934 kezdetén, amint a regény megírása befejezéséhez közeledett, Sinkóék az író kézírataival teli bőrönddel Párizsba költöztek, kiadót keresni az *Optimisáknak*.

Párizsban az állandó pénzhiány miatt küzdelmes volt az életük, de Károlyi Mihály bemutatta Sinkót Romain Rollandnak, aki a fasizmus térhódítása idején maga is ellátogatott a Szovjetunióba. Rolland azt javasolta neki, hogy Moszkvában adja ki regényét, és Rolland felesége, a szovjet állampolgár Marija Pavlovna Kudaseva, a VOKSZ (Külföldi Kulturális Kapcsolatok Össz-szövetségi Társasága) hajdani alkalmazottja, el is intézte, hogy a VOKSZ vendégül hívja Sinkót.³⁵⁶ Emlékiratában Sinkó két helyütt is céloz rá, hogy Kudaseva szovjet ügynök lehetett, aki politikai célokra használta betegeskedő férjét. Gyanúját *Párizsi napló*ájában is feljegyezte.³⁵⁷ (A későbbiekben még visszatérünk arra, hogy mi lehetett a szovjetek célja Sinkó meghívásával.)

³⁵⁵ Uo. 72.

³⁵⁶ David-Fox 2012. 221.

³⁵⁷ Sinkó 2011. 193., 493.; Sinkó 1990. 276.

Egy regény regénye

Ha meg akarjuk állapítani, mennyiben hű a *Regény regénye* a napló eredeti szövegéhez, fontos, hogy megértsük az emlékirat szerkezetét. A szöveg nagyobb része, mintegy 70 százaléka normál szedésű, míg a többi dőlt betűs. Utóbbiakat Sinkó emlékezetére hagyatkozva írta meg, és részben a napló hézagainak kitöltését szolgálják, részben magyarázatot adnak az eseményekre az 1950-es évek szemszögéből. A normál szedésű részek a naplófeljegyzéseken, valamint a naplóba ragasztott levelek és újságcikkek szövegén alapulnak. Noha ezek a részek naplószerűen, keltezéssel jelennek meg a *Regényben*, mégsem szó szerinti idézetek. A napló távirati, mindennapi stílusban fogalmazott bejegyzéseit Sinkó újrafogalmazta kifejezőbb, irodalmi nyelven, miáltal a napló terjedelme majdnem négyszeresére nőtt.

Sinkó és felesége 1935 májusában végre megkapta a szovjet vízumot és jegyeiket, azzal az utasítással, hogy Rouenban szálljanak egy Szajrán várakozó hajóra, amely meglehetősen piszkos, szemet szállító alkalmatosságnak bizonyult. Útközben a lelkes Sinkó az „Új Szovjet Ember” bizonyítékát látta a személyzet emberséges és nagylelkű magatartásában. Az éjszakai kazánfűtő, Wenceslav Fjodorovics megosztotta vele kabinját: Sinkó aludt, míg a fűtő szolgálatban volt. Sinkó meg volt győződve, hogy ez az egyszerű, de nagylelkű, nyíltszívű, optimista ember az új társadalom terméke. Moszkvába érkezve barátja, az osztrák mérnök, Bruno Steiner, aki a Szovjetunióban élt megalakulása óta, de már kiábrándult a kommunizmusból, felvilágosította, hogy a külföldi kereskedő flotta munkásai a kiváltságos réteghez tartoznak.

Érdekes eltérést mutat a naplónak erről szóló részlete a *Regényben*. A naplóban ez szerepel: „Wenceslav Fjodorovics könyvei között a *Sputnyik Agitatora* fedéllapján egy kép, mely munkásnőket ábrázol (háttérben a Lenin mauzoleum) a munkásnők blúza közepén Stalin képe. Épp a két mell között, bevarrva. Ha Párizsban látom ezt, biztos csak a visszataszító izléstelenséget látom. Itt a »szovjetföldön« mindez mást jelent.”³⁵⁸

³⁵⁸ Sinkó 1990. 245.

A blúzba bevarrt Sztálin-képet a *Regény* kritikusabb megjegyzéssel említi egy moszkvai felvonulással kapcsolatban, amelynek Sinkó később volt tanúja: „Kinek a rendeletére? Ezt kérdelem magamban. S azt, hogy azoknak a kommunistáknak – akik nálam biztosan jobb kommunisták –, akik a Vörös téren (a Lenin-mauzóleum előtt!) ezt a felvonulást rendezték, vajon azoknak ez tetszett-e? S hogy nekem nem tetszik, ... az csak az intellektuel esztétikai túlérzékenysége, csak csökevény-e? Akkor azonban felmerül a kérdés: tudom-e őszintén kívánni, őszintén akarni, hogy megszabaduljak – megszabadulás-e az, ha megszabadulok – ettől a túlérzékenységtől, az ilyen csökevénytől? Tudom-e őszintén kívánni, hogy ne találjam visszataszítónak a női mellbimbók ezreire rátűzött arcképet, akárki-nek is a képmása az?”³⁵⁹

Ez egyike azon kevés részleteknek, ahol a *Regény* lényegesen eltér a naplófeljegyzéstől. Sinkó ugyanakkor elhallgatja korai próbálkozását arra, hogy a személyi kultuszt pozitív fényben lássa. Az élesebb megfogalmazással talán figyelmeztetni akarta olvasóit a kultusz veszélyeire Tito Jugoszláviájában?

A hajó fedélzetén Sinkóra ugyancsak mély benyomást tett a személyzet gyűlésein megfigyelt demokratikus csoportmunka. Ezt a túlzottan optimista nézetet nem próbálta a *Regény*ben eltitkolni. Ellenkezőleg: egy később leírt negatív élményhez fűzött megjegyzésében nyíltan bevallja, hogy szovjetunióbeli tartózkodásának egész időtartama alatt képtelen volt teljesen elfogadni vagy felfogni a jelentését mindannak, amit ott látott. „De az *Optimisták* írója – mint naplójából kitűnik – [...] sokáig nem látja, nem meri látni és szeretné nem látni, hogy mit jelentenek, mire vallanak s mit árulnak el a[z *Optimisták*] kézírata kapcsán szerzett [...] tapasztalatok.”³⁶⁰

Megérkezésük után megint megmutatkozott Sinkó hiszékenysége. A szállodában odatolakodott hozzájuk egy jól öltözött nő, akiben ma az olvasó rögtön felismeri az ügynököt, és aki bemutatkozása után elmondja, hogy a rendszer ellenzője volt és ezért a GPU (Állami Politikai Igazgatóság) bebörtönözte. Sinkó megkérdezte tőle, milyen bánásmódban volt része, és el is hitte, hogy a börtönben a GPU mindig emberségesen

³⁵⁹ Sinkó 2011. 65.

³⁶⁰ Uo. 85.

bánik a foglyokkal.³⁶¹ Sinkó naivitását nem kell túlságosan zokon venni. Hasonló naivitás még művelt oroszok között is előfordult. Babel özvegye, Antonyina Pirozskova írja visszaemlékezéseiben, hogy férjével nem tudták megérteni, miért vallották be az ellenük felhozott képtelen vádakát a koncepciós perek áldozatai. „A helyzet az, hogy azokban az években közülünk senkinek nem jutott az eszébe, hogy a szovjet börtönökben előfordulhatnak kínzások. A cári börtönökben – ott igen, ez lehetséges volt, de hogy a szovjet börtönben?! Nem, ez elgondolhatatlan volt. Ilyen hipnózisban éltek közülünk még azok is, akik semmiben nem bíztak és sok mindennel nem értettek egyet.”³⁶²

A Sinkó házaspárt egy hónapra a moszkvai Lux Hotelben látták vendégül. Illusztris külföldi vendégeit rendszeren itt szállásolta el a VOKSZ, elkápráztatásukra, de azért is, hogy könnyen kihallgathassák beszélgetéseiket. Sinkó azt remélte, hogy a VOKSZ hamarosan bemutatja néhány kiadónak és könyve nemsokára meg is jelenik. Ehelyett a kommunizmus diadalának nagy moszkvai körutazásában részesítették: meglátogatott egy abortuszklínikát, egy gyermekmúzeumot, színházba, operába, kulturális parkokba küldték, ám nagy csalódására kiadónak nem mutatták be.

Sinkó Ervin, az elkötelezett újságolvasó, eleinte mindent készpénznek vett, amit a *Pravdá*ban olvasott. Őszinte csodálattal írta Romain Rollandnak 1935 májusában, hogy „a diktatura keretei között meglepően teljes a demokrácia”.³⁶³ Példaként említette, hogy a neves satirikus írópár, Ilf és Petrov megtámadott a *Pravda* hasábjain egy igazságtalan bírói ítéletet. Másnap az újság hírül adta, hogy az ítéletet megsemmisítették és a bírót elmozdították állásából. Ezt azonban a *Regény* nem említi, talán mert Sinkó úgy érezte, már elegendő példát hozott korai hiszékenységre.

Egy hónap múlva a VOKSZ közölte Sinkóékkal, hogy ezután nem tekinthetik vendégüknek és a továbbiakban önállóan kell megélniük. Innentől Sinkó szovjetunióbeli tartózkodása eltért a VOKSZ vendégeiként Európából érkezettek látoga-

³⁶¹ Sinkó 1990. 249.; Sinkó 2011. 80.

³⁶² Idézi Sámuel 2012. 35.

³⁶³ Sinkó 1990. 258.

tásától.³⁶⁴ E vizitek legtöbbje ugyanis rövid volt és az volt a vendéglátók célja, hogy a látogatók pozitív benyomással hazatérve kedvező irányba befolyásolják a közvéleményt az országról.³⁶⁵ Sinkóék ezután még csaknem két évig az országban maradhattak.

A hivatalos szovjet dokumentumok ismeretének hiányában csak találgatni lehet, miért hívták meg Sinkót a Szovjetunióba, és miért kapott rá engedélyt, hogy két éven át ott éljen. Úgy tűnik, a hatóságoknak nem volt vele határozott tervük. Lehetséges, hogy egy Romain Rolandnak tett gesztusnak köszönhetette a meghívást, amelyet Alekszandr Aroszev, a VOKSZ vezetője szervezett meg, és Párizsban ő adta át Sinkónak a vízumot, de Sinkó kérését, hogy az *Optimisták* kéziratát elolvassa, elhárította, noha maga is író volt. Feltételezhetően Kun Bélának is helyben kellett hagynia Sinkó meghívását. Kun ebben az időben a Komintern végrehajtó bizottsága elnökségének tagja volt és a Tanácsköztársasággal foglalkozó jó néhány irodalmi alkotás, így többek közt Illés Béla *Ég a Tisza* (1929), Kiss Lajos *Vörös Város* (1931 és 1933), Lengyel József *Visegrádi Utca* (1932) című munkájának megjelentetését támogatta a Szovjetunióban az 1930-as évek elején.³⁶⁶ De úgy tűnik, Sinkóval Kunnak sem volt konkrét terve.

Mielőtt Párizsból útnak indultak, Rolland meghagyta Sinkónak, hogy keresse fel a német író Alfred Kurellát, a Komintern Agitprop szekciójának magas beosztású hivatalnokát.³⁶⁷ Kurella már Sinkó moszkvai tartózkodásának első heteiben ragaszkodott hozzá, hogy fel kell keresnie Kunt, de Sinkó habozott, mert tartott tőle: Kun kifogásolni fogja, ahogy az *Optimisták* bemutatja a Tanácsköztársaságot, különösen Kun szökését az összeomlás után. De Kunnak tetszett a regény. Ugyanakkor megkönnyebbült, hogy Sinkó nem kíván visszalépni a pártba és a Kominternnek dolgozni. Sinkó Kun támogatásával kezdte makacs, de hiábavaló próbálkozásait a szovjet kiadóknál, hogy az *Optimistákat* oroszul, németül vagy magyarul megjelentessék. Később még kisebb feladatokat is

³⁶⁴ Erre lásd David-Fox 2012. Nagy Lajos és Illyés Gyula 1934-es utazásáról lásd Peter Pastor írását ebben a kötetben.

³⁶⁵ E látogatásokra lásd David-Fox 2012.

³⁶⁶ Borsányi 1999. 388.

³⁶⁷ David-Fox 2012. 43.

kapott Kuntól, mint például Magyarországra irányuló alkalmi propaganda-rádióműsorok készítését, vagy egy tiltakozó kampány megszervezését a nyugati országokban a Magyarországon letartóztatott kommunista, Kis Zsigmond érdekében.

A magukra utalt Sinkó házaspárnak 1935. június közepétől komoly problémát jelentett a megélhetés biztosítása, annak ellenére, hogy Irma radiológusként két intézetben is kapott munkát. Kölcsönkapott pénzből szobát béreltek egy poloskás lakásban, a Trubnaja utcában, amely „azelőtt prostituáltak, orgazdák, mequeraux-k rosszhírű fészke volt és tizenhét év után, mikor mindezek a társadalmi típusok már természetesen eltűntek, az ucca [sic!] lakói, az utca élete még mindig őrzik ezt a lumpenproletár-karaktert”.³⁶⁸

Sinkó több kiadónál is próbálkozott az *Optimisták* kéziratával, de nem talált egyet se, amelyik vállalkozott volna a kiadására. Minden cenzor talált politikailag elfogadhatatlan részt a regényben, ám ezeket Sinkó vonakodott lényegbevágóan megváltoztatni. Még Kurella, akinek barátságát Sinkó sokra becsülte, sem tudott segíteni. Ő végül a VEGAAR-hoz, a Külföldi Dolgozók Szövetkezeti Kiadótársaságához irányította Sinkót, magára vállalva a hivatalos vélemény megírását.³⁶⁹ A feltehetően jó szándékú bíráló váratlanul érte Sinkót és csalódást okozott. Kurella, aki maga is bizonytalan helyzetben volt feleségének „burzsoá” származása és nem sokkal korábban elkövetett meggondolatlansága miatt (szóba állt apjával, akibe véletlenül belebotlott az utcán), hivatalos véleményben azt tanácsolta Sinkónak, hogy revideálja az *Optimisták*nak azt a részletét, amely a regény legalapvetőbb konfliktusával, azaz azzal foglalkozik, hogy a főhős elutasítja a forradalmi terrort. Kunhoz hasonlóan Kurella is azt javasolta, hogy Sinkó írjon egy előszót, amelyben elmagyarázza politikai nézeteinek fejlődését 1919 óta. Ez tipikus tanácsnak tekinthető, de Sinkót kellemetlenül érintette, hogy elveinek feladását kívánják tőle. A naplóban ez így jelent meg: „Éjjel beszélgetés Micivel; pálfordulásról, miben áll a mi pálfordulásunk és mit kell megírnom a regényhez írandó előszóban. Vigyázni, hogy egy árnyalattal se mondjak többet, mást, mint amit valóban gondolok.”³⁷⁰

³⁶⁸ Sinkó 1990. 267.

³⁶⁹ Sinkó 2011. 136., 270.

³⁷⁰ Sinkó 1990. 281.

A forrásban említett pálfordulás alatt nyilván arról van szó, amit az *Optimistákban* is bevallott: a Tanácsköztársaság alatt elvesztette hitét a kommunizmusban és azóta sem lépett vissza a pártba.

A levert és tanácstalan Sinkó hetekig képtelen volt írni, még naplójába is. Dilemmáját mind a napló, mind a *Regény* hitelesen megörökíti. A napló így: „Nem írok hetek óta és, azt hiszem, egyszerűen azért nem, mert még félnem kell attól, hogy valamiben, akaratom ellenére, hazudnék abban, amit írnék. Félnem kellene ettől, mert – sajátságos módon – nem vagyok tisztában azzal, mennyire igen az igenem és hol kezdődik a nem-em. [...] Egy [...] biztos: sohase fogok úgy tenni, mintha hinnék egy ember csálhatatlanságában, bárki is legyen az az ember. [...] Közben azonban egy szót is, ami kritikára vagy oppozícióra csak hasonlít is, nem írnék le nyilvánosság számára – mert minden oppozíció politikai bűn volna ma.”³⁷¹

Sinkó depressziója abból származott, hogy egyrészt meg akarta tartani a kommunista jövőbe vetett és megújult hitét, másrészt szeretne volna magát írásaiban őszintén kifejezni. Ez utóbbi szempont alapvető meghatározója lett egyéniségének és írói identitásának. Egész életén át akkor volt a legboldogabb, ha éjszakába nyúló beszélgetések alkalmával nyíltan és kritikusan oszthatta meg barátaival megfigyeléseit a világról, vagy ha írásaiban részletekbe menően elemezhetette azokat.

Írói krízisét tovább fokozta a *Pravda* tudósítása a Komintern 1935. július 21-én kezdődő VII. kongresszusának eseményeiről. Ezen a kongresszuson a Komintern áttért a népfront politikájára, ami széles együttműködést jelentett minden antifasiszta mozgalommal. Sinkó ezt jegyezte fel naplójában 28-án: „Egyébként, sőt nem is egyébként, hanem éppen mai, s a kongresszus [megnyitása] óta fokozódó deprimált hangulatomban, mindenféle verssorok zümmögnek a fejemben, verssorok, melyekből egész ciklust lehetne írni a gyűjtőnév alatt: »Nehéz órákra«. S ilyen sorok volnának benne vigasztalónak, biztatónak: »Vannak végsőn igaz dolgok, melyekben sose szabad kételkedni: nem lehet kételkedni abban, hogy győzni mi fogunk. Nem lehet kételkedni ab-

³⁷¹ Uo. 283. Ennek a bejegyzésnek dátuma nyilvánvalóan téves: a korrekt évszám 1936 helyett 1935.

ban, hogy a mi győzelmünk az ember győzelme, az igazság kezdete, sötétségben napfelkelte lesz. Ez biztos – mit számít emellett minden más? Mit számít emellett ...» És itt aztán sok minden következne, ha magánhasználatra írnám a vigasztalásnak ezt a verscyklusát!”³⁷²

Augusztus 16-án ezt írta: „Tegnap Dimitrov záróbeszéde [a népfront szükségességéről]. Ha ez 3–4 év előtt hangozhatott volna el!”³⁷³ Ugyanezt a nézetet fejezi ki a *Regényben* a szintén augusztus 16-ára keltezett megjegyzés, kibővített formában: „Igenis, négy év előtt is már elhangzott az, amit Dimitrov tegnap beszélt, de négy év előtt ugyanaz a fórum ellenforradalminak minősítette és kiátkozta ugyanazokat a gondolatokat, melyeket Dimitrov, e fórum képviselőjében végzetes megkésséssel, tegnap kötelező irányelveknek deklarált.”³⁷⁴

Közben tapasztalni kellett a szovjet valóság újabb és újabb nyugtalanító aspektusát, mint például a szocialista realizmus dogmájának térhódítását a kultúrpolitikában.

„Tegnap S[teiner] autojával körút, megismerkedés a hivatalos szovjet művésszel Sadr-al, aki sorba mutatta meg a saját dolgait, melyek hajmeresztően izléstelenek. [...] Éjjel beszélgetés Micivel: lehet egy forradalmi korszaknak akadémikus, reakciós az uralkodó művészeti tendenciája? Lehet, hogy ennyire ne legyen művészete? A francia forradalom is meddő volt a művészet területén – mondja Mici. Nem is a meddőség a baj, hanem hogy hiányzik minden önkritika. Sadr, akinek hivatalos személyek, sajtó, szovjet közvélemény csinálói mondják, hogy nagy művész, nem tehet róla, ha a végén elhiszi, hogy – ő mondta így szóról szóra – a jelen kor Michelangelója. [...] És mindennek betetőzésére Vorms élménye a Beskin-féle konferencián, az előadó, aki botrányos hazugságok után négy-szemközt bizalmasan megvallja, hogy semmit se gondolt úgy, ahogy mondta! Mindez nem döntő fontosságú, de ezekből tevődik össze az, ami méreg az atmoszférában.”³⁷⁵

A kiábrándulásnak, kétségeknek, de végül mégis a szovjet politika további támogatásának dilemmája a *Regényben* egy

³⁷² Uo. 283.

³⁷³ Uo. 288.

³⁷⁴ Sinkó 2011. 282.

³⁷⁵ Sinkó 1990. 288.

egész fejezetté bővül, *Éjszakai elmélkedés, vagy levél még meg se született fiatal barátomhoz* címmel.³⁷⁶

A csalódások folytatódtak. Sinkó észrevette például a terhesség-megszakítás politikájának hirtelen változását. Mikor Moszkvába érkezésük után nem sokkal megmutattak nekik egy klinikát, Sinkóékra mély benyomást tett a Szovjetunió haladó politikája e tekintetben, mert Irma Jugoszláviában terhesség-megszakítást is végzett, habár ez ott nem volt legális. Néhány nappal látogatásuk után csodálkozva olvasták a hírt az állami klinika egyik orvosáról, aki veszélyes magzatelhajtást hajtott végre egy magánlakásban berendezett illegális klinikán. Sinkó először egyéni korrupciót látott az esetben, és a régi rend maradványaként értelmezte. Később azonban megértette, hogy a hír az abortuszt megszigorító hivatalos kampány előfutára volt.³⁷⁷ Megdöbbenve olvasta a *Pravda* egy másik cikkét, amelyben egy orvos az abortusz betiltását követelte. Sinkó felismerte az orvosban azt a személyt, aki korábban büszkén mutatta be nekik klinikáját. A *Regényben* az abortusztörvényről szóló fejezet címe: *Növekvő csodálkozások, növekvő nyugtalanságok...*³⁷⁸

A napló alábbi, 1935. július végi bejegyzése, Sinkó tartózkodásának harmadik hónapjában optimizmussal és csalódásokkal vegyes benyomásról tanúskodik:

„Szubjektív megjegyzések: legnehezebb az embernek túltenni magát azon, hogy hazudnak neki. Politika nincs taktika nélkül és a taktika definíciójához, úgy látszik, hozzátartozik a hazugság. Naivul tán, de úgy képzem, hogy az egyszerű igazság, ami tényleg van, eléggé biztató és nagyon lelkesítő – minek akkor a hazugság?”³⁷⁹

1935 őszén, vagy talán 1936 januárjában³⁸⁰ Sinkóék lakáshelyzete lényegesen megjavult. Steiner, aki a NEP korszak alatt saját házat épített, személyes okok miatt visszatért Bécsbe, és otthonát távollétében felajánlotta Sinkóéknak, Iszaak Babelnek és barátnőjének. A kényelmes házhoz cseléd és szakács is tartozott, a konyhai költségeket a lakók megosztották.

³⁷⁶ Sinkó 2011. 197–222., különösen 202–204.

³⁷⁷ Sinkó 1990. 257., 278., 285., 499.

³⁷⁸ Sinkó 2011. 92–116., különösen 115–116.

³⁷⁹ Sinkó 1990. 282.

³⁸⁰ Az időpontot nehéz meghatározni, mert 1935. szeptember 23 és 1936. január 25 között Sinkó nem írt naplót.

A két írónak sok közös vonása volt, többek között előszeretettel dolgoztak a késő esti órákban. Sok éjszakába nyúló, fojtott hangú beszélgetést folytattak harapnivalót majszolva a közös konyhában. Sinkó úgy érezte: igazi barátság fejlődött ki köztük. Babel, Maxim Gorkij védence, befolyása révén segítségére lehetett Sinkónak. Ennek ellenére, mint akkor minden igaz művész, bizonytalan helyzetben érezte magát. Írói integritásának megóvása érdekében nem volt hajlandó publikálni és hallgatását néhány folyóirat már fenyegetően kezdte említeni.³⁸¹ Mégis megpróbált Sinkó anyagi helyzetén segíteni, beajánlva őt a két legnagyobb moszkvai filmvállalatnak.³⁸²

1936 májusának végén Sinkó szerződést kapott a Moszfilm-től egy forgatókönyv megírására,³⁸³ amelynek átadásakor megkapta a honorárium felét. Romániai családlátogatásából visszatérve tudta meg, hogy Zinovjevet és Kamenyevet ismét perbe fogták, néhány hónappal később pedig a Moszfilm elhatározta, hogy nem készíti el a filmet és nem fizeti ki Sinkónak a honorárium másik felét. Kétségbeesésében Sinkó levelet írt a *Pravdának* a Moszfilm szerződésszegéséről és privát pert indított a vállalat ellen. Csak a második világháború után tudta meg, hogy a film rendezőjét, Jelena Szokolovszkaját, Babel barátját, akit Sinkó rendkívül rokonszenves munkatárnak ismert meg, letartóztatták. Babel pánikba esett, amikor Sinkó könnyedén megemlítette neki a levelet és a pert; elrohant a *Pravda* szerkesztőségébe és sikerült megakadályoznia a levél közlését – de a pert, amelyhez Sinkó őt idézte be tanúnak, nem tudta leállítani. A tárgyaláson Babel tagadta, hogy valaha is látta a forgatókönyvet. Vallomása megsemmisítő csapást mért Sinkóra. Babel megpróbálta megmagyarázni döntését, de Sinkó nem volt hajlandó meghallgatni. Még fél évig egy fedél alatt laktak, de nem beszéltek egymással.

Ezt az epizódot, amelyre naplójában csak utal, a *Regényben* Sinkó őszintén, szépítés nélkül beszéli el *Az író vakságának dokumentuma* című fejezetben. Mint a *Regényben* írja, körülötte mindenki kerülni kezdte az érdemi beszélgetéseket, még inkább, mint korábban. Feleségének egyik kollégája egyik napról a másikra eltűnt és senki sem volt hajlandó megmondani,

³⁸¹ Sinkó 2011. 346.

³⁸² Uo. 369., 404.

³⁸³ Uo. 444.

hogyan mi történt. Irma azonban már értette, Sinkó még nem. Amikor egy ismerősük a magyar pártból egyre másra beállított hozzájuk meghívás nélkül és politikai nézeteiről faggatta, Sinkó nyíltan megmondta véleményét. Hogy Sinkóék nem végezték a Gulágon, vagy még sokkal rosszabbul, arra utal, hogy a terror abban az időben elsősorban szovjet állampolgárok és párttagok ellen irányult.³⁸⁴ Amit Sinkó nagy szégyenére csak a háború után tudott meg, a tisztogatásnak sajnálatos módon Babel is áldozatul esett.

A Moszfilm-epizód után Sinkóék anyagi helyzete ismét tragikussá vált. Ekkor jutott Sinkó legközelebb ahhoz, hogy valami olyasmit írjon, ami elveinek ellentmond. André Gide, aki korábban az egyén és a társadalom összeütközéséről írt, az 1930-as évek elején rokonszenvezni kezdett a kommunista tanokkal. 1936-ban meghívták a Szovjetunióba, Gorkij temetésére, és bár reverenciával fogadták, csalódottan hagyta el az országot. Kritizálta a szegénységet, a boltok előtti hosszú sorokat, az áruk gyenge minőségét és „megdöbbsentette a kritika és a véleménynyilvánítás szabadságának hiánya.”³⁸⁵

A *Retour de l'U.R.S.S.*, Gide 1936 novemberében Párizsban megjelent könyvének példányait a Moszkvában élő külföldi kommunisták kézzől kézre adták. Sinkó is megkapta egy esztére és elhatározta, hogy nyílt levelet küld Gide-nek. Az általa nagyra becsült írónak kijáró tisztelettel ugyan, de megpróbálta visszahódítani Gide-t az ügynek. Nem tagadta a problémákat, de, mint érvelt, a jövőben mindez kiküszöbölhető. Még az általa korábban elmarasztalt abortusz elleni törvényt is szükségesnek ítélte. Az írás alapvető gondolata: a fasiszta fenyegetés árnyékában megengedhetetlen a Szovjetunió elmarasztalása. Sinkó levelét azonban mégsem közölték. Akárcsak többi kompromisszumos próbálkozásában, itt sem ment elég messzire a Szovjetunió dicsőítésében: kéziratát piros jelekkel teleírva kapta vissza.

1937 márciusának végén közölték Sinkóval, hogy két héten belül el kell hagyniuk az országot.³⁸⁶ Meglepő módon engedé-

³⁸⁴ Megjegyzendő, hogy a terrornak számos, köztük amerikai áldozata volt, akik Sinkóhoz hasonló bizonytalan státuszban tartózkodtak a Szovjetunióban. Lásd Tzouliadis 2008.

³⁸⁵ Crossman 1949. 174.

³⁸⁶ Sinkó 2011. 485.

lyezték, hogy magukkal vigyék kézíratait. Irma egy borítékba tette a naplót és megkérte írástudatlan szakácsukat, hogy adja fel a postán. Csodálatos módon ez is megérkezett Franciaországba. Párizsban tovább mélyültek Sinkó kétségei a koncepciók perek törvényszerűségében. De csak akkor veszítette el hitét Sztálinban, amikor tudomást szerzett a Molotov–Ribbentrop-paktumról, legalábbis addig, amíg 1943-ban ismét a Szovjetunió játszotta a fő szerepet Hitler legyőzésében.

Sinkóék elbocsátása a Szovjetunióból megfelel Sztálinnak a bolsevik párt plénumán 1937 márciusában bejelentett határozatának, amely nyomán a háborús készülődés első lépéseként megkezdték a külföldiek eltávolítását. A házaspárt búcsúztatók egyike a moszkvai pályaudvaron ezekkel a szavakkal vált el Sinkótól: „Ugye nem fogsz majd ott kint szégyent hozni ránk?” Egy másik figyelmeztetést bízott rá André Malraux számára, azon kijelentése miatt, amelyben nem ítélte el a trockisták szerepét a spanyol polgárháborúban.³⁸⁷

Párizsban Sinkót felkérték, hogy tartson előadásokat a kommunista frontszervezet, a *Les amis de l'URSS* keretében.³⁸⁸ Itt sem sikerült azonban a párt elvárásainak megfelelnie, holott határozottan Sztálin pártját fogta Buharin ellenében. Sinkó ismét a kiadók blokádjával találta szemben magát. Két év nyomorgás után 1939. június 16-án meghívást kapott Henri Barbusse özvegyének villájába, aki átadta neki a bolsevik párt ultimátumát: ha cikket ír, amiben elítéli a moszkvai perek vádlottjait, nemcsak cikkeket, de az *Optimistákat* is kiadják. Ellenkező esetben még meg is fenyegették. Sinkó azonban ekkora kompromisszumra nem volt hajlandó,³⁸⁹ és elkezdte „menekülésének” megszervezését.³⁹⁰

Nem sokkal a francia–német háború kezdete után Sinkóék visszatértek Jugoszláviába. A világháború vége felé zsidó származásuk miatt olasz koncentrációs táborba zárták őket, Brač, később Rab szigetén.³⁹¹ Innen a fogolylázaság segítségével siető partizánok szabadították ki. Sinkóék csatlakoztak a

³⁸⁷ Uo. 489.

³⁸⁸ Uo. 508.

³⁸⁹ Itt mindkét szöveg az ultimátum szót használja (Sinkó Ervin: Párizsi napló. In: Sinkó 1990. 357.; Sinkó 2011. 532.)

³⁹⁰ Sinkó 1990. 383.

³⁹¹ Balogh 2013. 163.

partizánokhoz és a háború végéig folytatták a harcot, Sinkóné orvosként, Sinkó kórházi segédként és propagandistaként.

A háború után végül otthonra találtak Zágrábban, Tito Jugoszláviájában. Irma prominens orvosként működött. Sinkó pedig végre publikálhatta főbb műveit. A Szovjetunióban elkezdett és Horvátországban befejezett *Tizennégy nap* című regénye az 1932-es Sallai–Fürst-perről 1950-ben jelent meg. Az *Optimistákat* két kötetben adták ki, az elsőt 1952-ben, a másodikat 1954-ben. Ezt követte az *Egy regény regénye*, először horvát nyelven (1955), majd magyarul (1961). Sinkó 1950-ben levelező, 1960-ban rendes tagja lett a Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémiának, 1959-ben pedig az újvidéki egyetem magyar tanszékének első igazgatójává nevezték ki, ahol haláláig, 1967-ig működött.³⁹²

*

Naplóinak és a *Regénynek* összehasonlítása alapján összegezésül megállapíthatjuk, hogy Sinkó látta (és rögzítette) a Szovjetunió sok komoly hibáját, érezte ezek romboló hatását az ő humanista reményeire, de a Molotov–Ribbentrop-paktum előtt nem tudta magának bevallani, hogy ezek a hibák, sőt bűnök az emberiség ellen végzetesek. Felmerül a kérdés: vajon miért festett Sinkó a *Regényben* ilyen őszinte képet naivitásáról? Két válasz kínálkozik. Sinkó legsikerültebb műalkotásai (és naplói) vallomásos írások, amik az író hibáival együtt ábrázolják, azaz „autentikusak”, abban az értelemben, amely Lionel Trilling szerint a legjobb nyugati irodalmi hagyomány fémjelzője.³⁹³ Ugyanakkor Sinkónak a művel politikai szándékai voltak. Nem véletlenül jelent meg a *Regény* először teljes formájában horvát nyelven. A sztálinizmusnak a társadalomra gyakorolt romboló és elembertelenítő hatását felmutatva a Tito-rendszerre kívánt hatni, új út keresésére buzdítani egy olyan szocialista társadalom megvalósításához, amely lemond a rendőrállamról, a személyi kultuszról és a szellemi élet túlzott központosításáról. Ezt a filozófiát hirdette újvidéki székfoglaló beszédében 1959-ben: „A szocializmus nem volna

³⁹² <http://www.ujvidekimagyartanszek.ff.uns.ac.rs/index.php/magyar-nyelv-es-irodalom-tanszak> (Letöltve: 2016. 12. 30.).

³⁹³ Trilling 1971.

több csupán gazdasági célszerűség kérdésénél, ha nem jelentene lázadást minden hatalom ellen, ami hazuggá teszi az életet, minden ellen, ami a dogmát fölébe helyezi a mindig újjal meglepetést okozó élettel.”³⁹⁴

³⁹⁴ Bosnyák 1975. 29. – Bosnyák tanulmánya (*A barikádtól a katedráig*), ahonnan ez az idézet származik, mellett érvel, hogy Sinkó fiatal éveiben individualista volt, és ehhez az elkötelezettségéhez a szocializmusnak Tito Jugoszláviájában megvalósuló humanista koncepciójával hű is maradt. Ez a vélemény szembeállítható Balogh Magdolna nézetével, aki a *Regényt* a magyar irodalom egyedülálló példájának tekinti a kommunista kiábrándulás irodalmában, ugyanakkor felrója Sinkónak, hogy (korábban, 1948 és 1952 között megjelenő publicisztikai műveiben) Tito rendszerét támogatta. 2012-ben a veszprémi *Ex Symposion* folyóirat teljes számot (73.) szentelt a Sinkó értelmezéseivel foglalkozó vitának és annak a kérdésnek: vajon releváns-e Sinkó életműve a jelen számára. E viták összegezését és az *Optimisták* elemzését lásd Mann 2016. 307–320.

Püski Levente

KOZMA MIKLÓS POLITIKAI NAPLÓJA

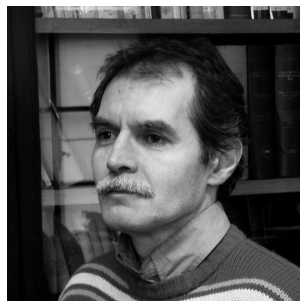
Kozma Miklós 1941. december 7-i halála országos visszhangot váltott ki, nem véletlenül. Korábbi pozíciói – a Magyar Telefonhírmondó és Rádió Rt. (MTR) és a Magyar Távirati Iroda (MTI) élén eltöltött hosszú idő, közel kétéves belügyminisztersége, végül Kárpátalja kormánybiztosi posztja – önmagában véve is indokolták a személye iránti megkülönböztetett figyelmet. A formális elemeken túlmutató nekrológok azonban – mindenekelőtt Cs. Szabó Lászlóé és Németh Lászlóé – már az embert, azt a markáns egyéniséget állították a középpontba, akinek teljesítménye mély és maradandó nyomot hagyott a két világháború közötti közéletben.³⁹⁵ Pedig ők legfeljebb csak sejthették azt, amivel az utókor tényszerűen szembesült: Kozma tudatosan és szervezett módon őrizte meg élete és munkássága dokumentumait. Utóbb a Magyar Országos Levéltárba került forrásanyag részben az általa vezetett cégek és intézmények irataiból, válogatott sajtóanyagokból, személyes levelekből, továbbá különféle feljegyzésekből és naplóiból áll.

Kozma fiatalkorában – részben családi hagyományoktól indítatva – az irodalommal is kacérkodott, novellákat és verseket írt. Szerencsére hamar felismerte lehetőségei korlátait, s miután az 1920-as évek elején megtalálta azt a tevékenységi területet – a kor egyik meghatározó médiavállalkozójává vált –, ahol leginkább kiélhette ambícióit, inkább a korban bevett szokásnak számító naplóírássra koncentrált. Ezt olyannyira fontosnak tartotta, hogy sokoldalú – időt és energiát felemésztő – gazdasági-közéleti feladatai mellett folyamatosan szakított rá időt. Szorgalmas és kitartó naplóíró

³⁹⁵ Ormos 2000. II. 792–797.

volt: a jegyzetelést 1914 júliusában kezdte el, és 1941-ig, halálának évéig folytatta.

Naplót írni a 20. század első felében a társadalom felsőbb rétegeiben elfogadott jelenségnek számított, jóllehet, csak viszonylag kevesen vállalkoztak rá. Kozma kezdetben egyfajta hagyományos élettörténetet kívánt írni, vagyis életének személyes eseményeit rögzítette, folyamatosan, időrendben haladva. A naplóírás többnyire persze nem pusztán az eseményekről szól, szerves részét képezhetik a szerző korának közéletére, illetve politikai életére vonatkozó reflexiói is. Kozmában erre már a háború alatt megvolt a hajlam, ami a későbbiekben látványosan felerősödött.

Naplójának értelmezését bonyolítja, hogy írásai idővel a műfaj határait feszegették, többféle értelemben is. Saját bevalása szerint eredetileg kis fekete füzetekbe írta feljegyzéseit, a világháborúról és az azt követő időszakról szóló írásait utóbb – az 1930-as évek elején – ő maga formálta át, és jelentette meg könyv formában. Sőt, előbbinél kétféle változatról is beszélhetünk. *Az egy csapattiszt naplója* ugyanis nem volt teljes, Kozma egyes részeket – részben helyhiány, részben a még élő személyek érzékenysége tekintettel – kivett belőle, majd az eredeti kiadás után röviddel ugyancsak publikussá tette.³⁹⁶ Magatartása egyrészt alapos szöveggondozásra, másrészt arra utal, hogy irodalmi hajlamait valóban a – személyes emlékezésen túlmutató – naplóírásban kívánta kiélni. A megjelent munka egyéni élmények és vélemények gyűjteménye, elsődlegesen arra koncentrálva, ami az író látóhatárán belül történik.³⁹⁷ Kozma a folytatást is megjelentette *Az összeomlás 1918–1919* címmel, amely időrendben az előbbi folytatása, jellegében azonban jelentős módosulással.³⁹⁸ Bár az időrendiséghez ragaszkodott, a naplószerű arculata szinte ennyiben ki is merült. Jegyzetei rendszertelenebbekké váltak, és az elbeszélő jelleget háttérbe szorították az őszirózsás forradalommal,

³⁹⁶ Kozma 1932.

³⁹⁷ Kozma 1931.

³⁹⁸ Kozma 1933.

majd a Tanácsköztársasággal szembeni heves támadások – a könyv valójában propagandakiadványnak minősíthető. Első olvasatra is jól látható belőle Kozma mélységes ellenszenve, de arra nem alkalmas, hogy az olvasó képet kapjon, hogyan élte meg egy középosztálybeli volt katonatiszt ezeket a drámai időket, sőt még egy egyszerű személyes eseménytörténeti rekonstrukciót sem lehet általa elvégezni.

Az eredeti, kéziratos naplók nem maradtak fenn, csak a Kozma által szerkesztett változat, így az sem ellenőrizhető, hogy a szerző utólag milyen mértékben változtatott a szövegén. Egy esetben egyértelműen bizonyítható, de általában véve is valószínűsíthető, hogy Kozma a hamisítástól sem riadt vissza, hogy forradalomellenességét minél hangsúlyosabbá tegye.³⁹⁹

1919 után visszatért a naplóírás hagyományosabb metódusához, de egy újabb váltással. Bár továbbra is történetet kívánt írni, de a történések egyre inkább a politika világára koncentráálódtak, az azon kívüli világ csak részlegesen szüremlett be írásaiba, beleértve a családi miliőt is. Ez a fajta nyitottság részben tevékenységével függött össze. 1919 nyarán a szegedi ellenforradalmi táborban a jobboldali radikálisok között találta meg a helyét. Abban az idővel egyre inkább Gömbös Gyula nevével fémjelezhető irányzatban, amely egyaránt szemben állt a forradalmi időszakkal és a régi, 1918 előtti politikai-társadalmi viszonyokkal. A későbbiekben azután, bár nyilvános politikai szereplést csak rövid időre vállalt, lényegében Gömbös haláláig ennek az irányzatnak volt az oszlopos tagja. A fajvédő csoporthoz való kötődése, az abban betöltött szerepe azonban kiegészült azzal, hogy általában nagy érdeklődéssel figyelte a politikai életnek a személyes kereteken túli történéseit is. Jegyzeteiben így rendszerint keveredtek az átélt események a nagypolitikához fűzött kommentárokkal, magyarázatokkal. Horthy-korszakbeli írásai leginkább a politikai napló műfajához állnak a legközelebb.

A helyzetet tovább bonyolítja a strukturális egyenetlenség. A két világháború közötti években még egy viszonylag behatárolt időn belül sem törekedett a részletes és szisztematikus jegyzetelésre, naplóját csak ritkán vezette napi szinten, szövegei gyakran szélsőséges terjedelműek lettek. A rövid bejegy-

³⁹⁹ Ormos 2000. I. 46–49.

zéseket hosszú, esetenként kifejezetten terjengős szövegrészek követik, többnyire attól függően, hogy a konkrét téma kapcsán mennyi mondanivalója volt, sőt szélsőséges esetben az írásban többéves hiátusok keletkeztek. A mondottakból következően tehát nem egyetlen, többé-kevésbé folyamatosan vezetett kéziratról, hanem egyfajta sorozatról lehet beszélni. Az első két időszak terméke részben a gondos utómunkának és a publikusságnak köszönhetően rendszerezett és jól áttekinthető. A többi viszont csupán szétszórta található meg hagyatékában. Írásainak csak egy felettébb behatárolt része maradt fenn az általa emlegetett kis fekete füzetek formájában. A kéziratos naplók csak az 1928–1932 és 1938–1941 közötti éveket ölelik fel, és azokat is erősen hiányosan.⁴⁰⁰ A többi esetben géppel írt jegyzetéről van szó, melyek a különféle egyéb iratok közé kerültek be, ezért nem meglepő, hogy az adatgyűjtemény néven ismert anyagai szintén tartalmazznak olyan helyzetelemzéseket, melyek jellegük és stílusuk alapján inkább naplórészleteknek tekinthetők. Ebből következően erősen kétségesnek tűnik, hogy valaha is sikerüljön az összes naplójegyzetét egyetlen egységbe összefogni és kiadni. Sőt az a probléma, amely a két megjelent kötetnél felmerült, itt is fennáll, nevezetesen a fennmaradt, géppel írt jegyzetek mennyiben viselik magukon az utólagos szerkesztés és javítás nyomait.

A fragmentáltságot erősítette, hogy naplóiban ismételtelen kitért életének korábbi időszakaira, vagy utalt régebbi eseményekre. Így viszont talán nem alaptalanul felvethető, hogy írásai bizonyos fokú nyitottságot jeleznek a memoár irányába. A kettő mégsem keverhető össze, miután Kozma jegyzeteiben megmarad a napló műfaj egyik fontos vonása, az élményszerűség, ellenben hiányzik belőle a memoáríró utólagos korrekcióra törekvése, aki rendszerint már egy lezárt(nak tekintett) korszakra néz vissza.⁴⁰¹

Kozma számára az írás létszükséglet volt, amit nem csupán naplói jeleznek, hanem az is, milyen buzgósággal igyekezett a politikai eseményeket mindenféle egyéb módon magyarázni, jegyzetelni. Utóbbiak többsége azután – amint arra utaltunk – évek szerinti tagolásban, adatgyűjtemény címen vált

⁴⁰⁰ K 429, 45. csomó, I. 1932–1939., II. 1939–1940., III. 1940–1941.

⁴⁰¹ A kettő különbségeire nézve: Pritz 2012. 501–514.

hozzáférhetővé a szakemberek számára. Bár ez a fajta „grafo-mánia” nem példátlan, a Horthy-korszak kevés közszereplőjéről mondható el, hogy hasonló méretű anyagot hagyott volna hátra.⁴⁰² Számos bizonyíték utal arra, hogy írói ambícióit egyértelműen ezen a területen kívánta kiélni. Igaz, életében nem folytatódott naplói publikálása, de a szándék megalapozottan valószínűsíthető. A visszafogottság minden bizonnyal óvatosságával magyarázható: várni akart, hogy a leírtak múlttá váljanak, és ne okozzon vihart azzal, hogy esetleg kínos részleteket szellőztet meg egyes politikai eseményekről vagy azok szereplőiről. Két kérdéskört azonban valószínűleg maga formált szerves egységgé, melyek az ezredforduló után *Kárpátalja visszavétele* és *A visszacsatolt Kárpátalja* címmel jelentek meg.⁴⁰³ (A cím mindkét esetben pontatlan, mivel a jelzett kérdéskörnél jóval többről szólnak.) Ormos Mária szerint élete vége felé egy, kifejezetten a fiatalkoráról szóló emlékiratot akart szerkeszteni.⁴⁰⁴ Ugyanebbe a vonulatba illeszkedett egy másik történet is. 1938-ban ugyanis saját kiadásban elkezdte a nyilvánosság előtt 1919 óta elhangzott beszédei és előadásai publikálását. Az eredmény egy ötkötetes sorozat lett, amelynek ötödik része már csak halála után jelenhetett meg az MTL, azaz Kozma egyik munkatársa, Tarr László gondozásában. Egyes történészek még messzebb mentek, és – nem megalapozatlanul – azt vetették fel, hogy az általa összegyűjtött hatalmas iratmennyeség – beleértve a naplókat – a Horthy-korszak később megírandó szintézisének az alapbázisát képezte.⁴⁰⁵ Ebben az összefüggésben viszont érthető, hogy az életút intim részletei csak alárendelt szerepet kaptak, mint ahogyan az is, hogy a nem publikált naplók eléggé rendhagyó, szét-szórt formában készültek és őrződtek meg. Ez azt jelenti, hogy naplószerű írásai többnyire nem alkotnak összefüggő egészet, hanem egyéb dokumentumokba illesztve maradtak fenn. Azt pedig utólag lehetetlen kideríteni, hogy az írásokat maga Kozma szedte szét vagy utólagos levéltárosi munka eredményének tekinthető.

⁴⁰² A diplomáciai karriert befutó Barcza György ezt annyiban múlta felül, hogy naplójegyzeteket és emlékiratot egyaránt készített.

⁴⁰³ Kozma 1999; Kozma 2009.

⁴⁰⁴ Ormos 2000. I. 9.

⁴⁰⁵ Pritz 1987. 276.

Kozmát a naplóírásra részben az önkifejezés, az élményszerzés vágya hajtotta, így bizonyos fokú irodalmi pótcselekvés is meghúzódott mögötte. Ugyanakkor ott volt benne az az igény, hogy „szavát akarja hallatni a múltról”, s az általa leírtak idővel a korszakra vonatkozó történeti tudás részévé fognak válni.⁴⁰⁶

A magyar történetírás nagyon hamar felfedezte és hasznosítani igyekezett a Kozma-iratokat, olyannyira, hogy egyes részei már 1956-ban publikálásra kerültek az *Iratok az ellenforradalom történetéhez* című sorozat első kötetében. Amikor az Incze Miklós–Ránki György szerzőpáros 1958-ban recenziót írt C. A. Macartney könyvéről, melyet a Horthy-korszak egyfajta szintézisének szánt, a recenzensek többek között azt kifogásolták, hogy a neves angol szakember által hasznosított anyagok túlságosan behatároltak, és nem pótolhatják a magyar levéltári források, köztük Kozma iratainak a felhasználását.⁴⁰⁷ A szerzőpáros elvárása persze teljesen irreálisnak tekinthető, hiszen az angol szakembernek esélye sem volt arra, hogy hozzájusson a Kozma-anyaghoz. Azt pedig végképp nem ismerhették el, hogy Macartney így is hatalmas és sokrétű kutatómunkára építette könyvét, melyhez hasonló szintű monografikus feldolgozással a sokáig politikai-ideológiai béklyókkal küzdő hazai történetírás csak jóval később tudott előállni.⁴⁰⁸ Kozma gyors „felfedezését” egy alapos forrásrendszerező, feldolgozó és publikáló munkának kellett volna követnie, ez azonban elmaradt. Az iratok, köztük a naplók nem kerültek ki a történészek látóköréből, már csak azért sem, mert a saját korát éles szemmel és nem egyszer kritikusan figyelő Kozmát – megfelelő ügyességgel – jól fel lehetett használni különféle egysíkú értékelésekhez. Így nem meglepő, hogy az 1960-as években már számos olyan kötet született, amely egyfajta kiegészítő forrásbázisként fordult felé. Közülük egyértelműen Tilkovszky Lorántnak az 1938–1941 közötti revíziós politikát és a terület-visszacsatolásokat közép-pontba állító monográfiája lett az a munka, amely – különösen mennyiségi oldalról – a leginkább igyekezett kiaknázni a naplókban rejlő lehetőségeket.⁴⁰⁹

⁴⁰⁶ Lásd e kötetben Pritz Pál tanulmányát.

⁴⁰⁷ CAM; Ránki–Incze 1958. 457.

⁴⁰⁸ Romsics 1991.

⁴⁰⁹ Ráadásul a kötet végén található névmutató nem is jelez pontosan minden egyes hivatkozást. Tilkovszky 1967. 296–297.

Az 1970-es években az érdeklődés Kozma Miklós személyes tevékenységére is kiterjedt, s több olyan feldolgozás látott napvilágot, amely média- és kultúrtörténeti oldalról közelített hozzá.⁴¹⁰ Ez az irány azonban nem vált dominánssá. Bár elvileg megkerülhetetlen forrás nincs, de az 1980-as évekre hagyatéka egyre inkább azzá kezdett válni, amiként a rendszerváltás után is megmaradt. „Népszerűségét” növelte, hogy a politikai béklyóktól való megszabadulással kiderült, hogy a naplók milyen sokrétűen használható anyagot jelentenek. Persze elsősorban a politikatörténészek számára, ami nem meglepő, hiszen írásai – amint arról szó esett – főleg ilyen témájúak voltak.⁴¹¹

A szakemberek számára a naplók három fő szempontból bizonyultak használhatónak. Mindenekelőtt információs forrásként, Kozma ugyanis számos politikai eseményt, tényszerű adatot lejegyzett, melyek vele történtek meg, vagy hallott róluk. Sokszor olyanokat, melyeknek – bizalmas jellegüknél fogva – publikus anyagokban nem is lehetett utánajárni. Egyik azon kijelentése, miszerint 1920-ban neki személy szerint meghatározó szerepe volt a Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE) anyagi finanszírozásában, napjainkra a magyarországi szélsőjobboldal történetének szerves – számos feldolgozásban visszaköszönő – részévé vált.⁴¹² Továbbá miután az írások elsődlegesen nem közvetlenül a nyilvánosságnak szóltak, sokat elárulnak mind az ő, mind a korabeli politikai elit egy részének a gondolkodásmódjáról, társadalom- és világképéről. Utóbbihoz kapcsolódva végül figyelembe kell venni, hogy Kozma hamar túllépett azon, hogy a fajvédő csoport „íródeákja” legyen,⁴¹³ s horizontja egyértelműen túlmutatott a vele megtörtént vagy általa hallott események rögzítésén. A szövegekben újra és újra visszaköszön a személyiségében rejlő katonai hírszerző,

⁴¹⁰ Glatz Ferenc: Kultúrpolitika, hivatalos ideológia és Rádió (1927–1937). In: *Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből. 1925–1945.* Szerk.: Békés Tamás, Karcagi Sándor, Matúz Józsefné, Márton Anna. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1975. 49–101.; Stier Miklós: Rádió és politika az 1930-as években. In: Uo. 103–147.; Lackó 1972. 919–985.

⁴¹¹ Ebben az esetben már a napló tematizáltsága behatárolja annak későbbi használhatóságát. Lásd e kötetben Eiler Ferenc tanulmányát: oldalszámok!

⁴¹² HMTI 1962. 32.; Dósa 1972. 87.; Ormos 2000. I. 67.; Vonyó 2014. 97.

⁴¹³ Romsics 2004. 148.

aki gyakran és szívesen csillogtatta meg értékelő, helyzetelemző képességét. Ezt annál is könnyebben megtette, mivel – a jobboldali radikalizmus talaján állva – élesen szemben állt a régi Magyarországgal, és hasonló okból volt kritikus a bethleni konszolidációval és általában véve a konzervatív táborral szemben. Ebben az összefüggésben nagyon is érthető, miért idegenkedett azoktól a kormányfőktől, akikből – Károlyi Gyula, Darányi Kálmán – szerinte hiányzott a nagyobb ívű alkotó-, társadalomformáló tevékenység. Látókörének tágításához egyéb tényezők is hozzájárultak, mint külföldi útjai és az a tény, hogy az MTI elnökeként rálátott az európai politika bizonyos területeire. Emellett, bár az 1930-as évek második feléig minden bizonnyal nagy politikai karrierről ábrándozott, írásaiból kitűnik, hogy számára nem önmagában a pozíció, hanem a teljesítmény bírt meghatározó jelentőséggel. A politika számára nem kicsinyes, öncélú párt-harcokat, hanem elsődlegesen kormányzati vagy az ahhoz vezető utat segítő munkát jelentett, amelynek – felfogása szerint – kulcsszerepet kell játszania a nemzeti közösszervezés terén. Természetesen a fenti szempontok többnyire nem elkülönítve, hanem egymással összefonódva jelentek meg írásaiban. Ennek alapján nem szükséges külön megindokolni, miért a Horthy-korszakban íródott naplójegyzeteire irányult a figyelem, melyhez képest a korábbi időszakról szóló két könyve egyértelműen alárendelt szerepbe került.

Kozma persze nem jutott el oda, hogy írásai irodalmi értékkel bírnának, aminek viszont megvolt az az előnye, hogy – a jelen számban ugyancsak tárgyalt Máraitól eltérően⁴¹⁴ – nem engedte túlságosan szárnyalni a fantáziáját, és vigyázott a tényyszerűségre. Jó íráskészségének köszönhetően azonban esetenként igen plasztikusan vagy frappánsan tudott fogalmazni, ami még inkább erősítette a naplói iránti szakmai figyelmet. Jellemző példaként igencsak népszerűvé váltak Kárpátalja politikai jelentőségéről szóló fejtegetései. 1959-ben a Magyarország második világháború alatti politikai szerepéről szóló dokumentumgyűjteménybe bekerült Kozma Magyar Távirati Irodában elhangzott beszéde, melyben Kárpátalja elfoglalását a Szent István-i gondolattal és a magyarság Duna-

⁴¹⁴ Lásd e kötetben Sipos Balázs tanulmányát.

medencei vezető szerepének a biztosításával indokolta.⁴¹⁵ 1938. őszi naplóbejegyzéseiben azonban az előbbinél mélyebben és érzékletesebben fejtette ki a véleményét a kérdésről, ami olyan jól sikerült, hogy több szakmunkában újra és újra visszaköszönt a széles külpolitikai horizont és a naiv szűklátókörűség sajátos – a kor számos politikusára is kivetíthető – megnyilvánulásaként.⁴¹⁶

Az utóbbi másfél évtizedben újabb módosulás következett be a téma kapcsán. Talán Kozma sokrétű tevékenysége és a forrásbázis nagysága hatott riasztóan a szakmára, s vezetett el oda, hogy miközben a fennmaradt anyagok valóban megkehrülhetetlenek lettek a történészek számára, életrajzának megírására – Ormos Mária tollából – csak meglehetősen későn, az ezredforduló körül került sor.⁴¹⁷ Az általa készített monográfia értékét elsősorban az adja, hogy a politizáló Kozmát az életpálya egészébe és személyiségének komplexitásába elhelyezve ábrázolta. Könyve révén egyúttal vizsgálhatóvá vált Kozma abban az értelemben, hogy egyéni élettörténete társadalomtörténeti nézőpontból milyen szociális közegbe, közösségbe helyezhető el.⁴¹⁸ Az életpálya-elemzés mellett a Kárpátaljával kapcsolatos naplói (és egyéb anyagai) kerültek a szakmai érdeklődés homlokterébe, és sorozatban jelentek meg a témához kapcsolódó munkák, s a folyamat napjaikban is tart.⁴¹⁹

Kozma politikai tájékozódásában azonban egy jól érzékelhető átrendeződés ment végbe a korszak folyamán, ami az anyagát használó történészi feldolgozásokból jól kirajzolódik. Az 1920-as éveknél inkább a belpolitika dominált, míg a külügyek csak korlátozott mértékben jutottak szerephez.⁴²⁰ A harmincas évek első felére a két témakör kezdett kiegyenlítődni, a

⁴¹⁵ MAGYARORSZÁG. 156–157. – A teljesség kedvéért hozzá kell tenni, hogy a kötet közölt Kozmának a kérdéshez kapcsolódó naplójegyzeteiből is, melynek jelentőségét a könyvről írt recenziójában Ránki György külön is kihangsúlyozta (*Századok*, 1960/1–3. 903.).

⁴¹⁶ MAGYARORSZÁG. 105–106.; Ádám 1968. 327.; Pritz 2011. 8–9., 106–107.; Fedinec 2015. 55–56.

⁴¹⁷ Ormos 2000 I–II.

⁴¹⁸ Gyáni 2000. 138–139.

⁴¹⁹ Ebbe a folyamatba illeszkedett bele a Kozma-naplók egy részének – már említett – kiadása Brenzovics László szerkesztésében. Lásd még: Fedinec 2014.; Fedinec 2004.; Botlik 2005.; Brenzovics 2010.; Fedinec 2001.; Vasas 2015. 150–198.

⁴²⁰ Inkább rendhagyó ebből a szempontból: Pritz 1990. 617–669.

Gömbös kormányfőségével foglalkozó szakemberek számára a Kozma-anyag már mindkét téren igen jól használhatónak bizonyult.⁴²¹ 1937-től, a belügyminiszteri székből való távozását követően viszont a hazai politikai események teljesen háttérbe kerültek, és a külpolitika, valamint hozzá kapcsolva a revízió vált domináns témává.⁴²² Az átalakulásban persze ott volt a belügy éléről való távozását kísérő keserősége, valamint az a tény, hogy az évtized végén leginkább Kárpátalja megszerzése kapcsán vált aktívabbá. Megkockáztatható ugyanakkor az a felvetés is, hogy politikai látókörének horizontja fokozatosan tágult. Az MTI működése kapcsán fokozatosan a propagandacsinalás nemzetközi kulisszái mögé látott, az 1920-as évek közepétől pedig egyre többször kísérte el Bethlen Istvánt külföldi útjaira. Ezek az utazások idővel rendszeresekké és céltudatosakká váltak, s olyannyira fontosnak érezte őket, hogy naplóiban külön részeket szentelt nekik.

Kozmában folyamatosan ott feszült a közlésvágy, miközben maga is tisztában volt az írói hajlamokkal rendelkező politikusok elsődleges szabályával, miszerint bizalmas értesüléseket még egy naplóban is csak kellő óvatossággal és visszafogottsággal szabad leírni. Ennek következtében egyéb iratai, köztük a bennük elhelyezett jegyzetek, a történetírók számára esetenként használhatóbbaknak bizonyultak, mint a sok mindent elhallgató vagy a számos téma kapcsán meglepően szűkszavúnak bizonyuló naplók. Különösebben mély elemzés nélkül is kijelenthető, hogy a naplók önmagukban nem adják a Horthy-korszak átfogó politikatörténetét, s a történetírás soha nem is így kezelte azokat. A naplók jelzett egyenlenségének jellemző példája, hogy amíg a Kárpátalja elfoglalására tett 1938. novemberi, kormányzati erőfeszítéseket – benne saját szerepét – igen részletesen dokumentálta, addig az 1935. évi választásokról – miközben belügyminiszterként az egyik fő irányítójának tekinthető – alig tesz említést. Sőt, a választásokat követő

⁴²¹ Erőss 2011. 161–196.; Kónya 1968; L. Nagy 1986; Pritz 1982; Sipos 1970.; Vonyó 2014.

⁴²² Érdekes, hogy az egyik legnevesebb szakember, Juhász Gyula csak kevéssé hasznosította Kozma jegyzeteit. Juhász 1988; Juhász 1983. – Pedig éppen a naplók alapján lehetett pontosítani a Kárpátalja elleni 1939. márciusi támadás pontos időpontját: Ormos 2000. II. 594.

politikai erőviszonyokat is inkább más formában elemezte.⁴²³ Ezért nem meglepő, hogy a történészek is nagyon eltérően viszonyultak a Kozma-anyaghoz. Romsics Ignác és Gergely Jenő Bethlenről, illetve Gömbösről írt politikai életrajza a naplók helyett (mellett) inkább az adatgyűjteményekben található iratokat és jegyzeteket hasznosította.⁴²⁴ Utóbbi viszont megerősíti azt, hogy jellegüket tekintve a naplók és bizonyos egyéb írások között időnként alig lehet különbséget tenni.

Kozma jegyzeteinek a „népszerűsége” felveti a kérdést, vajon esetében nem lehet-e többről szó. A kortársi megfigyelő-értékelő szerepén túl igényt tarthat-e alanyi jogon valamilyen történészi-elemzői státuszra, jóllehet a nagy, összefoglaló mű – kortársától, Gratz Gusztávtól eltérően⁴²⁵ – nem készült el. A kérdés annál is inkább indokolt, mivel nem zárható ki, hogy a közeljövőben még kéziratban lévő naplóiból újabb és újabb részek jelennek meg és válnak hozzáférhetővé így a laikus olvasó számára is. (A teljes iratanyag publikussá tételére viszont inkább csak a digitalizáció kínál reális esélyt.) A kérdés megválaszolásához komplex vizsgálatra itt nincs mód, egy esettanulmányon keresztül történő megközelítésre azonban igen.

Teleki Pál 1939. február közepétől, miniszterelnöksége kezdetétől azon volt, hogy a korábbi kiválások és belső konfliktusok miatt látványosan meggyengült kormánypárt törvényhozásbeli pozícióját megerősítse. Miután a miniszterelnök lemondott arról, hogy a képviselőházban helyet foglaló pártok és csoportosulások között keressen magának további támogatókat, egyetlen lehetőség maradt a számára: előrehozni a csak egy év múlva esedékes parlamenti választásokat.⁴²⁶ Kozma gondolkodásmódjából logikusan következett, hogy az esemény kiemelt szerepet kapjon naplójában. Május 30-i és június 1-jei dátummal felettébb nagy terjedelemben taglalta a választások lefolyását, annak eredményét és várható következményeit.⁴²⁷ A téma jelentőségét az is mutatja, hogy a szövegrészlet külön

⁴²³ Hasonló következtetésre jut Ormos Mária is a Kozma–Horthy-találkozók kapcsán. (Ormos 2000. II. 398.)

⁴²⁴ Romsics 1991; Gergely 2001.

⁴²⁵ Gratz 2001.

⁴²⁶ Eckhardt Tibor már márciusban számolt a májusi választások lehetőségével: Montgomery 2002. 215.

⁴²⁷ Kozma 2009. 82–95.

is megtalálható az 1939. évi adatgyűjteményben.⁴²⁸ Elvileg remélhető lenne, hogy az író ad egyfajta átfogó elemzést, némi bizalmas háttér-információval. Egyrészt, mert effélével korábban, az 1926. évi választások kapcsán már próbálkozott,⁴²⁹ másrészt Teleki bizalmas tanácsadójaként bepillantást nyerhetett a kormányfő (párt)politikai akcióiba. Ilyesmirel azonban szó sem esett, pontosabban egyedül a Rátz Kálmán nyilas képviselővel folytatott beszélgetése tekinthető kivételnek. Itt ugyanis Kozma megemlíti egy kormányzati propagandaakciót, melynek során a miniszterelnökség sajtóosztálya hamis hírt adatott le a rádióban a választók megtévesztésére.⁴³⁰ A találkozás mégis fontosnak bizonyult, mert ennek apropóján Kozma egyfajta rövid értékelést adott saját pozícióját illetően. Igaz, nem közölt semmi szenzációs dolgot, de jórészt megerősítette azt, amit a történetírás egyébként is tudott vele kapcsolatban. Így büszkén hangoztatta, hogy a rádió műsorait szisztematikusan igyekszik távol tartani a közvetlen pártpolitikától, mely állítása azzal a megszorítással helytálló, hogy a mindenkori kormányzat különleges elbánásban részesült.⁴³¹ Hasonló alaphelyzetről utasította el Rátz – egyfajta naivitással kombinált erőszakosságról árulkodó – azon kérését is, miszerint Kozma adjon neki megszólalási lehetőséget a rádióban.

Joggal hárította el továbbá Rátz azon vádját, miszerint valamiféle főtanácsadóként ő lenne a kormányzó „rossz szelleme”. Bár Horthy Miklós a belügyminiszteri posztról való lemondása után is sokra tartotta Kozmát, utóbbi valóban nem tartozott az államfő legközvetlenebb bizalmasai közé, ezt a szerepet ekkoriban sokkal inkább Bethlen István, Károlyi Gyula, Keresztes Fischer Ferenc, Teleki Pál vagy Esterházy Móric vindikálhatta magának. Végül Kozma újólag rögzítette kiábrándultságát és tudatos távolságtartását: „A belpolitikába pedig annál kevésbé szólok bele, mert úgy utálok, hogy a gyomrom felfordul csak, ha rá gondolok is. Az egész magyar politikát

⁴²⁸ MNL OL Filmtár, K 429, 3934 Mf. Adatgyűjtemény 1939. I. 198–206.

⁴²⁹ Iratok 1959. 659.

⁴³⁰ Kozma 2009. 92–93. – Az esetet egyébként nem Kozma vagy Rátz nagyították fel, arról a nyilas sajtó is kiemelten írt. *Virradat*, 1939. május 30. 1.

⁴³¹ Ormos Mária szerint a kormánytól való bizonyos fokú függés ellenére az MTI és a Magyar Rádió „objektív maradhatott bizonyos mértékig”. (Ormos 2000. II. 612.)

úgyis fából vaskarika jegyében látom érvényesülni, s jobb vele nem foglalkozni.”⁴³² Ez az elfordulás persze csak a párt-politika színterére lehet igaz, de még ott sem tagadhatta meg a habitusát, amit látványosan jelez, hogy a napló vonatkozó fejezetébe bekerült egy oda nem illő rész, a parlamentbe bekerült képviselők névjegyzéke, pártpolitikai hovatarozásuk rögzítésével együtt. A belpolitikából való kiábrándultsága, tudatos távolságtartása viszont hihető magyarázattal szolgál arra, hogy a választások részleteiről valóban nem volt tudomása, s ilyenekkel naplójában sem szolgálhatott.

Érdeklődése lényegében egyetlenegy területre, a nyilasokra koncentrálódott,⁴³³ ami egyáltalán nem tekinthető egyedi jelenségnek. A május végén lebonyolított választások kapcsán a kortársakat sem annyira a kormánypárti szereplés foglalkoztatta – esetükben legfeljebb a győzelem mértéke lehetett kérdéses – mint inkább az, hogy a megerősödőben lévő szélső-jobboldali ellenzék milyen eredményt ér el. Jellemző módon, amikor május 27-én Teleki Pál Montgomery amerikai követtel beszélgetett a választásokról, a fő témát az jelentette, hogy a nyilasok hány mandátumot fognak majd szerezni.⁴³⁴ Kozmának a választások iránti figyelme azonban inkább a kivételesen fontosnak tartott eseménynek szólt, s nem általánosítható. Naplójának egyéb, 1939-es jegyzeteiben a pártok, pártpolitikusok ténykedése és általában a belpolitika történései meglehetősen kevés figyelmet kapnak.

Kozma persze nem tárgyalta részleteiben az eredményeket, az okokra viszont próbált magyarázatot találni, többek között úgy vélte, a nyilasok számottevő náci pénzügyi támogatásban részesültek. A vád nem új: Teleki a választási kampány során többször is említette. Ungváry Krisztián, majd Karsai László pusztá propagandafogásnak tartotta a miniszterelnök szavait, és számos olyan bizonyítékot hoztak elő, melyek a nyilasok szűkös anyagi forrásairól szóltak.⁴³⁵ Utóbbi álláspontot

⁴³² Kozma 2009. 92.

⁴³³ Ormos Mária ezt a tematikai összefonódást külön is kiemelte, amikor a fenti eseményeket tárgyaló fejezetnek a következő címet adta: „A választások és a nyilas-nemzetiszocialista kérdés”. (Ormos 2000. II. 623.)

⁴³⁴ Montgomery 2002. 231–232.

⁴³⁵ Ungváry 2012. 232–233.; Karsai László: *Szállasi Ferenc. Politikai életrajz*. Balassi Kiadó, Budapest, 2016. 194–195., 202.

elfogadva a kérdés tulajdonképpen egyetlen konkrét ügyre szűkíthető le, amely megnyugtatóan máig sincs tisztázva: a kormányfő szerint ugyanis a házfelosztást követő napokban jelentősebb svájci pengőfelvásárlás történt, amely utóbb a nyilasokhoz jutott el.⁴³⁶ Kozma azonban nem a propaganda oldaláról nézte a történeteket, mégis naplójában teljes meggyőződéssel vallotta a svájci ügy Teleki-féle verzióját.⁴³⁷ Ez arra utal, hogy még egy olyan tájékozott ember, mint ő is megtéveszthető volt, ám az is lehet, hogy a jelzett formában valóban létezett az említett akció.

A május 30-i feljegyzésből ugyanakkor kiderül, hogy a magát nagy elemzőnek tartó MTI-főnököt is cserbenhagyta olykor a realitásérzéke, és elfogadta a kézenfekvőnek tűnő dolgokat. Igaz, az 1930-as évek végén a szociáldemokrata munkásmozgalom jelentőségének visszaesése és a nemzetiszocialista pártok munkástámogatottságának növekedése párhuzamosan zajlott, ebből azonban nem következik automatikusan az az állítás, miszerint – Kozmát idézve – „kétségtelen, hogy a szociáldemokraták és a kommunisták választóinak⁴³⁸ egy jelentékeny tömege átment a nyilas táborba”.⁴³⁹ Persze joggal felvethető, hogy Kozma nem volt választáskutató szakember, más esetekben azonban már nem ilyen könnyű mentséget találni. Szerinte ugyanis a nyilasok nagy választási sikerét kormányzati részről Darányi Kálmán, ellenzéki részről pedig Eckhardt Tibor politikája alapozta meg. Ha állítását úgy fogjuk fel, hogy a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt (FKGP) korábban vehemensen küzdött a titkos választójog kiteljesítéséért, de annak előnyeit a nemzetiszocialisták aratták le, az érvelés igaz lehet, de csak részben. Nem szabad ugyanis meg-

⁴³⁶ A problémára utal: Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 417.

⁴³⁷ Teleki több fórumon is elhangzott vádjait ismerteti: Tilkovszky Loránt: *Teleki Pál*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1969. 111.

⁴³⁸ Kozma itt bizonyos fokig összemosza a két politikai irányzatot, hiszen egy illegálisan működő kicsiny párt esetében aligha lehet támogatók tömegéről beszélni.

⁴³⁹ Kozma 2009. 84. – Kozma mentségére hozzá kell tenni, hogy ez a fel fogás általános volt bizonyos konzervatív és liberális politikai körökben. Lackó Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1966. 176. – A kérdésre nézve: Ignácz Károly: Politikai és választói magatartás 1939-ben és 1945-ben – a nyilas-kommunista folytonosság mítosza. *Múltunk*, 2016/1. 19–44.

feledkezni arról, hogy – a konzervatívokat kivéve – egy választójogi reform megvalósításáért a politikai élet szinte teljes spektruma síkra szállt, sőt az már a Gömbös-kormány nevezetes programjában is szerepelt. Nem könnyebb a helyzet, ha az ominózus naplórészlet másik kijelentéséből indulunk ki, miszerint Eckhardt Tiborban csak a rombolás képessége van meg.⁴⁴⁰ Eszerint Eckhardt egyik oldalról a legélesebb ellenfele volt korábban a nyilasoknak, miközben a maga agresszív és demagóg politizálási stílusával megalapozta a szélsőjobb népszerűségét. Bár az FKGP Horthy-korszakbeli történetéről nem készült monografikus feldolgozás, a különböző politikatörténeti munkák a legtöbb vonatkozásban nem támasztják alá Kozma állításait, sőt ilyenekkel a kortársak sem vádolták a kispap politikusát. Ismert tény, hogy Gömbös miniszterelnöksége alatt, pontosabban 1935-ig az FKGP egyáltalán nem heves ellenzéki politizálásáról volt nevezetes,⁴⁴¹ ellenzékiességük mértéke pedig a későbbiekben is elsődlegesen szituációfüggő volt. Az pedig végképp bizonyítatlan állítás, miszerint az évtized második felében egyedül Eckhardték lettek volna a nyilasok legélesebb, de sikertelen ellenfelei. Nyilvánosságra kerülése esetén a különböző ellenzéki irányzatok, különösen a liberális demokraták megalapozottan és különösebb erőfeszítés nélkül tudták volna cáfolni az MTI-elnök kijelentését.⁴⁴² Mentségéül legfeljebb azt lehet felhozni, hogy az 1939-es választásokon a legtöbb vidéki kerületben valóban a kispap jelöltek álltak szemben egyedüli ellenzékiként a szélsőjobb-oldali erőkkel, amit azután Kozma egyszerűen általánosított.

Még bonyolultabb a helyzet a kormányzati oldalt illetően. Mindenekelőtt a politikai erőviszonyok erős félreértelmezésének tekinthető az a beállítás, hogy az „Egységes Párt” – Gömbös és Darányi alatt – „egy része félt a nyilasoktól, de a praxisban mégis mindent megtett, hogy azok érvényesülhessenek”. Azon apróságon túl, hogy a pártnév ekkoriban már egészen más volt, Kozma láthatóan különböző eseményeket és folyamatokat kever össze. Mindenekelőtt a Nemzeti Egység Pártjának (NEP) képviselőcsoportja 1935-ig döntően konzervatív politikusokból állt, akik nem rokonszenveztek a nem-

⁴⁴⁰ Kozma 2009. 82.

⁴⁴¹ Romsics 1991. 257–260.; Vonyó 2014. 235.

⁴⁴² L. Nagy 1986. 57–72.

zetiszocialista eszmékkal. 1935 után már valóban érzékelhető volt, hogy a kormánypárt egy része a nyilasokéihoz számos tekintetben hasonló gondolatokat hirdet, sőt, egyesek a gömbösi táborból nyíltan át is álltak a szélsőjobboldali ellenzékhez. Ez azonban nem változtat azon, hogy a nyilas pártok politikai mozgástere elsődlegesen a kormányzat és a kormánytól függő helyi közigazgatás magatartásától függött. Kozma ezért úgy korrigálta állítását, hogy Darányit, illetve az ő engedékeny politikáját tette felelőssé azért, hogy a szélsőséges elemek megerősödtek a kormánypárton belül.⁴⁴³

Kozma Miklós azonban nem állt meg itt, hanem a nyilaskérdést szélesebb keretbe helyezve próbálta értelmezni. „Vagy azon az állásponton állok” – fogalmazta meg véleményét –, hogy „van parlamentarizmus és akceptálni kell a törvényes formák közötti szavazatokat”, és esetleg többséget kapnak, vagy „őket akceptálni nem lehet. Ez esetben nevetségesnek tartom egy olyan párttal, amely az alkotmányt akarja félretenni, alkotmányos alapon felvenni a küzdelmet, vagyis, aki a nyilasokat nem akarta, annak a Gömbös-kormány alatt már más politikát kellett volna csinálni, Gömbös halála után meg pláne.”⁴⁴⁴ A kritika hitelességét persze rontja, hogy nem maradt fenn olyan forrás, amely szerint Kozma még Gömbös életében radikális módszerek alkalmazását tartotta volna szükségesnek a nemzetiszocialista pártok ellen. Sőt, az 1935. évi választásokat követő politikai helyzetértékelései alapvetően optimista hangvételt tükröztek, nyoma sem volt bennük annak, hogy a nyilasokban komoly veszélyforrást látott volna.⁴⁴⁵ Fejtegetése viszont kiváló alkalmat jelentett annak leszögezésére, hogy ő maga belügyminiszterként alkotmányos politikus volt, aki akkor lépett fel a szélsőséges mozgalmak ellen, ha azok az utcára vitték ki a politikát, és ezzel a közrendet fenyegették.⁴⁴⁶ Kozmát azonban itt megint cserbenhagyja a memóriája, hiszen a nagy szélsőjobboldali akciókra – a Szálasi-féle mozgalom aktivizálódása, a Turul Szövetség által szervezett tüntetések, a MOVE-puccs tervének napvilágra kerülése –, valamint a velük szemben alkalmazott retorziókra éppensé-

⁴⁴³ Kozma 2009. 82–83.

⁴⁴⁴ Uo. 83.

⁴⁴⁵ MNL OL Filmtár, K 429. Mf. 3929. d. Adatgyűjtemény 1935. II. 2.

⁴⁴⁶ Kozma 2009. 83.

gel 1937. február 3-a, tehát a belügyminiszteri székből való felmentése után került sor. Akkor, amikor átmenetileg éppen Darányi Kálmán, majd – április 10-től – Széll József töltötte be a belügyminiszteri posztot. Kozma fenti gondolatmenete alapján tehát az lenne a logikus, ha Gömbös utódjának kezdeti időszakát pozitívként értékelné, és csak az 1938. év első felét – benne a Szálasival folytatott politikai tárgyalásokkal – ítélné el. Itt azonban egészen másról van szó. Egyrészt Kozma általában véve fogalmazott meg kemény bírálatot, ami egyáltalán nem tekinthető új keletű véleménynek. Naplójában és más irataiban több ízben is a „középszerű tehetetlenség”, az erélytelenség és a sodródás időszakaként jellemezte Darányi kormányzását.⁴⁴⁷ Másrészt annak a véleményének adott hangot, miszerint szélsőséges erők ellen nem lehet alkotmányos keretek között hatékonyan fellépni, illetve „diktatúrák követelését ha lehet elnyomni, csak diktatúrával lehet”.⁴⁴⁸ Ez egyúttal azt a felettébb megkérdőjelezhető állítást is magába foglalta, hogy alkotmányos rendszerekben általában nem lehet politikai és büntetőjogi eszközökkel sikeresen küzdeni a szélsőséges pártok ellen.

Az eddigiekből úgy tűnhet, hogy Kozma a nyilasok előretörését a politikai élet legveszélyesebb jelenségének tekintette, a témával kapcsolatos konklúziója azonban mégis optimistára sikeredett. Utóbb hangot adott ugyanis annak a véleményének, hogy még mindig jobb, ha a munkások és kisemberek „egy nemzeti érzésű táborban vannak, nem pedig a vörösöknél [...] az adott helyzet még mindig jobb mint a vörös”. Majd hozzátette, bár nem lehet kiszámítani a nyilasok viselkedését, de reméli, hogy „a német kérdésben mégsem egészen lesznek rongyak és naivak”, továbbá a parlament, az ottani munka rájuk is bizonyos fokig „nevelő és szelídítő hatással” lesz majd.⁴⁴⁹ Érvelése egyébként komoly belső ellentmondást hordoz magában, hiszen miközben korábban a szélsőjobb elleni erőteljesebb fellépést hiányolta, előbbi mondatai alapján a szélsőjobb-oldali radikalizmust a baloldalinál kevésbé veszélyesnek látta.

Kozma Miklós láthatóan igyekezett átfogóan közelíteni a témához, de gondolkodásának erős korlátok szabtak határt.

⁴⁴⁷ Kerepeszki 2014. 136.; Ormos 2000. II. 488–489.

⁴⁴⁸ Kozma 2009. 83.

⁴⁴⁹ Uo. 84.

A korabeli politikai diskurzusba és propagandába a baloldali, főleg kommunista munkásmozgalomtól való – a korszak elejének ellenforradalmiságáig nyúló – félelem annyira beépült, hogy Kozma nem tudott rajta lazítani. Miközben érzékelte a szélsőjobboldali ellenzék megerősödésében rejlő kihívásokat, annak jelentőségét és várható hatását – beleértve a nyilasok politikai magatartását, nemzeti elkötelezettségét – alaposan félreértelmezte. Bár a Szovjetunió hatalmi ambíciói a későbbiekben nem alaptalanul keltettek félelmet, itt nem erről volt szó. Kozma semmiképp nem akarta beismerni, hogy az adott körülmények között a fennálló politikai berendezkedésre, az állami függetlenségre sokkal inkább a nemzetiszocialista pártok, mintsem a szociáldemokraták és kommunisták jelentenek veszélyt.⁴⁵⁰ Utóbbiak ugyanis – részben illegális működésükkel összefüggésben – minimális társadalmi befolyással rendelkeztek, előbbiek pedig készek voltak minden olyan politikai erővel együttműködni, amely a magyar külpolitikai mozgástér megőrzésére törekedett. Másként fogalmazva: az MTI-elnök abba a klasszikus politikusi hibába esett, hogy a vágyait vetítette ki a valóságra. Más téren azonban várakozásai helytállónak bizonyultak, akkor, amikor azt fejtegette, hogy egy olyan hirtelen naggyá váló pártnak, mint a nyilasoké, nehéz lesz hosszabb távon a belső egységét megőriznie.⁴⁵¹

Hasonlóan egyoldalú szemléletet képviselt bizonyos személyekkel kapcsolatban. A belügy éléről történt távozásáért és ezzel politikai karrierjének végéért elsődlegesen két politikus, a már említett Darányi és Eckhardt tartotta felelősnek, ami kihatott a velük való viszonyára is. Ez az egysíkúság különösen azáltal vált egyértelművé, hogy a nyilasokkal szemben addig folytatott politikát általában véve elhibáztottnak („fából vaskarika”) tartotta, óvakodott azonban attól, hogy gondolatmenetét következetesen végigvigye. Miközben ugyanis Darányi lett a főbűnös, annak utódai egyetlen kritikus szót sem kaptak, pedig Imrédy Béla és Teleki Pál sem tudtak gyökeresen újfajta politikával előállni. Sőt, erről az alapállásról azt kellett volna kimondani, hogy az 1938. novemberi, nevezetes kormányválság éppen a szélsőjobb felé tolta el a kormány-

⁴⁵⁰ Ebben a vonatkozásban Bethlen álláspontja jóval realistábbnak és konzekvensebbnek tekinthető. Romsics 1991. 277.

⁴⁵¹ Kozma 2009. 84.

pártot, és a mérsékeltebb elemek voltak azok, melyek távoztak a NEP-ből. A kormányfők kapcsán óhatatlanul kínálkozik az 1920-as évekkel való összevetés, ami ugyancsak hiányzik. Kozma ugyanis nem tért ki arra, hogy a nemzetiszocialista pártok megerősödésének milyen, a kormánypolitikán túlmutató tényezői lehettek. Más megfogalmazásban a nyilas ellenzék aktivizálódásában nemcsak az addigi kormánypolitika hibái és baklövésai, a kormánypártban ülő szimpatizánsai játszottak szerepet, hanem a megváltozott körülmények is, melyekkel annak idején Bethlennek még nem kellett szembe-sülnie. Mindössze egyetlen homályos és ki nem fejtett utalást engedett meg magának azzal, hogy kijelentette: „a választások eredménye nagyon sok vonatkozásban elsősorban a külpolitikai helyzet függvénye. A német nyomás és befolyás nyomja rá bélyegét”.⁴⁵²

Kozma a nyilasok kapcsán erős fenntartásokat fogalmazott meg a többpárti választásokkal szemben: „a képviselőválasztásokat a legnagyobb néprontásnak tartom az agitáció miatt. Egy választás után két év kell, hogy az ember helyrehozza azt a sok bajt, amit a választás okoz: tekintélyrombolás, szenvedélyek felkeltése, hazudozások, egymásra licitálás stb.”⁴⁵³ Szavai önmagukban egy olyan politikus megnyilvánulásának is tekinthetők, aki élesen kikel a demagóg politizálás, a parlamentáris államberendezkedés negatív jelenségeivel szemben. Pedig itt egy nagy horderejű kérdésről van szó, amely önmagában, az adott naplórészlet alapján nem értelmezhető. Kozma addigi, hosszú közéleti pályája során eléggé rugalmas és simulékony volt ahhoz, hogy mindegyik kormányfővel kijöjjön, és egyik ellen sem folytatott politikai küzdelmet, bár Darányi esetében nem állt messze tőle.⁴⁵⁴ Pozíciója alapján persze nem is engedhetett meg effélét, de magatartásában nemcsak valamiféle oportunizmus húzódott meg. Nagy elvárásai voltak a mindenkori politikusokkal és különösen a kormányfőkkel szemben, a kormányzati pozíciót ugyanis alapvető feladatként fogta fel. Így azután soha nem rokonszenvezett az erősen

⁴⁵² Uo. 84. – A történetírás egyébként bebizonyította, hogy a választások alatt a náci állam hatása ugyan érvényesült, de konkrét politikai nyomásra nem került sor. Karsai László: I. m. 10.

⁴⁵³ Kozma 2009. 82.

⁴⁵⁴ Ormos 2000. II. 489.

karrierista, hatalomvágyó vagy számára annak tűnő politikusokkal. A bethleni politikában nemcsak a választási győzelmeket, hanem a konszolidáció eredményeit is látta, s hasonló elvárásokat fogalmazott meg Gömbössel szemben, annak kormányra kerülésekor: „Csak jönni egy új minisztériummal Neked nem lehet célod. Új, lüktető tempó, erős szociális irányzat – igazi fajvédelem – ami falutelepítést, hitbizomány és latifundiumok rendezését, a parasztság földhöz juttatását és ethikai momentumok erősebb érvényesítését jelenti.”⁴⁵⁵ Ugyanebből az alapállásból tartózkodott a túlságosan színtelen, kevés dinamizmust mutató politikusoktól.

Kozma azonban nemcsak úgymond személyes vonalon volt híve az erős kormányzásnak. Bár politikai gondolkodása sokat csiszolódott, finomodott az idők folyamán, soha nem tagadta meg gyökereit, azt, hogy a korszak elején a jobboldali radikálisok táborából indult. Különböző írásaiban, jegyzeteiben visszatérően bírálta a túl sok pártot, tartott a politikai élet atomizálódásától, és elítélő véleménye volt a választási kampányokról. Mindig antiliberalisnak vallotta magát, majd az 1930-as években – a Bethlen-érát követően, amikor némileg visszafogta magát – több ízben is az erős, központosított állam mellett foglalt állást. A nagy különbség azonban közte és Gömbös, valamint utóbbi számos híve között az volt, hogy utóbbiaknál az „erős állam”, illetve a diktatúra kiépítése a nagy társadalomátalakító tervekhez szorosan kapcsolódott, annak szerves részét képezte. Kozma esetében viszont inkább csak eszközt jelentett. Ő ugyanis főleg az általa szükségesnek vélt gazdaság- és társadalompolitikai reformok megvalósítása érdekében kívánta a végrehajtó hatalom megerősítését, az etatista tendenciák fokozását. Ennek következtében írásaiban több alkalommal bírálta a parlamentáris berendezkedést, annak számos elemét, de nem ment el addig, hogy valamiféle gyökeres rendszer-átalakításban gondolkodjon. Erre nemcsak a fent idézett szavai utalnak, hanem a felsőházban 1934-ben elmondott, nagyszabású beszéde is. Az MTI-elnök 1934 nyarán került be abba az intézménybe, amely leginkább konzervatív szellemiségéről volt ismert. Kozma részéről valószínűleg tudatos döntésnek tekinthető, hogy első beszédét egyfajta

⁴⁵⁵ Uo. II. 246–247.

elvi alapvetésnek szánta. A felsőházi törvényhozók előtt nyíltan kijelentette, hogy „a liberalizmusnak, mint politikai vezető eszmének és gazdasági berendezkedési formának [...] a korszaka lejárt”. Szerinte a jövő alapelvei „dominálo nemzetiségű eszme, tekintélyállam, domináló közérdek, igen erős szociálpolitika, korlátozott kapitalizmus és irányított gazdaság lesznek”.⁴⁵⁶ Így persze érthető, hogy az 1930-as évek közepén azért fordult szembe Gömbössel, pontosabban az ő pártszervezési elképzeléseit a gyakorlatba átültető Marton Bélával, mert ezek az elképzelések észszerűtlennek tűntek számára, melyek semmivel sem visznek közelebb a hön áhított szociális reformokhoz. Sőt, gyengítik annak az állami bürokráciának az erejét, melyet Kozma éppen hogy erősíteni kívánt. A tárgyalat szempontok köszöntek vissza 1936 végén is, amikor németországi útja során – a náci állam kapcsán – főleg a munkatáborok intézményéhez viszonyult pozitívan.⁴⁵⁷ Az 1939-es választások kapcsán leírt kritikája tehát nem valamiféle egyedi jelenségnek tekinthető, hanem tömören ugyan, de tükrözte államfelfogását: antidemokratizmusát, eltúlzott félelmeit a baloldali radikalizmustól, általában véve az ellenzéki politikálással szembeni ellenérzéseit és vonzalmát az autoriter kormányzás iránt.

Kozma az 1939-es választások kapcsán nem egyszerű eseménytörténetet írt le, hanem egyfajta átfogó értékelést kívánt nyújtani, így szövege az egyszerű, narratív jelentésmezőn túlmutató tartalommal bírt. Gondolatait – a korábban publikált naplójától eltérően – önmaga, és nem külső olvasó számára rögzítette, ezért számos kérdést fölöslegesnek tűnt részletesen kifejtenie. Ebből következően jegyzetei – az adott időszak politikai környezetének ismeretén túl – csak egyéb írásaival és beszédeivel összevetve, az életpálya egészébe beillesztve válnak érthetőkké és értelmezhetőkké, ami akár konklúzióként is levonható. Naplójegyzetei kapcsán kétféle – egymástól gyökeresen nem eltérő – értelmezési lehetőség is kínálkozik. A vizsgált szövegrészben ott van a hivatásos politikus látásmódja,

⁴⁵⁶ FN 1935. 333–335. A „tekintélyállam” kifejtetlen fogalma is arra utal, hogy Kozma nem a politikai intézményrendszer átformálását tartotta elsődlegesnek, és ismételt homályban hagyta, hogyan is nézne ki pontosan egy általa ideálisnak vélt kormányzati rendszer.

⁴⁵⁷ Szécsényi 2014. 104–124.

aki nem tud szabadulni attól, hogy az eseményeket önigazoló módon értelmezze. Miután azonban a látóköre jóval túlmutatott saját cselekedetein és gyakorlati ténykedésén, gondolkodásában a politizáló értelmiségi attitűdje is meghúzódik, igaz, utóbbi inkább a szándék, mintsem az eredményesség oldaláról. Ha azonban a politikát tágabb értelemben fogjuk fel, akkor Kozma „homo politicus”-nak tekinthető. Eszerint ugyanis a politikusi habitus nem korlátozódik a hozzá közvetlenül kapcsolódó intézményekre és döntéshozatali eljárásaikra, hanem egyfajta tágabb értelemben vett közéleti nyitottságot, reflexivitást is magában foglal, ellentétben a „homo privatus”-szal.⁴⁵⁸

A választások kapcsán leírtak – mintegy mikrokozmoszként – jól tükrözik egy, az eseményeket közről figyelő, a jobboldali radikalizmusa és a konzervatív eszmevilága által behatárolt, szubjektív elfogultságokkal telített közéleti személy értékvilágát, szellemi horizontját. Írója jó stílusérzéssel megáldott személy, akiben volt problémaérzékenység és kora politikai, illetve közéleti iránti nyitottság. Ugyanakkor egy olyan közegben élt és tevékenykedett, amely erőteljesen hatott gondolkodására, szemléletmódjára, és behatárolta elemzőképességét. De a kettő együtt eredményezett olyan írás(oka)t, melyek további kutatásra és elemzésre méltó többlettudást kínálnak a szakembereknek.

⁴⁵⁸ Lásd e kötetben Pritz Pál tanulmányát. Vö. *Politikatudományi enciklopédia*. Szerk.: Vernon Bogdanor. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 482.

Pritz Pál

ORTUTAY GYULA, EGY HOMO POLITICUS NAPLÓJA

Ortutay Gyula (1910–1978) sokra készülő, nagy nemzedék tagja volt. Kiemelkedő képviselője annak a haladó erőnek, amely átgondolt programmal törekedett hazánk modernizálására, a (részeredményei ellenére) szerkezetében, mentalitásában elmaradott Horthy-rendszer leváltására. Egyik képviselője e tel-

jesíthetetlen vállalásában elbukó nemzedéknek.⁴⁵⁹ E nemzedék tagjai elbuktak, mert az 1945. év ezer esztendőit lezáró óriási, *egyetemes történeti léptékű* fordulata az addigi *hazai* politikai, társadalmi, gazdasági elit túlnyomó hányada akarata ellenére történt. Elbuktak, mert az új világot kezdettől külső nagyhatalom nyomása, majd monopolizáló befolyása alatt építették. Elbuktak, mert az új eliten belüli eltérő erők versengését az első perctől torzította az országot felszabadítva megszálló nagyhatalom beavatkozása. Mert a beavatkozók még a támogatott erők önállóságát sem tűrték el. Elbuktak, mert az általuk is működtetett modell – történelmi mércén mérve – nem bizonyult tartósnak.

Az új hatalom a Magyar Rádiót és a Magyar Távirati Irodát Magyar Központi Híradó elnevezéssel egyesítette, s élére 1945. január 18-án Ortutay Gyulát állította. Ő munkáját megkezdve „természetesen” a BBC-vel is hírcsere-megállapodást kötött. Ezt megtudván Kliment Jefremovics Vorosilov marsall – az 1947. évi párizsi békekötésig a magyar állami főhatalmat gyakorló Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke – közölte Or-

⁴⁵⁹ Egyenlő mércé esetén természetesen nem csupán a Horthy-rendszer, hanem az 1945 utáni világ részeredményei is láthatóak.

tutayval: ha még egyszer hasonlót cselekszik a megkérdezősük nélkül, elválasztják a fejét a nyakától.⁴⁶⁰

Ha Ortutay Gyuláról ma valamit nem szakmabeli tud, akkor nem ezt, s az ehhez hasonló súlyú tényeket ismeri: jóllehet minden más tény ezek alapzatán nyeri el értelmét. Leginkább csak azt tudja, hogy kriptokommunista, tehát nyilván jellemtelen fráter volt, akinek nevéhez ráadásul az egyházi iskolák kíméletlen államosítása fűződik. A kommunista párttagság összetett történet, ám a katolikus egyházzal vívott ádáz küzdelem valóban így volt. De a sok tudatlanság torzította, alaptényeket negligáló „tudásából” bizonyosan az is hiányzik, hogy a későbbi kíméletlen államosító egyetemi tanulmányai előtt a szegedi piaristák diákja volt.⁴⁶¹ Akinek – amint naplójának vallja – a katolicizmus gyermekkorától „jó hosszú ideig az életnek egyik legmagasabb létformája volt, tán legnagyobb szellemi élményem és lelki-érzelmi kapcsolódásom magyarságom mellett”.⁴⁶² 1938-ban, az első zsidótörvény elfogadásának esztendejében veszi nőül a félig zsidó *származású* Kemény Zsuzsannát. Ezért, ha ugyanítt azt írja, hogy a zsidó kikeresztelkedések miatt most kiábrándult – akkor abban szemernyi antiszemitizmus sincs. Sokkal inkább ebből a nézőpontból is vallásának a nagyra tartása.⁴⁶³

⁴⁶⁰ Ortutay 2009. 10. – Tátrai Zsuzsa visszaemlékezése.

⁴⁶¹ Akik kevesen tudják, azok többsége szemében így még nagyobb a gaz hitehagyott bűne.

⁴⁶² Ortutay 2009. 19. – 1938. december 23-i bejegyzés. – A nyíri és rétközi paraszteséről 1935-ben érkező néprajzkutató Ortutay azért jut mélyebb megértésre, mert „a valóságnak csupán egyik oldalát erőszakosan hangsúlyozó szemlélet”-tel szemben, amelynek okait „világosan” a 19. század fölfogásmódjaiban találja meg, a vallásosságnak a „termékenyítő légköréről” értekezik. (Ortutay 1973. 23–24.)

⁴⁶³ „A liturgia gesztusaiban a szimbólumokon is túlmutató etikai és eszmei értékeket fedeztem fel, és vallásomban a társadalomszervezésnek nagy példáit tiszteltem. Annyi mindenre tanított a katolicizmus. És most kiábrándultam, hideg szomorúsággal figyelem a vakon, pánikban menekvő zsidók kereszteleését, sajnálom őket, sajnáltam vallásomat, nemcsak azért, mert a zsidóságnak ez a mai kikeresztelkedési törekvése minden őszinteség és ízlés nélkül való, s reménytelen is egyben, hanem azért is, mert a vallásnak akaratlan mechanikus és üzleti oldalait mutatta meg, hiábavaló üzlet, rossz részvények.” (Ortutay 2009. 19.)

Ezután majd másfél esztendővel később, 1940. április derekán rádiós közvetítés előkészítésére Pannonhalmán jár, s „a jó papoknál” igen kellemesen érzi magát. Naplója szerint lelkében a kikeresztelkedések sok visszás vonása okozta említett rossz érzése zárójelbe került: „ismét találkozhattam ifjúságom nagy élményével, a jó tradíciójú katolicizmussal, a műveltség, ízlés és emberiség szellemével, amellet a papi kedélyességgel, aminek katolikus formája humánusabb, mint református papjainké. Hiába, azt az ezer s néhány száz esztendőt sohasem tudja már behozni a protestantizmus. S ráadásul fermentum-jellegét is mind jobban elveszíti”.⁴⁶⁴

Egyszóval bármily hevesen is irányítja majd a modern kor követelményéből vajmi keveset megértő, magát az ország első zászlósurának tartó Mindszenty József egyháza elleni küzdelmet, az éppen belső meggyőződése ellenére, s a harc természetéből táplálkozott. A higgadtan mérlegelő történész vele együtt mondja: azt vitte véghez – természetesen messze nem egyedül, a korszellem parancsára cselekedve –, amit báró Eötvös József nem tudott megtenni: vagyis az iskolák államosítását. Soha ki nem hevert lemondatásával⁴⁶⁵ pályafutásának leglényegesebb időszaka akkor fejeződik be, amikor a kiépült kommunista diktatúra terrorrendszerre válik.

*

Ortutay olyan néprajztudós volt, akit alkata *homo politicus*-nak predesztinált.⁴⁶⁶ Képességeivel túlzottan is tisztában

⁴⁶⁴ Ortutay 2009. 111. – 1940. április 21-i bejegyzés.

⁴⁶⁵ „1950 februárja óta nem voltam itt [ti. az MDP központjában – P. P.], akkor kéretett Rákosi, s szólított fel a lemondásra.” (Uo. 395.)

Számtalan bejegyzése tanúskodik arról, hogy lemondatását soha nem heverte ki. 1953. március 16-án Bibó István kislányának temetése kapcsán (tehát azt mondván, hogy a bukásában olyan ártatlan volt, mint a nyolcesztendősen meghalt gyermek) írja: „a magam méltatlanul bepiszkoltt, kettétört életére gondolok”. (Uo. 397.) Ekkortájt döntően e lehangoltsága miatt ír naplójába keveset. „Csak a gyerekek [ti. a gyermekei – P. P.] vigasztalnak, s néha egy-egy egyetemi előadás.” (Uo.) Az 1953-as nagy politikai fordulat kommentálása is ezt mutatja: „egy igazságügyi tárca csak jutott neki” – írja Erdei Ferenc kapcsán. „Darvas Jóskának is jutott még miniszteri tárca széles e hazában” – teszi még hozzá. (Uo. 420.)

⁴⁶⁶ A kifejezés valódi értelmét a *homo privatus*szal szemben nyeri el. A reformáció idején Luther Márton, majd általa inspiráltan Kálvin János az

lévő briliáns elme. A számára e földön megadatott hatvan-nyolc esztendőből⁴⁶⁷ csak az 1945-től elkezdődött fél évtizedet élte meg úgy, hogy azt gondolhatta, képességeinek megfelelő *közéleti* feladatokat lát el. Bár naplót egészen fiatal korától vezetett, a zsengék egészét később megsemmisítette. Azt a majdnem 1500 gépírt oldalra duzzadt naplófolyamot, amelyet 2009–2010 óta három nyomtatott kötetben ismerhetünk, 1938. december 23-án kezdte írni, az utolsó sorokat 1977. június 8-án, halála előtt kilenc hónappal kopogta le. Amikor a gépelés erejéig még valamelyest fékezhetette a benne munkáló gyilkos kórt.

A naplókötetek publikálása, valamint az ő és jeles kollégája, Tálasi István születése 100. évfordulóján az MTA I. Osztálya és Néprajzi Bizottsága által rendezett tudományos emlékülés, s az a terv, hogy a Trefort-kertben szoborfej emlékeztessen rá, élénk vitát, a rá méltón emlékezők vereségét eredményezte. Az „antikorszakos gondolkodásra” számos rendszerváltoztatáson át szoktatott társadalmunkban nincs ezen mit csodálkoznunk.⁴⁶⁸ A demokratikus intézményrendszer adta lehetőségek birtokában ellenben el lehet és el kell mondanunk: dekorálhatták ugyan a szocialista évtizedekben rengeteg tisztséggel Ortutay Gyulát, lehetett ő 1957-től hat esztendőn át az ELTE rektora, fűződhet nevéhez egyetemi kollégák vegzálása, eltávolítása, lemondatásától – 1956 előtt és után – mégis a szocialista világ lényeges döntésektől tudatosan távol tartott (esetenként a döntéseket megvalósító) közszereplője volt.⁴⁶⁹

Ószövetség kapcsán tett különbséget a kétféle életvezetés között. Lásd erre vonatkozóan Kovács Kálmánnak a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság VIII. kongresszusán *A fajelmélet, a náci ideológia és a magyar református közvélemény 1930–1933* címmel tartott eladását. Magunk e fejtegetések vallási tartalmától elvonatkoztatva tartjuk termékenyítőnek a szembeállítást. Tehát míg a homo privatust a maga jogai csorbítatlansága vezérli, addig a homo politicus cselekedeteit a közösség jobbításának szándéka vezérli.

⁴⁶⁷ Két nap híján. Március 24-én született, és március 22-én ment el.

⁴⁶⁸ Az antikorszakos gondolkodáson a megelőző rendszer/korszak valóságának – döntően legitimációs célokat szolgáló – befeketítése, leminősítése értendő. Messze nem csupán magyar, s természetesen nem kizárólag mai gyakorlat.

⁴⁶⁹ Bár arra a kérdésre, milyen okokból nem teljesült soha a vágya, hogy visszajusson a politikacsinálás hazai élvonalába, külön tanulmány hivatott

Az ő naplója sem egyenletes. Sem időbeliségében, sem tartalmasságában.⁴⁷⁰ Éppen arról a fél évtizedről olvashatunk csak szemernyi, amikor országos politikusként élt. Ám rossz nyomon jár, aki azt gondolja, írja, hogy félt volna szembenézni önmagával, félt volna megírni az igazat. Bár való igaz: Ortutay Gyula nem a bátrak társaságának volt a tagja.⁴⁷¹ Ám annyira soha nem volt gyáva, hogy naplójában ne lett volna képes magát – számos esetben szélsőségesen keményen – ostromozni.⁴⁷² Ezt annál is könnyebben megtehetette, hiszen piarista kisdíák korától ismerte az effajta lelki gyakorlatok mechanikáját, azok lelki egészséget javító hatását.

Műve – minden egyenlensége ellenére bátran illik ide e szó, hiszen az talán egész írói munkásságának legjelentősebb darabja – azokon a helyeken lett volna a leginformatívabb, ahol a szerző hallgat, illetve csupán gyér sorokat kopog egymás alá. Azokról az évekről vallhatott volna a legtartalmasabban, amikor az ország s benne közoktatása korszerűsítéséért, ahogy bölcsen mondja, az emberek átformálásáért⁴⁷³ harcolt.

forrásokkal alátámasztott választ adni, ám hipotetikus válasz az eddigi ismereteink alapján is megkockáztatható. Túl nagy volt a tehetsége, a tudása, hogy akár a Rákosi-, akár a Kádár-rendszer érdemi politikai posztra emelje. Azért sem tették ezt, mert az ő formális/nem formális pártonkívülsége igen jól kamatozott a hatalom számára. És az is bizonyosnak mondható, hogy a részletes válasz megfogalmazásához természetesen elsősorban Kádár Jánosnak, Aczél Györgynek a tárgyba vágó nézeteit, lépéseit kell szemügyre vennünk.

⁴⁷⁰ Igaza lehet Pelle Jánosnak abban, hogy a három közül az első kötet a legértékesebb. Pelle János: Ortutay Gyula, a helyezkedés nagymestere. Forrás: http://hvg.hu/velemen/20100617_ortutay_naplo (Letöltve: 2016. augusztus 30.)

⁴⁷¹ E jellemvonása egyébként – mint később írjuk – nem akadályozta meg a második világháború idején abban, hogy bátor tetteket vállaljon, ám megalkuvásra való hajlamát a kommunista terrorrendszer bizonyosan tovább erősítette.

⁴⁷² Például amikor megvonja az 1943-as esztendeje mérlegét: „Magam változatlanul nyugtalan, fáradékony, sokat nyüzsgölődő, de szolid eredményeket fel nem mutató voltam.” És néhány sorral lentebb: „Félő, hogy minden év rohadtabb lesz.” Betű szerint a jövőndőlés ugyan a várható jövőre vonatkozik, ám valami módon – sok más kemény önostorozó bejegyzése ismeretében megkockáztatható – őt is érinti. Tudniillik ő sem lesz jobb. Ortutay 2009. 359. – 1943. december 28-i bejegyzés.

⁴⁷³ Lásd a 17. jegyzetet.

Amit a későbbi évekről leírt, az többnyire csak másodkézből szerzett értesülés.

A naplóírás tehát számára *is* lelki mankó. 1945-től sok esztendőn át döntően nem azért nem írt – természetesen azért sem –, mert nincs rá ideje, mert kora reggeltől késő estig dolgozott és dolgozott. Hanem azért, mert nem érezte szükségét, hogy írjon. Ha írt, természetesen tudta, hogy a jövőnek, a jövő történészeinek *is* vall.⁴⁷⁴ Ennek okán is nagyon óvatosnak kell lennünk, amikor a leírtak valóságtartalmát mérlegeljük. Ám – ismételjük – az a döntő, hogy akkor nem írt, ha az írásba foglalt vallomás gyógyító erejére nem volt szüksége. Amikor (olvas-hatjuk) „micsoda világot, országot s ami a legnehezebb, emberek formáló erőt éreztem magamban s elvtársaimban”, akkor miért ne maradt volna még annyi idő és energia estelente, hogy a leglényegesebbeket néhány találó mondatban megörökítse. Akkor sem ír majd, amikor bőven lesz ideje. Mert akkor pedig munkaképtelenségig életunt. 1953 első hónapjaiban annyira bénultan tehetetlen, hogy még Sztálin halálát sem említi. Aligha azért, mert nem látná át annak sorsfordító jelentőségét. „[...] a múlt héten nem volt erőm, hogy akár egy ép mondatot leírjak: csak ostoba laposságokat [...] csak ültem az írógép előtt, bénultan, vagy hevertem a díványon és Sipulusz-humoreszkeket olvastam. [...] Splendid isolation? Splendid?”⁴⁷⁵

*

Pályája szépen indult. A piarista gimnáziumról már esett szó; egyetemi évei során sok kitűnő elme társaságában élte életét a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumában, hamar jelentős néprajzi munkák kerültek ki a keze alól. Németh László ajánlására Kozma Miklós gyermekeinek nevelője lett: személyének varázsa hamar családtaggá tette e fontos családban. Kozma maga is tisztában volt a Horthy-rendszer avított vonásaival, s az ellen a hatalom védte bensőségben tett, próbált tenni. Ortutay Gyula hatalmas ambíciójának ez is kedvezett. Számára a legtermészetesebb volt, hogy a legnagyobbakkal

⁴⁷⁴ Számos esetben maga írja le, hogy tudja, történészek fogják olvasni a szövegét (például Ortutay 2009. 406–407). Arra, hogy miért ír, igencsak informatív magyarázat az 1953. augusztus 31-i bejegyzése. (Uo. 424.)

⁴⁷⁵ Uo. 399–400. – 1953. április 10-i bejegyzés.

rokonítsa magát. Miklós, vagyis Radnóti Miklós verselését a maga naplóírásával említi, Cs. Szabó László politikai elemzéseit a maga effajta meglátásai kapcsán hozza szóba, Kozma Miklós jövődőlését a német agresszió majdani szétporlásáról aesopusi mese keretébe illeszti. 1938–1941-es naplóbejegyzései azt mutatják, hogy a magyar glóbusz belterjességén messze túllépve figyelte a világ alakulását. Például 1940. június 7-én, tehát a hatalmas német hadisikerek napjaiban, Párizs eleste előtt már nem a brit–francia Európának, hanem magának a kontinensnek a hanyatlását valószínűsíti: „[...] főleg az lesz a következménye ennek a háborúnak, hogy Európa az emberiség történetében nem fog szerepet játszani, hanem Amerika és Oroszország Ázsiával együtt veszik kezükbe a világ további irányítását.”⁴⁷⁶ Tehát a vén Európa teljesen marginalizálódik.

Alapmeggyőződése lehetett ez. Három nappal korábban fásultan írja: „Hónapok óta nem írtam már.”⁴⁷⁷ Nincs kedvem elmélkedni a politika felől, nincs kedvem latolgatni az esélyeket, reménykedni, pánikba esni, kalkulálgatni a három elképzelhető Európa: az orosz, a német és a szövetséges új Európa esélyeit s lehetőségeit, s a mi országunk s még esendőbb egyéni sorsunk eljövendő pillanatait. Olaszország tán már holnap beavatkozik a háborúba, s akkor a mi békés napjaink is megszámoltattak.⁴⁷⁸ Már újságokat is alig olvasok, rádiót, híreket is elvétele hallgatók. A háború kitörése óta megadott haladék tán csak arra volt jó, hogy a *Fedics*-könyvem megjelenjen a könyvnapra.”⁴⁷⁹

⁴⁷⁶ Uo. 115. – Természetesen az efféle vélekedések mögött is látnunk kell az eszmetörténeti hátteret. Tudniillik azt, hogy Európa hanyatlásáról elvétele már jóval korábban, mondjuk a 19. században is elmélkedtek.

⁴⁷⁷ Alig ír – így pontos.

⁴⁷⁸ A bejegyzés azért is lényeges, mert jól mutatja, hogy annak idején milyen erőteljes volt az olasz orientáció közvéleményre gyakorolt hatása, s az a meggyőződés, hogy az olaszok szabják meg keményen a magyar külpolitika lépéseit. A történetpolitikai gondolkodásban rögzült kép, mely szerint a magyar külpolitika a két háború között német vizeken evezett, az bizony döntően az 1945 utáni történetírás ránk hagyományozott képe.

⁴⁷⁹ Ortutay 2009. 114. Az említett könyv: *Fedics Mihály meséi*. Budapest, 1940. – Vélhetőleg éppen ezen öntömjénező mondat tövében helyénvaló, ha elmondjuk, hogy nem egy esetben bizony megállapítása nem okos, csak okoskodó, mert a szükséges elemi ismereteket sem birtokló pozícióból tesz ex katedra megállapításokat. Ám arra is akadnak példák, amikor a téves spekuláció mélyen helyes megállapítással fonódik egybe. A Szovjetuniót érő hitleri agresszió előtti napon írja: „Úgy tetszik, Sztálin az 1939-es szerződéssel nem a legszerencsésebb politikát követte. Annak idején igen okos fortélynak

Messze nem saját, s nem is hazai tévedése, hogy a Szovjet-unió megtámadása utáni napokban néhány hétre ő is a német győzelmet kalkulálók táborában van. „Igazam volt, Sztálin elszámította magát,⁴⁸⁰ és Hitler zseniális fogása, az egyenkénti elintézés módszere ismét győzött. Ennek a háborúnak eddigi vitele [...] félelmetes műremek, Isten ne adja, hogy a világ mindörökké ezen a művén keresztül ítélje meg a németiséget.”⁴⁸¹

Ám igen-igen korán, néhány hét múlva, már augusztus elsején, tehát jóval az előtt, hogy Hitler csapatainak fergeteges lendülete „Sár tábornok”, a végtelen ukrán-orosz szteppék úttalan sarába fulladt, a kamenyev-podolszki zsidógyilkosságokról haladéktalanul értesülve jegyzi le: „A németek elvesztették a háborút. [...] Mikor a héten Cs. Szabónak ezt mondom, egészen belesápadt, ő már el sem tud képzelni mást, mint német győzelmet. (Azért persze gyűlöli őket!) De nyugodt állításom mégis meghökkentette, hát még mikor Szegedy-Maszák Alira hivatkoztam, hogy ő is egyetért velem!”⁴⁸²

*

És ha már Szegedy-Maszák Aladár neve felmerült. Az ő hatalmas terjedelmű, visszaemlékezésnek nem teljesen megalapozottan mondható,⁴⁸³ ám mégis akként számon tartott munkájából 1994-ben publikált kétkötetes műben több alkalommal

tetszett a kapitalizmus és az imperializmus közös és vértelen legyőzésére. Különben ma sem tudunk semmit. Mindenesetre most mi, magyarok is az örvény szélére sodródtunk. Nézzük az örvényt.” (Imperializmuson minden bizonynyal a náciizmust, kapitalizmuson a nyugati hatalmakat érti.) Uo. 255.

⁴⁸⁰ Lásd még az előző jegyzetet.

⁴⁸¹ Uo. 256. – 1941. július 1-jei bejegyzés.

⁴⁸² Uo. 260. – 1941. augusztus 1-jei bejegyzés. – Szegedy-Maszák Aladár 1994-ben publikált visszaemlékezései nem támasztják alá, hogy neki is ez lett volna a felfogása. (Szegedy-Maszák 1996. II. 30–41.) Különösen fontos, hogy Szegedy-Maszák nem rejtí véka alá: a bolsevizmust a náciizmusnál is nagyobb veszedelemnek tartotta, s a magyar hadba lépést ennek okán is helyeselte. „A bolsevizmus kiküszöbölését olyan fontos dolognak tartottuk, különösen és legfőképpen, ha más végzi el, még, ha Hitler is, hogy azt [ti. a magyar hadba lépést – P. P.] ilyen módon is indokolni próbáltuk.” (Uo. 31.)

⁴⁸³ Szegedy-Maszák igen művelt ember volt, aki arra törekedett, hogy visszaemlékezései a lehető legpontosabbak legyenek. Ezért folyton búvárolta a szakirodalmat, s a megszerzett ismeretei alapján folyton pontosította *visz-szaemlékezéseit*. Ezért munkája a szokásosnál valóban jóval megbízhatóbb. „Csak” ezáltal éppen memoárjellege csorbult óhatatlanul.

felbukkan Ortutay Gyula neve. A *Társasági élet Budapesten, 1942-ben* című részben olvassuk: „Ortutay akkor még semmi jelét nem adta annak, hogy 1945 után merre fog menni.” Aztán, magának ellentmondva (igaz, 180 oldallal odébb), 1943 dereka kapcsán így ír: „A »rendszer« sokszor túlzott kritikái miatt rá kell mutatnom, Ghyczy, Szentmiklósy vagy éppen Kállay sohasem kifogásolták személyes barátságomat a népfrontot hirdető [sic!] Szekfű Gyulával, az ellenzéki Dessewffy Gyulával, Varga Bélával, Keszthelyi Nándorral, Kovács Imrével, Szabó Zoltánnal, Gogolák Lajossal, Ortutay Gyulával.”⁴⁸⁴

A tények nyelvén szólva: Ortutay Gyula 1942 februárjától bekapcsolódott a (Szegedy-Maszák Aladár iménti terminológiájával *népfrontosnak* említhető) Magyar Történelmi Emlékbizottság munkájába. 1943-tól tagja volt a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Pártnak. Még ebben az esztendőben megalakította Oltványi Imrével a párt polgári tagozatát. Ekkortól formálódott tehát az „O-csoport”, amelynek komoly szerepe lett a párt radikalizálásában, a kommunistákkal való együttműködés elmélyítésében. Ez vezet el azután a dolgok könyörtelen természetéből adódóan a párt sokat emlegetett leszalámizásához.

Vagyis visszatérve Szegedy-Maszák Ortutayt illető első megállapítására: a *homo politicus* Ortutay, aki nem sokkal korábban Kozma Miklós családjának bizalmasa, értelemszerűen nem lehet azonos az iskolák későbbi államosítójával. Ám téved a jeles diplomata és gondolkodó, amikor ellentétet konstruál a két Ortutay között. Mert a második világháború alatti Ortutay *irányvonala* bizony afelé mutat (eszmetársaihoz hasonlóan), amit aztán, főleg a közoktatás területén, véghezvisz. Naplója is tanúsítja. A *hogyan* és a *miként* ellenben (személyes szerepét, súlyát, felelősségét természetesen el nem takarva) döntően az ország akkori bel- és külpolitikai helyzetének a következménye.

A radikalizmusra való hajlama különben 1945 előtt is megvolt. „Csak” a dolgok akkor még messze nem radikális elvárásai szerint alakultak. Az is alkati kérdés, hogy ennek okán ugyancsak hajlamos a befelé forduló apátiára.

⁴⁸⁴ Uo. 103., 283.

1943. szeptember 2-án – olvassuk – „délután ismét fölmentem a Kisgazdapárt polgári tagozatának ülésére, nem szívesen, mert sivár és távlat nélküli társaság, de tán majd az ad értelmet, hogy mi beléptünk a birkanyáj közibe. Oltványi Imre, a vezető, beszámolt a külpolitikai információkról.”⁴⁸⁵

„A Kisgazdapárt polgári tagozatának tagjaként – írja naplójában 1944. január 12-én – egyre több dolgot kell csinálnom, a dolgok törvényszerű sodrása szerint egyre jobban az események közepe felé kerülök. A közeli napokban arra is sor kerülhet, hogy a Polg. tagozat létesítendő igazgató- vagy intézőbizottságának h. elnöke leszek. Az elnök Oltványi Imre lenne, tehát mindent én s néhány barátom csinálna, s többé-kevésbé a mi akaratunk szerint formálhatnók a tagozat politikai munkáját. Soha semmi hajlamom nem volt ezekhez a dolgokhoz, ez aztán igazán inkább Buday Gyurkának való feladat.”⁴⁸⁶

Három héttel később arról számol be, hogy elkészítette a köznevelés átalakítására irányuló második, „immár részletezőbb” tervezetét. Megvalósítása „persze eleve feltételezi az ország átalakulását is. Azt hiszem, részletekben való kidolgozatlansága s helyenkint vitatható részletei ellenére is egészében elfogadható, s megvalósulása esetén a magyar műveltséget valóban minőségűvé tehetné. Mi lesz a sorsa? Lesz-e kedvem harcolni érte?”⁴⁸⁷

*

Amikor – mint idéztük – azt írja, hogy „a háború kitörése óta megadott haladék tán csak arra volt jó, hogy a *Fedics*-könyvem megjelenjen a könyvnapra”, akkor e fél mondat leginkább a szellemessége okán íratott le. Ám természetesen abban is ott van az ő orbitális (tehát mondjuk ki: egészségtelen) egója. Ha úgy tetszik, önimádata. Amelyből következően lámpással sem található e közel ezerötyszáz oldalon *élő* személyekről⁴⁸⁸ olyan jellemzés, amelyben ne lenne fullánk, rosszmájúság, gonoszkodás.⁴⁸⁹ Hívják az illetőt Bartók Bélának, Illyés Gyulának,

⁴⁸⁵ Ortutay 2009. 349.

⁴⁸⁶ Uo. 359–360.

⁴⁸⁷ Uo. 361. – 1944. február 4-i bejegyzés.

⁴⁸⁸ *Halála* kapcsán szépen ír Dési Huber Istvánról. Uo. 363–364.

⁴⁸⁹ Csak azoknál van kivétel, akik nem az ő kategóriájából valók.

Kodály Zoltánnak (kisebb kaliberű személyekről nem is szólva), senkit se kímélt. A „nem állom meg, hogy ide ne írjam” kezdetű fordulat számos ízben jön elő a szövegben, s onnan nincs megállás a szóba hozott személy – még ha nem is minden alapot nélkülöző, ám bizonyosan túltrajzolt, az ő betegesen túltengő lelkületét orvosló – leminősítésében.⁴⁹⁰ Amikor – mint szintén idéztük – 1943. szeptember elején „sivár és távlat nélküli társaság”-nak mondja a kisgazdapárt polgári tagozatát, akkor is inkább lelkülete beteg vonását engedi eluralkodni, mintsem a polgári tagozatot jellemezné reálisan. Már 1941 derekán így ír: „az egész világtól s különösen magamtól undorodom. Hányingerem van, s csillapíthatatlanul fáj a fejem. Azt sem értem, hogy miért vettem elő ezeket a jegyzeteket. De már erőm sincs visszarámolni.”⁴⁹¹ Két héttel később sem jobb a hangulata: „A világot változatlanul utálok. Olyan fáradt és undorodó vagyok, mint egész fiatal koromban.”⁴⁹² „Amúgy is utálkozom” – olvassuk majd két esztendővel később.⁴⁹³

*

1943-ban a hazai lakosság jelentős része úgy látta, hogy a háború közvetlen befejeződése előtt áll, újabb megpróbáltatásokra nem kell felkészülnie. Az augusztusi újabb szárszói konferencián Németh László – jelentős mértékben erre a hangulatra rímelve – így fogalmazott: „a magyarság ennek a háborúnak a végét sokkal jobb kondícióban érte meg, mint az első világháborúét. Háborús veszteségei kisebbek, jóléte nagyobb, ideológiája kész.” Ortutay az év végén megérezte a komor jövőt. „Bár csak reménykedtünk, hogy ez az esztendő meghozza a

⁴⁹⁰ A számtalan példa egyike: uo. 419.

⁴⁹¹ Uo. 256. – 1941. július 1-jei bejegyzés. – Ám az is tény, hogy a múltó idő sok minden olyasmit is behavazott, amivel szemben a higgadtan mérlegelő történészeknek korrigálónak kell lennie. Például Bartók Béla nagyságán semmit sem csorbit egy másutt olvasható elbeszélés. Annak az elbeszélése, hogy míg Bartók Béla és Kodály Zoltán 1936-ig minden erőfeszítésükkel is az általuk gyűjtött népdalkincsből csak *négy* hanglemmez elkészültét tudták elérni, addig a Kozma Miklós bizalmából a Magyar Rádió nevében Bartókkal tárgyaló Ortutay keresztülviszi, hogy a következő években *kétszáz* lemez kerüljön a boltokba. Ortutay 1973, 140–151. A hanglemezsorszámokra: 142., 149.

⁴⁹² Ortutay 2009. 257. – 1941. július 15-i bejegyzés.

⁴⁹³ Uo. 342. – 1943. május 19-i bejegyzés.

döntést és a békét, ma már félve gondolunk a vérengző, gonosz 1944. évre, s még csak abban sem bízunk, hogy ez az elkövetkezendő év meghozza a békét. Talán, lehet. Talán lehet. A háborúnak vége lehet tavasszal, ősszel, vége lehet akár holnap is, félő, hogy elhúzódhatik, ha így halad, 1945-re is. Ezt verklizzük évek óta – váltakozó évszámmal. A leírt jóslat a pillanatnyilag használatos frázis, és megtörténhetik, hogy véletlenül ez lesz az igazság.⁴⁹⁴

*

A másodkézből vett értesülésekkel szemben alapvetően megalapozott bizalmatlanság nem vezethet oda, hogy ne lássuk meg: adott esetben az ilyen bejegyzések értékesebbek lehetnek a közvetlen tapasztalásból lejegyzett soroknál. Ezért befejezésképpen a magyar párt- és kormányküldöttség 1953. júniusi moszkvai látogatását vesszük szemügyre. Tesszük ezt azért is, mert ennek példáján *is* a múlt hiteles rekonstruálása elé tornyosuló (ám többnyire igenis *legyőzhető*) akadályok garadaja vehető számba.

A kortárs történetírás erről a fontos eseményről már annak idején elmondta, a későbbi, immáron hatalmas hazai és külföldi, főleg szovjet forrásokhoz jutott szakmai teljesítmények okadatoltan adják elő, hogy Moszkva megfosztotta Rákosit a teljhatalmától, visszahozatta ismét a hatalomba Nagy Imrét, elindított egy olyan belpolitikai folyamatot hazánkban, mely politikai síkon megkezdte a személyi kultusz következményeinek a felszámolását, a gazdaságpolitikában áthelyezi a súlypontokat a nehézipar erőltetett fejlesztéséről a lakosság jobb ellátására. Mindez – ismételjük – akkor is világos volt, ám a még lényegesebb⁴⁹⁵ az, hogy Moszkva adott esetben *brutálisan* érvényesítette magyar vonatkozásban *is* az akaratát, valamint az, hogy mindennek nyomán a hazai belpolitikai csatározások messze mélyebbek voltak a számos ízben leírt

⁴⁹⁴ Uo. 358. – 1943. december 28-i bejegyzés.

⁴⁹⁵ Azért lényegesebb, mert a konkrét eseten túlmutató, a szocialista korszakra és hatalomra jellemző vonásról van szó. Ehhez a megállapításhoz természetesen rögvest hozzáteendő, hogy az nem csekély mértékben magának a történelemnek a kegyetlen természetéből táplálkozott.

Rákosi Mátyás–Nagy Imre-párbajnál. Ennek kapcsán a napló érdemben bővíti ismereteinket.

Közismert, hogy Rákosi Mátyás jó ideig nem mérte fel Sztálin március 5-én bekövetkezett halála sors- és benne az ő életét is fordító jelentőségét. E látogatáson történtek még megközelítőleg reális bemutatása is veszedelmesen tépázta volna meg a szocialista közösség tömegekbe sulykolt képét. Jól mutatja ezt az a tény is, hogy a tanácskozásról készült jegyzőkönyvet csak a rendszerváltás *után* lehetett publikálni.⁴⁹⁶ Pedig e dokumentum – ha vannak is benne velőt rázó részek⁴⁹⁷ – a dráma zömét elkendőzi. (Rákosi a tárgyalás utáni éjszakán álmatlanul forgolódott az ágyában, mert nem tudta felfejteni a szovjet vezetők, főleg az abban a pillanatban legbefolyásosabb Lavrentyij Pavlovics Berija vele szembeni száznyalcvan fokos fordulatának a rúgóit.)⁴⁹⁸

⁴⁹⁶ Varga 1992. 234–269.

⁴⁹⁷ A jegyzőkönyv szerint Berija elmondja: „Nem helyes, hogy Rákosi elvtárs ad utasítást arra, hogy kit kell letartóztatni, megmondja, hogy kit kell megverni.” A tanácskozáson elhangzott durva zsidózásokat a jegyzőkönyv ugyan nem adja vissza, ám kendőzetlenül rögzíti, hogy Berija Rákosit *expressis verbis* nem tartja magyarnak: „Helyesebb volna, ha a minisztertanács elnöke magyar volna. Sztálin elvtárs többször mondta Rákosi elvtársnak, hogy a magyarokat jobban kell előrevinni. Mondják, hogy sokan kiszolgálták Horthyt. Ha becsületes emberek és most minket szolgálnak, akkor támogatni kell őket. Ma még ott van Magyarországon a szovjet hadsereg, de nem mindig lesz ott. Ezért fel kell készülni és meg kell erősödni, hogy senki ne tudjon nekünk kárt okozni.” Aztán generális szovjet álláspontként, Nagy Imre miniszterelnöki megbízatása kapcsán újra megfogalmazódik, hogy Rákosit nem tartják magyarnak. „Nagy elvtárs lesz a Minisztertanács elnöke, Rákosi elvtárs maradjon a párt élén, mint gazdag tapasztalatokkal rendelkező és a párt ügyéhez hű elvtárs. Nagy elvtárs megfelelő lenne a Minisztertanács elnökének (párthú, magyar, ismeri a mezőgazdaságot).” Végül az akkor miniszterelnöki posztot betöltő Bulganyin is igen durván vonja meg Rákosi országlásának a mérlegét: „katasztrófa fog bekövetkezni, ha nem javítunk a helyzeten. Lehet, hogy egészen más volna a helyzet, ha nem volna ott a szovjet hadsereg. Tény, hogy Magyarországon megvannak az önkényeskedések elemei, a lakosság életszínvonala csökkent. Ez nem a szocializmushoz vezető út, hanem a katasztrófához vezető út.”

⁴⁹⁸ Rákosi 1997. II. 921. Visszaemlékezéseiben Rákosi részletesen, s sok mindenben az Ortutay-naplóban leírtakkal egybecsengően, ám más lényeges pontokat is felvetve ír a találkozóóról (909–927.). Ahogyan kendőzetlenül írja: „a számomra szörnyű megbeszélés”-ről (925.). Már az is sokkoló volt, hogy táviratilag, „azonnal” és a delegációt is megjelölve rendelték ki őket Moszkvába. „Először fordult elő, hogy a *Magyar Kommunista Párt* delegációját nem maga a párt állította össze, hanem előírták, hogy kik legyenek a tagjai.” (Kiemelés – P. P.) Az MDP nevének MKP-ként történt írása is jelzi,

Az elkendőzés a jegyzőkönyvező Szalai Béla műve. Hiszen ő a Minisztertanács titkárságának vezetőjeként Rákosi egyik legbizalmasabb híve volt.⁴⁹⁹ És még a moszkvai tetemrehívás brutalitásából rengeteget kilúgozó papírt is – jó okkal – páncélszekrény mélyébe sülyesztették. Kádár János 1957. november 27-én azt az utasítást adta, hogy az irat „minden ide-oda rakosgatás nélkül,⁵⁰⁰ azonnal kerüljön a szigorúan bizalmas irattárba”. Ismereteink szerint onnan mindössze

hogy Rákosi még a visszaemlékezése megírása időpontjában is erősen a régi élményei hatása alá kerül. Azt is megírja, hogy a nem MDP-tag Dobi jelölése – hasztalan – ellenkezésre ösztönözte őt. Rákosi helyzetértékelésének csődje több ponton is látszik a szövegből. A Moszkvába ki nem rendelt Révai József „kereken” megmondta neki, hogy „régí Komintern-gyakorlat szerint [...] az ilyen, a vezetés feje fölött meghívott delegáció a régi vezetés leváltásának kezdetét jelentette”. Rákosi erre azzal riposztzott, hogy „nem lehetséges, mert hatalmon lévő pártról van szó”. (Uo. 912.)

Ugyancsak szemléletes képet nyer az olvasó, amikor megtudja, hogy Rákosit „Berijával szemben ültették, aki lényegében az ülést vezette”. (Uo.) Rákosi az elhangzott szavak orosz eredetijét is rögzíti. „Rendkívül élesen felvetették a magyarországi személyi kultuszt (ezt a kifejezést: kult licnosztyi – akkor hallottam először). [...] A törvénysértéseket Berija hánytorgatta fel, aki részletesen bizonyította, hogy én tulajdonképpen azt csináltam Magyarországon, amit Sztálin a SZU-ban.” (Uo. 913.) Annyira elképesztőnek tartja a „vagy két órán keresztül” rájuk zuhogtatott „negatív tények”-et, hogy amikor „végre szóhoz jutott”, akkor azzal a hasonlattal utasította el személyi kultuszának a vádját, hogy az valójában semmiben sem tért el „a többi népi demokratikus országokétól”. Ráadásul hozzáfűzte, a vélt különbséget „észre sem vettem, mint ahogy az ember nem érzi a saját szagát, amelyhez hozzá van szokva”. (Uo.)

Berija annyira megalázóan bánt a vele szemben ülő Rákosival, hogy „végül hallatlan szemtelenséggel ilyeneket kezdett, most már részben a szovjet elvtársak felé fordulva mondani: Érdekes ember ez a Rákosi! Számára mindenki kémgyanús, még Gerő is! Ő maga pedig ugyanakkor minden gyanún felül áll!” Nincs mit az olvasónak csodálkoznia, hogy az ülés végeztével – írja – „kitámolyogtunk a teremből”.

Az éjszakai álmatlanságot a jövőre vonatkozó szovjet követelések is súlyosbították: „No és hogyan lépünk kiáltványban a magyar nép elé azzal, hogy eddig a kommunista pártban a zsidók elnyomták a magyarokat?” (Uo. 921.)

⁴⁹⁹ Róla a Rákosi-visszaemlékezések jegyzetében azt lehet olvasni, hogy „Rákosi Mátyás egyik legközvetlenebb munkatársa” (Rákosi 1997. II. 1068.). Szalai a Kádár-rendszerben 1963–1980 között külkereskedelmi miniszterhelyettes volt. Ez az adalék is a Rákosi- és Kádár-rendszer közötti kontinuitás egyik eleme. A pontosság végett tegyük hozzá: a sok diszkontinuitást mutató elem mellett.

⁵⁰⁰ E félmondatból is süt Kádár Jánosnak az értelmiséggel szembeni ellen-szenve.

két alkalommal került elő: Kádár János 1959. május 22-én, Korom Mihály 1965. június 15-én láttamozta.⁵⁰¹

A naplóra térve: nem az a lényeg, hogy Ortutay – például – hol „a Rákosiék által készült jegyzőkönyv”-ről ír, hol pedig azt állítja, hogy „Rákosi, Gerő és Nagy fogalmazták az értekezlet-ről a jegyzőkönyvet”.⁵⁰² A lényeg az, hogy az elkendőző jegyzőkönyvvel szemben (miközben az is több ponton élesen fénybe helyezi a rendszer önmagáról alkotott önképének a valótlan-ságát)⁵⁰³ Ortutay e vonatkozásban csupán másodkézből szerzett értesülésekre támaszkodó naplója lényegében valóságos.

A naplóíró póztalanul jegyzi fel: „Azt hiszem meg kell írnom az itt következőket. Nem véletlenül szoktam le a naplóírásról, mégis meg kell írnom. Nincs valami sok esélyünk arra, hogy efféle dokumentumok fennmaradnak történészek, kíváncsi olvasók okulására, mégis érzem a kényszert, meg kell írnom.”⁵⁰⁴

*

A naplóban az első, 1953 hozta nagy változásra reflektáló érdemi mondatok csak augusztus 8-án kerülnek lejegyzésre. Azok ellenben elemi fontosságúak. Tanszéki kollégája, Keszi Kovács László azt mondja neki, „a kulák sohasem hallgatott olyan mélyen, sohasem volt olyan óvatos, mint Nagy Imre beszéde után.”⁵⁰⁵ A kisparaszt, a szövetkezeti parasztság pendült meg, néhol félelmes erővel. Megverték a párttitkárokat, tanácselnököket, újraosztották a földeket. A városon is, falun is pánikhangulat ütött ki a párttisztviselők között. A pesti zsidóság halálos félelemben volt, egyesek szinte komikus és megszégyenítő túlzással szaladtak át a kommunista-pártiságból a magukat igazoló, bocsánatot kérő magatartásba. Halálra szántan készülődtek a párttisztviselők, a tanácsbeli parasztok. Szerinte pl. Zalában a padlásaitat valósággal megerősítették,

⁵⁰¹ Varga 1992. 237.

⁵⁰² Ortutay 2009. 412., 414. – Pedig a két verzió között igen nagy a különbség, s a valósághoz – Szalai Béla említett kötődése okán – az első megfogalmazás áll közelebb, míg a második teljesen valótlan.

⁵⁰³ Az 1956-os fordulat után sem bírta ki a rendszer, hogy a közvélemény e lakkozott jegyzőkönyvből tájékozódjon a moszkvai találkozó lefolyásáról.

⁵⁰⁴ Ortutay 2009. 406–407.

⁵⁰⁵ Tudniillik Nagy Imrének a változásokat a parlamentben bejelentett nagy beszédéről van szó.

beszedték a vadászfegyvereket, s maguk késsel, pisztollyal felszerelve jártak. (S mit mond *Barcs Sanyi* a félelemről!) Volt, aki éjszakánként a padlásra hurcolkodott. Felfogása szerint *Rákosit* a beszéde után⁵⁰⁶ valósággal meggyűlölték, s ez után a beszéd után hagyta ott a tisztviselőin⁵⁰⁷ kívül vidéken mindenki a pártot. Ezek a párttisztviselők keserű dühvel vették tudomásul Nagy Imre beszédét, s lelkiileg a legteljesebben ellene vannak: létüket féltik a megindult folyamattól, s ezért fogadták megkönnyebbüléssel Rákosi beszédét.”⁵⁰⁸

Aztán kétszer is leírja a Moszkvába rendelt magyar delegációba – Rákosi akarata ellenére⁵⁰⁹ – szovjet utasításra beerőltetett Dobi Istvántól hallottakat. Először azt, amit az Elnöki Tanács elnöke barátjának, Paál Ferencnek, akkoron ismert vezető újságírónak mondott erről, majd azt, amit Ortutay személyesen tudott meg Dobitól augusztus 5-én. Az egymást erősítő, természetesen átfedő szövegek között nincs ellentmondás. Ortutaynak nem szokása a locsogás, a számára is hihetetlen dolgok miatt ismét. Annak a ténye is ebbe az irányba viszi – s ezt is rögzíti a napló –, hogy „milyen széles körben s milyen hamar terjedtek el lényeges mozzanatok”.⁵¹⁰

⁵⁰⁶ Minden bizonnyal Rákosi Mátyásnak a budapesti pártaktíva előtt július 11-én elmondott beszédéről volt szó.

⁵⁰⁷ A nyomtatott szövegben – nyilván tévesen – „tisztviselőink” olvasható. Ortutay 2009. 407.

⁵⁰⁸ Uo. – A szövegből nem derül ki egyértelműen, hogy kik is gyűlölték meg a beszéd után Rákosi Mátyást. Ellenben teljesen világos az, hogy a pártapparátus fogadta megkönnyebbüléssel Rákosinak a pártaktíván mondott beszédét. Míg a Sztálin halálával bekövetkezett fordulat nagyságát Rákosi késlekedve mérte fel, addig most azonnal lehetőséget látott a támadásra. A *Pravda* július 10-én adott hírt Berija letartóztatásáról, s Rákosi már a másnapi pártaktíván ellentámadásba lendül. Ahogy azt Nagy Imre később megírta, Rákosi ezzel a beszéddel valójában már megtette „az első kísérletet a júniusi határozatok meghamisítására, jelentőségük, valamint a fordulat mélységének csökkentésére, a régi politikához való visszafordulásra”. (Varga 1992. 237.)

⁵⁰⁹ A helyzet súlyát messze fel nem mérve, ám mégis rosszat sejtve Rákosi nem akar a szovjet óhajnak engedelmesskedni, s csak amikor világos lesz számára, hogy nincs apelláta, akkor viszi magával fogcsikorgatva a „pártonkívüli”, tehát párttanácskozássra nem való politikust. Lásd erre részletesebben még a 498. jegyzetet.

⁵¹⁰ Ortutay 2009. 409. – A hatalom természetéből adódik, hogy amit széles körökben tárgyalnak, az közben a hatalom számára továbbra is kimondhatatlan. Az ellentmondás nyilvánvalósága nem kérdőjelezi meg annak létezését. És tegyük hozzá: az ilyesmi – ami messze nem csak a diktatúrákban,

„Olyan durván és dühösen beszéltek Rákossal és Gerővel – mondja Dobi –, hogy én ilyent el se tudtam volna képzelni. [...] Durván, kíméletlenül, az hiányzott – ezt legalább kétszer elmondta –, hogy leköpjék. [...] Berija [...] így támadott Rákosira: Összetöröm a gerincét. [...] Berija valósággal ordított rájuk, azok meg hallgattak, egy árva szót sem szóltak. [...] a leginkább megvető módon ő [Molotov] beszélt. [...] elmondja, hogy nem azért kergették ki a kapitalistákat, hogy a magyar nép nagyobb nyomorban éljen, mint valaha. Adatokat sorolnak fel, hogy a magyar életszínvonal hogy romlott, s eljutott ez a virágzó mezőgazdaságú ország oda, hogy parasztsága éhezik [...] Molotov egyenesen felvetette, hogy fel kellene oszlatni a szövetkezeteket, mert a magyar parasztság egésze ellenzi.”⁵¹¹

A napló Nagy Imre súlytalanságát is rögzíti. Dobit idézi, hogy Nagy kezében „sincs igazi hatalom [...] puha, tétova ember. Nem tudja mit is csináljon, érzi, hogy eléggé semmibe veszi a párt vezető rétege, érzi a szabotázs légkörét, s nem tud cselekedni.”⁵¹²

A hosszú beszámolót Ortutay Gyula így összegzi: „Ennyi történt, illetőleg ennyit tudok a tényekről. Hogy ezekből a tényekből mi következik, nem tudom. Én is csak találgatom, mint bárki más. Egyet biztosan tudok: a szocializmus, a kommunizmus elveiben összehasonlíthatatlanul magosabb rendű minden előző politikai-gazdasági rendszernél, de az is igaz, hogy amit itt nálunk eddig csináltunk, csak imitt-amott emlékeztet a marxi-lenini elvekre. Megvalósulhatnak? Erre kell törekednünk. Hagynak, engedik, hogy erre törekedjünk? Utolsó éveim tapasztalatai mást mutatnak. Ez a kemény kritika változást jelent? A világpolitikai fejlemények egyik magyarországi előjátéka? Előkészítése a 2-3 év múlva bekövetkező engedményeknek? Marad minden a régiben? A szovjet politika engedné-e, hogy maradjon minden a régiben? Cigarettafüst, mint egyik munkás mondta tegnap, aki a fűtőtesteket vizsgálta, vagy valóban új korszak kezdet? Hány kérdőjelet s hány választ iderakhatnék. De fejezzük is be itt.”⁵¹³

terrorrendszerekben figyelhető meg – a hatalom számára az időfaktor miatt is elviselhető. A széles körben ismert igazság a tegnapba hullott múltnak lesz a foglya. Tehát hamar lesz ismeretlen az újabb és újabb *ma* számára.

⁵¹¹ Uo. 411–412.

⁵¹² Uo. 414.

⁵¹³ Uo. 422.

A történész is az mondja, fejezzük be itt. Azzal, hogy láthatjuk: a rezignált naplóíró konklúzióként még annyit sem von le az elmondottakból, amit bizonyosan megtehetett volna. Tudniillik Sztálin halála nyomán bizonyosan korszakot zárt a magyar történetében ez a tárgyalás. Ám azt Ortutay Gyula nagyon jól tette, hogy a történetekből nem kezdett jövendőlni. És ezzel a történészt is arra inti, hogy az akkori jövendő csak *számára* ismert tényeiből ne akarjon utólag olyasmit „előre látni”, amit az akkori történet szövetéből nem lehet korrekten kikövetkeztetni...

*

Amikor Ortutay Gyula úgy végrendelkezett, hogy halála után harminc esztendő múltával jelentessék meg nyomtatásban naplóját, akkor nemhogy ő, aki a szocialista társadalmi rend meggyőződéses híve volt, ám – természetesen leginkább csak lelkükben engesztelhetetlen – ellenfelei sem számoltak e világrend összeomlásával. Ennek tudatos szemmel tartása *is* elengedhetetlenül fontos Ortutay Gyula személyisége, az ő fontos naplója megértéséhez.

Sipos Balázs

„AZ IGAZI TÖRTÉNELMI ÉLMÉNY”

*A naplóíró Márai Sándor
és az 1945–1948-as évek ábrázolásai*

Tanulmányomban a naplóíró Márai Sándor különböző 1945–1948-as feljegyzéseit elemzem és hasonlítom össze. Először azonban – a szakirodalomtól eltérő módon – a napló és más műfajú Márai-szövegek viszonyát vizsgálom, és ismertetem Márai naplóról, a történelem megismertethetőségéről és lényegéről vallott elgondolásait. Ezután a teljes naplók 1945–1948-as köteteit, az utólag megkonstruált és részben átírt *Napló, 1945–1957*, valamint az *Emlékezések* alcímű önéletrajzi regény, a *Föld, föld!...* egyes részeit vetem össze.

Bevezetés

A naplóirodalmon belül különös hely illeti meg a szépírók naplóit. Ők jobbra másoknál tudatosabban viszonyulnak a műfajhoz. Számukra a naplónak irodalomtörténeti kontextusa (is) van, míg más, sokat író személyek (újságírók, tudósok, politikusok stb.), azaz „írástudók” a naplóírás közben ezzel nem vagy sokkal kevésbé foglalkoznak. Ráadásul az írók számára a napló több értelemben is nyersanyag lehet: egyrészt később, más műfajú szövegekhez (ideértve a memoárt is) hasznosítható szövegrészek, gondolatok, szófordulatok forrása, első variációja, másrészt egy esetleg publikálendő napló nyersanyaga.

Márai Sándor naplói (amelyek közül az 1945–1948-as feljegyzésekre koncentrálok) mindezek miatt is ritka darabjai a naplóirodalomnak. A szerző egyrészt sokat foglalkozott más

szépírók naplóival, útirajzaival, és ezekről elemzést, feljegyzéseket is készített. Másrészt ismerjük az úgynevezett teljes naplókat (ezek kéziratoskat és rekonstruált szövegeket egyaránt jelentenek), a szerző által publikált, azaz jóváhagyott, „napló” feliratot viselő műveket, valamint a kézirat/napló idejéről szóló, esetleg éppen akkor keletkezett más szépirodalmi szövegeit. Ezeket vagy ezek közül többet is össze lehet tehát hasonlítani. Ebből a szempontból is érdekesebbé teszi a vizsgálatot, hogy az egyik itt elemzendő mű, a *Napló, 1945–1957* bizonyos részei az eredeti naplófeljegyzések átírt verziói, azaz egy művön belül keveredik az egykorú tapasztalat, lejegyzés és az emlékezés (tudomás szerint ezekkel az átírásokkal korábban nem foglalkozott senki).

Ráadásul, mint közismert, Márai Sándor életművén belül központi helyet foglalnak el azok az alkotásai, amelyek valamilyen módon a személyes emlékezéshez, „a” történelmi események énközpontú leírásához, azaz ezeknek az eseményeknek a megélt élményekkel való összekapcsolásához tartoznak. Ezek a naplók, visszaemlékezések és önéletrajzok, illetve önéletrajzi regények, „kitalált önéletrajzok”⁵¹⁴ a szerző kanonizálása szempontjából is fontosak, mégpedig legalább két ok miatt. Az egyik az, hogy Márai számára a sikert, az elismerést (a közönség és a kritika, azaz az amatőr és a hivatalos olvasók részéről egyaránt) az *Egy polgár vallomásai* hozták meg az 1930-as évtizedben. Úgy tűnik továbbá, hogy az emlékezései, naplói „újabb”, úgymond csonkítatlan verzióinak kiadásai ma is felkeltik a szélesebb közönség érdeklődését – elsősorban talán azért a közönségét, amely az igazat akarja megtudni a múltról, és azt gondolja, hogy erre a napló a legalkalmasabb forrás.⁵¹⁵ A másik ok az, hogy ezek a szövegek napjainkban is foglalkoztatják az irodalomtörténészeket, legyen szó Márai-kutatókról, vagy a valóság és a fikció viszonyát szépiro-

⁵¹⁴ Szegedy-Maszák 1991. 63.

⁵¹⁵ Lásd például Bán 2007 http://magyarnarancs.hu/zene2/mai_aladaroknak_-_marai_a_teljes_naplo_1943-44_1945_1946_konyv-66944 (Letöltve: 2016. 08. 12.)

dalmi alkotásokban vizsgáló kutatókról. Az előbbire jó példa Rónay László biográfiája, amelyben egy hosszabb önálló fejezet foglalkozik a naplóíró Máraival, míg az utóbbira Z. Varga Zoltán *Önéletírás és újraírás. Történelmi események reprezentációja Márai Sándor 1943–1944 és 1945–1946-os naplóiban és a Föld, föld!...-ben*, valamint Angyalosi Gergely *Történelem és fikció (Márai Sándor: Föld, föld!...)* című tanulmánya hozható fel.⁵¹⁶

Szövegek és vizsgálati szempontok

Márai Sándor olykor több módon is megírta ugyanazt – már amennyire ugyanannak nevezhetjük azt, amikor ugyanaz az esemény, történelmi idő eltérő szépirodalmi művekben jelenik meg. Ezek között találunk Philippe Lejeune fogalma szerint antifikciót, azaz az igazságra törekvő naplót, és autofikciót, azaz tudatosan vállalt kitalációkat tartalmazó önéletrajzot (erre később visszatérek). Különös csomópontnak tűnik ebből a szempontból az 1944–1948 közötti időszak, amely feldolgozásának Márai többször is nekifutott. Tágabb értelemben a háború és a háborúból a békébe való átmenet⁵¹⁷ periódusáról van itt szó, amely éveket az útvesztés-útkeresés, a tragédia-bűnhődés, a régi világ pusztulása és az új világ kiépülése fogalmaival kapcsolhatunk össze.

Erről a dezorientációs időszakról Márai (többek között) a következő helyeken írt:

- az 1943–1944-es, valamint az 1945–1957-es naplóiban (mindkét esetben az autorizált kiadásra gondolok; az előbbi először 1945-ben, az utóbbi első ízben 1958-ban jelent meg);
- az úgynevezett teljes naplókban, amelyek a szerző kihagyásait is tartalmazzák, és kötetben először az író halála után jelentek meg;⁵¹⁸

⁵¹⁶ Rónay 2005. 598–629.; Z. Varga 2011. 341–356.; Angyalosi 2000. 147–157.

⁵¹⁷ A magyarul jobb híján „posztháborús”-nak nevezhető kutatások („post-war studies”) fogalmát lásd Holmila 2013. 105.

⁵¹⁸ Az 1943–1944-es és az 1945-ös teljes napló (a kéziratot mindkét esetben Rátz Mária gondozta) 2006-ban látott napvilágot a Helikon Kiadónál a Márai-életműkiadás új sorozatában. A korábbi kiadásban a kihagyott részeket közölte: Márai 1991.

- némely éveket az említett periódusból érint és tárgyal a *Hallgatni akartam* című memoárban,⁵¹⁹ amely szintén halála után jelent meg, és amelyet az *Egy polgár vallomásai* című önéletrajzi mű és a *Föld, föld!...* című „emlékezések” közötti összekötő kapocsnak, azaz az emlékező sorozat hiányzó darabjának szokás elképzelni;
- a már említett, 1972-ben publikált *Föld, föld!...* című emlékezésében,⁵²⁰
- és az ennek szintén megjelent „teljes változatában”, amely azonban inkább egy nem könnyen olvasható, úgynevezett genetikus kritikai kiadáshoz hasonlítható;⁵²¹
- az *Európa elrablása* címen 1947-ben megjelent útinaplójában;⁵²²
- a *San Gennaro vére* című 1965-ben megjelent regényében,⁵²³ amely „harmadik személybe kivetített önéletrajz”;⁵²⁴
- a *Szabadulás* című regényben, amelynek „az utolsó javítások előtti változatát négy hónap alatt készítette el, [1945.] júliustól szeptemberig”,⁵²⁵ de amelyet csupán 2000-ben adtak ki.⁵²⁶

Látszik, hogy nagyon különböző műfajú (napló, emlékirat, önéletrajz, regény) és színvonalú szövegekről van szó, amelyeket azonban ennek ellenére is lehetséges történeti forrásként tárgyalni. Egységes vizsgálatuk mellett szól, hogy véleményem szerint Márai mindegyikben „az igazi történelmi élményt”⁵²⁷ kívánta megragadni és egyúttal megismertetni (bár ezt és a következő meghatározást naplójában tette). Ahogy fogalmazott: „Spenglernek igaza van: a jó történetíró olyan, mint a költő: látomása van a világi cselekményről. Az a történetírás, amely csak megállapít és csoportosít, nem ad képet az *élményről*, melynek tartalma az emberi sors

⁵¹⁹ Erre lásd például Almási 2013. 99–102.

⁵²⁰ Márai 1972.

⁵²¹ Márai 2014.

⁵²² Révai Könyvkiadó, Budapest, 1947. (Márai Sándor Munkái. Révai könyvtár, 9.)

⁵²³ Márai 1965. – A regény első változata németül jelent meg 1957-ben; az 1965-ös magyar nyelvű kiadásban szerepel az emigráció előzményeiről szóló fejtegetés. Botka 2002. 538–541.

⁵²⁴ Szegedy-Maszák 1991. 140–141.

⁵²⁵ Rónay 2005. 404.

⁵²⁶ Márai 2000.

⁵²⁷ Márai 2004. 151.

az időközön át, halott törmelékeket rakosgat, címkéz, skatulyáz.”⁵²⁸

Kérdés természetesen, hogy mit is jelent az a bizonyos „igazi történelmi élmény”: mennyiben függ össze a történeti valóság és a történelmi hitelesség kérdéseivel? Ez azért fontos, mert Márainál nem könnyű a regény és az önéletrajzi mű szétválasztása, és a kérdés másként merül fel, ha az irodalomtörténet-írás felől közelítjük meg, és másként, ha a történetírás kereti között vizsgáljuk. Ami az előbbit illeti, Szegedy-Maszák Mihály Márai-életrajzában egyenesen úgy fogalmaz, hogy valójában csupán „pragmatikai kérdés”, hogy (például) a *Napnyugati őrvjáratot* minek olvassuk: regénynek, ahogy Márai jelölte, vagy önéletrajzi műnek, ahogy bizonyos életrajzi tényekkel való azonosítás miatt kínálja magát. Szegedy-Maszák azt is hangsúlyozza, hogy Márai esetében az önéletrajz és a regény közötti különbség alapja nem a tény és a kitaláció ellentéte, megkülönböztetése; a különbség valójában a „kitaláltság módozataiban” keresendő.⁵²⁹ Azaz fikció önéletrajzaiban és visszaemlékezéseiben egyaránt található – ami történetírói szempontból szintén alapvető jelentőségű. Innen nézve legalább három kérdést lehet feltenni. Az első, hogy mi a különbség és mi a hasonlóság a regények, a memoárok, a teljes és a „hiányos” naplók között a hitelesség, a tapasztalat megismerése, az ezekre irányuló írói szándék szempontjából. A második, hogy mit tudhatunk meg ezekből (elsősorban természetesen a naplókban) az adott periódusról, és a harmadik, hogy a különböző szövegek miként ábrázolják „ugyanazt”.

Es itt két lényeges filológiai megjegyzést kell tenni.

Az egyes kiadások útmutatása szerint az 1945-ös és az 1946-os teljes napló az „eredeti kézirattal összevetett és bővített szöveg”; az 1947-es „kézirat hiányában” az *Ami a naplóból kimaradt, 1947* és a *Napló, 1945–1957* alapján „készült”; az

⁵²⁸ Márai 1991a. 14. (A második kiemelés tőlem – S. B.) Itt említem, hogy Márai naplói egyúttal vallomások is. 1947-es úti jegyzeteit olvasva ezt írta naplójába: „az utazásból csak az a fontos számomra, ami az út élményének hatása alatt *bennem* történik [...], s nem a világ”. Illetve: „Igaza van [André Gide-nek], amikor azt írja, hogy naplójának csak azok a részei érdemelnek figyelmet, amelyekben nem ad hírt semmiféle időszerűségről. A gondolat csak akkor életképes, ha nem tapad hozzá az időszerű nehezéke.” Márai 2007. 35., 38. (Kiemelés az eredetiben.)

⁵²⁹ Szegedy-Maszák 1991. 62–63.

1948-asról ilyen információt nem közöl a kiadás. Azaz valójában nem azonos tulajdonságokkal bíró szövegekről van szó. Ez az oka annak, hogy hol a teljes naplóra, hol viszont az *Ami a naplóból kimaradt* vonatkozó kötetére utalok.

A másik: a teljes napló bizonyos helyeken nem a „hiányos napló” kiegészített változata. A különbség ugyanis, mint már említettem, részben más. A szerző által jóváhagyott 1945–1957-es naplóban található olyan szövegrészeket, amelyeket Márai a kiadásra készítve átírt, olykor módosítva a szövegrész jelentését. Ami újabb kérdéseket vet fel. Vajon melyik szövegvariáció tükrözi (inkább) a szerző történelmi tapasztalatát? Vajon melyik verziót tekinthetjük történelmi szempontból „igaz(abb)nak” vagy „hitelesebbnek”? Beszélhetünk-e arról, hogy az utólagos átírásokkal, kihagyásokkal fiktív történetek kerültek a naplóba?

Mivel tanulmányomban az 1945-ös naplókra koncentrálok, még egy elemzési szempontot kell megemlítenem. Ha az 1945–1957-es napló és az 1945-ös teljes napló reprezentációit vetjük össze, akkor számításba kell venni, hogy ezek kontextusa egyrészt 1945 Magyarországa, másrészt az 1950-es évtized végének Amerikája, illetve a nyugati magyar emigráció, hiszen ezek voltak a szöveg keletkezésének meghatározó körülményei. Azaz míg az 1945-ös teljes napló Magyarországról tudósít, az 1945–1957-es napló 1945-ös bejegyzései többek között arról, hogy Márai Sándor miként látta a nyugati magyar emigrációt.

A szépíró „és” naplóíró Márai

Irodalomtörténeti közhely, hogy Márai Sándort az 1930-as évek közepén már bizonyosan foglalkoztatta a naplóírás mint szépirodalmi tevékenység kérdése. Ennek az állításnak a bizonyítékeként – jogosan – arra hivatkoznak, hogy 1935-ben jelent meg a *Nyugatban* Jules Renard abban az évben kiadott „teljes” naplójáról írott recenziója (amely naplónak már az 1920-as évtizedben jelent meg válogatott kiadása).⁵³⁰ Ugyan-

⁵³⁰ Louise Bogan: Preface. In: *The Journal of Jules Renard*. Ed. and translated by Louise Bogan–Elizabeth Roget. Tin House Books, Oregon–New York, 2008. 9–11.

akkor elfeledkeznek arról, hogy Márai első regénye 1928-ból, a *Bébi vagy az első szerelem* formáját tekintve napló. Ez az ötvenhárom éves elbeszélő „dátumozott”, augusztus 4-e és június 20-a közötti „feljegyzéseit” tartalmazza, s érinti továbbá az elbeszélő huszonnyolc évvel korábbi naplóírói tevékenységét, azaz valamiféle szerzői önreflexióról is tudósít.⁵³¹ Ebből a nem túl jól sikerült naplóregényből még mindaz hiányzik, ami Márai naplóit jellemzi. Ezért inkább a *Naptárcsere* című művét tekintem a naplók „előtanulmányának”.

Az első komoly visszhangot kiváltó, történetírói szempontból úgynevezett én-forrásként vizsgálható Márai-szöveg a már említett *Egy polgár vallomásai*, amely 1934-ben jelent meg – és ugyanekkor jelent meg a *Bolhapiac* című kötetben a *Naptárcsere* című írása, amely egy bibliofil könyvsorozat részeként 1935-ben önállóan is napvilágot látott.⁵³² Benyomásom szerint azért tekinthetjük ezt a későbbi naplók előzményének, mert Márai ekkor „próbálta ki” (alkalmazta) a későbbi naplóírás(á)ra jellemző technikákat. Ezt annak ellenére így gondolom, hogy Fried István úgy véli: a *Naptárcserében* nem „az Idővel való szembe-szegülés, az Időnek kiszolgáltatottság, az Időnek önmagáévá élése későbbi [naplóírásra jellemző] kérdésfeltevéseit előlegezi”. Viszont ugyanő azt is írja: „a szerep és szereptudat ellentmondásait, én és a világ viszonya lehetségeségének problematikus voltát példázza” a szöveg, valamint és „mégis: a jelentések többretegűsége szerint összekuszálja a lehetséges jelentésszinteket, részint differenciálja, hogy önironikus zárással kitegye a maga kérdőjelét a cselekvés ilyen és olyan értelmezése után”.⁵³³ E szavak akár a következő 1945-ös naplóbejegyzésre is igazak lehetnek: „Egy folyóirat »Végre nyomtatásban« címmel bejelenti, hogy Sz. Z. költő versei, – melyeket a nyilas és náci rémuralom esztendeiben csak titkos összejöveteleken ismerhetett meg a közönség, – végre napvilágot látnak. Mutatóba közöl néhány lírai szemelvényt. Az első vers, melyet olvasok, így kezdődik:

»Adolf, Adolf, te viszketeg
Bőrbeteg szörnyeteg...«

⁵³¹ Márai 2002. 9., 15.

⁵³² Budapest, Hungária Könyvek 2. A bibliofil kiadás kötését Kner Erzsébet tervezte, a rajzokat Szegedi Szűcs István készítette.

⁵³³ Fried 2002. 89.

s a folytatása is ilyen lendületes. E versek olvastakor megint csak azt írhatom e naplóba, amit legutóbb a »Harc« című, időközben kimúlt antiszemita szaklapban közölt »legszebb antiszemita vers« olvastakor jegyeztem föl; a magyar líra él.”⁵³⁴

Témánk szempontjából azonban ennél (azaz az írói technika azonosításánál) fontosabb Fried következő és hosszabban idézett megállapítása a *Naptárcseréről*, ami mintha még inkább meglátásomat támasztaná alá: „[...] a fölvyillantott események írásos emlékei kommentárokkal kerülnek elénk, s a kommentárok nemcsak elválnak (például modalitásukkal) az emlékek írásos formájától, hanem relativizálják, többnyire kicsinyítik is azok jelentőségét. [...] a múlt nem alkot összefüggő történetet, mivel immár jelentéktelennek látszó mozaikokra hull szét, a jelentős, a »fontos« lejegyzetlen marad. [...] A szó szerinti magyarázatra épülhet az, ami *történelemszemléletnek* nevezhető: Márai részint ironizáló párhuzamosságokkal helyezi bele a hétköznapi életet a történelmi múltba [...], részint a megtörtént (vagy megtörténni látszó, a megtörténést igénylő) események hiábavalóságát jelzi [...]”⁵³⁵

Az idézetből kihagyott, az ironizáló párhuzamosságokra utaló példa („Már a phöníciaiaknak mennyi dolguk volt... Nekem is sok dolgom volt, életem lezajlott történelmi szakaszában, a múlt évben”) egyrészt a naplókban ismerős szerkezeti megoldás: a távoli esemény és az ehhez fűzött személyes élmény, emlék összekapcsolása. Másrészt a naplókban is ismert ironikus kommentárra példa, hiszen – ahogy Rónay László is megjegyzi – a naplókban „eltökélt vallomások, hitvallások tőszomszédságában” szerepelnek játékos, ironikus „kitételek, amelyek módosítják a szerep egysíkú voltáról hangoztatott nézeteket”.⁵³⁶

A jelentések összekuszálása tehát a naplókban és a *Naptárcseré*ben egyaránt előfordul, ahogy a hétköznapi és a kivételes összekapcsolása is. Amihez azt tenném hozzá, hogy ebben a rövid műben a fontos–nem fontos Márai naplóira jellemző megkülönböztetése is hangsúlyosan szerepel. Előző évi naplóját szemlélve az elbeszélő azt állítja, hogy ami fontosnak számított *akkor*, az *ma* már nem az. „S ami »fontos« csakugyan

⁵³⁴ Márai 1991a 39.

⁵³⁵ Fried 2002. 89–90.

⁵³⁶ Rónay 2005. 627.

történt, annak nem találok nyomát az előjegyzési naplóm-ban... Az csak úgy történt, mellékesen”⁵³⁷ – írja Márai. Aki az 1948-as naplójában azt is lejegyezte, hogy vannak olyan egészségügyi problémák (és ilyenek például az emésztési nehézségek), amelyek teljesen érdektelenné teszik a körülöt-tünk zajló történelmi eseményeket – azaz megfosztják azokat jelentőségüktől: „Kétségtelenül irtózatossá lesz, ha kitör az új világháború, az atombombák ezerfokos izzásában elpusztul minden, ami az előző két világháborúból és az európai civi-lizációból megmaradt.

Ez borzalmas lesz. De bizonyos az is, hogy engem e pillan-atban jobban érdekel, miért nincs már negyednapja székle-tem [...] Többféle történelem van.”⁵³⁸

Márai naplóiban tehát a történelem és az egyén kapcsola-tának két iránya van. Az egyik irányból nézve az elbeszért történelmi esemény teszi hitelessé a szerző leírt tapasztatát, azaz azért hihető a közölt személyes élmény, mert az ismert történelmi esemény a „háttérből” hitelesíti. A „tör-ténelem valósága” teszi az olvasó számára valóságossá a szerző életeseményeit. Azaz a történelem hatása az egyén életére maga a hitelesítés. A másik irányból szemlélve: az elbeszért történelmi eseményeket az emlékező vagy a nap-lóíró hétköznapi élete teszi átélhetővé, hiszen ez a bizonyí-téka annak, hogy a szerző tényleg ott volt az „események sűrűjében”, megélte azokat, nem hallomásból ismeri csupán a részleteket, a tényeket. Ebben az esetben a hitelesítés alap-ja a személyesség, a személyes és privát (vagy intim) tör-ténés. Az, hogy az egyén tényleg ott és akkor élt, ahol és amikor valami fontos történt (például a fenti idézetben: a személyes közlés felnagyítja és idézőjelbe teszi, eltávolítja, de egyúttal hitelesíti is az atomháborútól való szorongást). E miatt az oda-vissza történő hitelesítés miatt tekintjük fontos forrástípusnak általában a naplót, a visszaemlékezést vagy

⁵³⁷ Márai Sándor: Naptárcsere. In: Márai 2009. 118.

⁵³⁸ Márai 2008, 47. Ehhez hasonló gondolat egyébként az 1941-es *Az igazi* című Márai-regényben is felbukkan, csak ott a szerelmi bánat határozza meg, hogy mi a jelentős: „A telefonnak ilyenkor nincs semmi értelme, a lapok tele vannak teljesen érdektelen hírekkel, közömbös értesülésekkel, például azzal, hogy kitört a világháború vagy elpusztult egy milliós főváros néhány utcásra.” Vö. Márai 2008. 100., 102.

az önéletrajzot⁵³⁹ – és különösen Márai naplóit. Amelyek hitelességét – az olvasók szemében – e személyességen kívül a „teljes napló” felirat tovább növeli, hiszen valamiféle korábbi titok leleplezését ígéri.

Egy szépíró naplóiról van tehát szó, aki szépírói technikák révén is tudja növelni a történeti hitelesség érzését – regényeiben is, kitalált önéletrajzaiban is. Egyszerre vizsgálhatjuk a valóság, a hitelesség és az ábrázolás kérdéseit – másként szólva a cselekvő (író) egyént és produktumát. (Ezért is fontos tehát az a kérdés, hogy a *Naptárcsere*, amely teljes egészében fiktív, tekinthető-e a naplóírás egyik előtanulmányának.) Ennek kapcsán Anne Frank naplójára utalnék, amely Philippe Lejeune szerint „a műalkotás és dokumentum határvonalán táncoló szöveg [...]”⁵⁴⁰ – ahogy az előttünk lévő Mária-naplók még inkább.

Az, hogy egy író naplójáról van szó, más miatt is egyszerre teszi könnyebbé és nehezebbé a dolgunkat. Az író esetében ugyanis a naplóírás nem különös tevékenység, nem valamilyen kilépés a világból vagy a munkából, ellentétben a nem írásból élőkkel, akik ilyenkor a megszokottól eltérőt tesznek. Esetükben a naplóírás többnyire nem is rendkívüli cselekvés – ami természetesen publicistákra, újságírókra is igaz lehet, akik egyrészt a „történetírás ötörai lapzártával” művelői, másrészt naplóikban, memoárjaikban az újságjelleg (és a cenzúra) kötöttségei alól felszabadulva tudósítanak másként ugyanarról a világról.⁵⁴¹ Az írók és a folyton író nem-írók (újságírók, kutatók) között lévő további különbség, hogy az író a naplóirodalom fontosabb darabjaihoz mint szépirodalmi előzményhez viszonyul, valamint naplóját elhelyezi a szépirodalmi művek hierarchiájában – és gyakran regényeihez, novelláihoz, drámáihoz viszonyítva kevésbé értékesnek tartja azt.⁵⁴² Márai viszonya a naplóíráshoz – az írók között nem egyedülálló módon – ambivalens volt: egy helyen például azt írta 1985-ös

⁵³⁹ Tulajdonképpen e miatt a jellemző miatt tartják a laikusok valódi naplóként történeti forrásnak Tormay Cécile *Bujdosó könyv* című regényét.

⁵⁴⁰ Philippe Lejeune: A naplóját író Anne Frank. In: Uő: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*. Szerk.: Z. Varga Zoltán. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2003. 179.

⁵⁴¹ Erre jó példa Saly 1945.

⁵⁴² Az egyik lehetséges ellenpélda Móricz Zsigmond, akinek lejegyzései ugyan naplót alkotnak, olykor mégis inkább naptárra (például Török Sophie naptárára), olykor háztartási könyvre emlékeztetnek.

naplójába, hogy aktuálisan éppen nem ír semmit (tudniillik szépirodalmat – tehát a naplót éppen nem tekintette annak),⁵⁴³ miközben a naplóírást (mint az említett Renard-tanulmánya is bizonyítja) általában az írói halhatatlanság egy formájának vélte. (Bár ekkor [1985-ben] már datált feljegyzéseket írt, nem valószínű, hogy a formának [azaz a naplójelleg ilyenén hangsúlyozásának] szerepe lett volna a naplóírás megítélésében.) A naplóíráshoz való viszonyt befolyásolta az is, hogy „[b]izonyos korszakaiban Márai számára a naplóírás jelentette az irodalomban való folyamatos tevékenység lehetőségét”.⁵⁴⁴

A helyzet bonyolultságát Z. Varga Zoltán így foglalja össze: „Márai a naplót önálló irodalmi műfajnak tekintette, annak erényeivel és fogyatékoságaival együtt. 1942-ben, az *Ég és föld* című művében még azt írja, hogy »a naplókat soha nem szívelhettem igazán, nem az én műfajom«, kifejtve, hogy nem hisz az őszinteségben, sem a titkok kimondhatóságában, s hogy az írás, mely megérdemli ezt a nevet, mindig a nyilvánosságnak készül és megszerkesztett. Ezt a hitvallását Márai naplóíróvá válva is megőrzi, ám a »melléktermék« életművön belüli helye az 1946-ban közölt Renard-esszéiben megváltozik,⁵⁴⁵ hisz »a napló, melyet [Renard] csak úgy ’mellékesen’ vet papírra, talán ez az igazi feladat – s minden más, amit kétségbeesett műgonddal alkotott, elvész az időben; de ez a melléktermék megmarad.“⁵⁴⁶ Amihez azt kell hozzáfűzni, hogy a naplóíró Máraira nem csupán Renard hatott, hanem vélhetőleg Goethe, egészen pontosan az *Utazás Itáliában* is példaként lebeghetett előtte, miként – többek között – a naplóíró Julien Green, André Gide és Charles du Bos.⁵⁴⁷

Déry Tibor érdekes módon hasonlította össze a regényt és a naplót, a regényírást és a naplóírást éppen Renard naplói kapcsán. Ő a naplóírás napi kényszer jellegét hangsúlyozta, amely a hivatalnokokéra emlékeztető életritmust követel az írótól, illetve – talán érdekesnek tűnő módon – a regény

⁵⁴³ „Nem írok, nem olvasok, de néha álmodom, hogy írok valamit.” Idézi Rónay 2005. 605.

⁵⁴⁴ Uo. 599.

⁵⁴⁵ Itt talán tévedés van, mivel Renard naplójáról először 1935-ben közölt esszét a *Nyugat*-ban.

⁵⁴⁶ Z. Varga 2011. 342.

⁵⁴⁷ Rónay 2005, 622., 628–629.; Szegedy-Maszák 1991. 99.; Márai 2007. 36., 37–38.

„folyamjellegét” állította szembe a napló töredezettségével.⁵⁴⁸ Szempontunkból azonban érdekesebb és fontosabb az, amit a valóság megragadhatóságáról írt. Úgy fogalmazott ugyanis, hogy a naplóírás igazi nehézsége az átélt, a megtapasztalt megragadása:

„a szóra váltás kényszere az én életemnek is számtalan eleven pillanatát »fojtotta« meg, mert még kibontakozásuk előtt, már magzat korukban megfogalmaztam őket. Jól vagy rosszul – inkább rosszul –, de formát akartam adni magamban a még formálódónak, a még meg nem érettnek. Az érzésnek vagy a gondolatnak úgyszólván még ki sem nyílt a csipája, már hajtogattam a mondatot, melybe majd bepólyázhatom. De mivel az élmény mindig fürgébb volt a tollamnál, már régen talpon termett, s kifutott láthatárom mögül, mire a szóval utána tudtam volna sántikálni. [...]

Naplót csak oldottan lehet írni, a kézre hagyatkozva, nem az elmére; az a csiszolt, szikravető ékkő forma, ahogy Jules Renard keze alól kikerült, csak egy egészen kivételes agynak sikerülhet, s akkor is, mint ahogy panaszolja, csak regényírói tehetségének öngyilkossága árán.

[...] regényt az ember *folytat*, s nem kezdi meg naponta újra – a kezdés kínjai! –, mint a naplót, melynek minden feljegyzése új nekifutást kíván. Az egyszer már elkezdett regény szinte önerejéből növekszik, az író már csak kihordja, de a naplónak mindegyik jegyzete – a Jules Renard-féle minta szerint – új mű, újraszülendő.”⁵⁴⁹

Déry feljegyzése legalább négy ok miatt érdekes a számunkra. Egyrészt azért, mert a prózaírók napló- és regényíráshoz való egy lehetséges viszonyáról tudósít, ami Márai személye miatt fontos. Másrészt a napló és az idő (a történész egyik fontos vagy legfontosabb témája) viszonya miatt, az írói *œuvre* és naplója kapcsolata okán, de leginkább azért, mert az „él-

⁵⁴⁸ Ez Thienemann Tivadar „folyó-írás” fogalmát juttathatja eszünkbe, noha ez az irodalmár monográfiájában a sajtót jelöli. Ám úgy fogalmaz: az idősjtó „mindig befejezetlenül halad tovább az idő végtelen folyamán, megszakadhat, de elvben sohasem fejeződik be, szüntelenül leperreg, mint az idő, amellyel összefonódik”. Thienemann 1931. 181–186.

⁵⁴⁹ Déry Tibor: A napok hordaléka. Fapadoskonyv.hu

mény” kapcsán leírtak a történelmi tapasztalatra, a „történelmi élményre” is érvényesnek tűnnek.

A tapasztalat, mint másutt kifejtettem,⁵⁵⁰ egy esemény jelentéssel való felruházása, az esemény és jelentésének együttese (a „Milyen tapasztalataid voltak?” kérdésre adott válasz). A naplóíró a jelentéssel bíró események (a tapasztalatai) közül némelyiket – második lépésben – rögzíti, ami arra hívja fel a figyelmet, hogy meg kell különböztetnünk egymástól az elsődleges tapasztalatot és az újabb szelektálás révén létrejövő másodlagos tapasztalatot. E kétlépcsős folyamatot John Bornemant így írja le: „Még a történésük közben megfigyelt performatív aktusoknak is át kell esniük egy, az eseményt időben követő rekonstrukción, mielőtt textuális formát öltenének.”⁵⁵¹

A tapasztalatok („események”) közül való választást és a naplóbejegyzések megformálását (ami újabb eltávolodás az eseménytől) befolyásolja az, amit a naplóíró a műfajról gondol, illetve az a funkció, amire naplóját szánja. Ez lehet terápiás cél, a későbbi emlékezés megkönnyítése saját maga számára, egy vagy több konkrét személynek szóló üzenet készítése, forrásanyag előállítása egy későbbi publikus önéletrajzhoz, visszaemlékezéshez, vagy publikálásra szánt napló kézírata.

Napló, 1945–1957 és az 1945–1948-as „teljes naplók”

Márai Sándor 1945–1948 közötti naplókézíratai egyrészt publikálásra szánt naplókötet(ek) nyersanyagai, másrészt a *Föld, föld!...* nyersanyagaként is használta ezeket a feljegyzéseit. És éppen ezért lehet kérdés az egykorú feljegyzések, az utólag megkonstruált *Napló, 1945–1957* és a *Föld, föld!...*, illetve az ezekbe foglalt tapasztalat(ok) viszonya. Utóbbi két írásában Márai a történet vége (a megírás ideje) felől rendezte el tapasztalatait, mégpedig úgy, hogy *új jelentéssel* ruházott fel korábbi eseményeket. Egységes történetet próbált alkotni: olyat, amelyben az ő élettörténete, személyisége is koherens – vagy legalábbis koherensebb annál, mint amit a napló kézírata mu-

⁵⁵⁰ Sipos Balázs: Tény, tapasztalat, elbeszélés. Rákosi Jenő önéletrajzi visszaemlékezése és értelmezései. In: Horváth – Pritz 2012. 103–109.

⁵⁵¹ John Borneman: Elbeszélés, genealógia és történeti tudat: a széthulló személyiség. In: Thomka 1999. 200.

tat a tépelődő, egy-egy kérdésben önmagával ellentétbe kerülő Márairól (például az emigrálás megítélésével kapcsolatban).

A *Napló, 1945–1957*-ben leginkább olyan módon tette egységesé a szöveget és rendezte el a vége felől visszanezve, hogy sok mindent kihagyott. Ennek az oka egyrészt az volt, hogy ekkor már egy strukturált szöveget alkotott, azaz az átélt társadalmi változások eredményeként új koncepció szerint „válogatta át” és egyúttal – mint említettem – egységesítette az életeseményeit (azaz konceptualizált). Másrészt a lehetőségek hiányát kell említeni, hiszen egy hatalmas mennyiségű kéziratanyagból kellett 1958-ban egyetlen kötetre valót kiválogatni. Mindezek mellett az is lényeges, hogy Márai naplói (eltérő mértékben ugyan, de) visszaemlékezéseket, önéletrajzi töredékeket is tartalmaznak. Általában is igaz, amit Z. Varga az 1943-as napló kapcsán említ: „a napló időbeli szerveződése nem csupán a lineáris időrenden alapul [... a] naplójegyzetek sokkal inkább töredékes visszaemlékezésre hasonlítanak, nem pedig a későbbi visszaemlékezést segítő feljegyzésekhez”.⁵⁵² E megjegyzés a napló és memoár sokszor igen kacifántos viszonyára hívja fel a figyelmet, amely viszony szempontunkból nem a megformálás módja miatt problematikus, hanem a rögzített valóságok eltérései miatt.⁵⁵³ Ráadásul, mint már utaltam rá, Márai a megjelenésre előkészítve bizonyos pontokon átírta a naplóbejegyzéseit – azaz *naplójában mint szépirodalmi alkotásban* ugyanazon történelmi idő esetében *se választható szét a napló és a memoár műfaja*. Az 1945–1957-es naplókötet esetében konkrétan arról van szó, hogy csak a teljes naplóval való összevetés után tudjuk meg, hogy melyik – például – 1945-ös eseményről való beszámoló naplószerű, és melyik emlékezés.

A konceptualizálás kérdése más szempontból is elemezhető. Ha a *Napló, 1945–1957* című kötetet a hol kezdődik és hol ér véget kérdését feltéve vizsgáljuk, szembeötlő, hogy egy eddig nem említett szempontból kerek történetről van szó. A Leányfalun megjelenő orosz katona és a rabbi találkozásának, a karóra elrablásának elbeszélése az első történet, és az amerikai állampolgárság megszerzése, az eskü leírása az utolsó. Egy

⁵⁵² Z. Varga 2011. 345.

⁵⁵³ Lásd például Pritz 2010. Forrás: http://www.grotius.hu/doc/pub/INIBXG/2010_128_pritz_pal_emlekirat_es_torteneti%20valosag.pdf; (Letöltve: 2016. 08. 11.) Pritz 2012. 501–514.

1945 elején kezdődő és 1957-ben végződő útról van tehát szó: a haza elvesztéséről és egy új (olyan, amilyen) haza vagy otthon megtalálásáról. Két idegen kultúrával való találkozásának, illetve a haza anyanyelvben és nemzeti kultúrában való „átmentésének”, „felépítésének” történetét követhetjük nyomon. Ezen az úton az első kommentár a rabbi kijelentése („Kérem, milyen csalódás ez!”), az utolsó pedig az esketést végző bíróé, akinek „Előadása monoton, papos. »Ez az ország nem földi Paradicsom« – mondja. – »Kövessenek el mindent, hogy jobb és tökéletesebb legyen. *Thank you!*« – mondta. És kiment a tereméből.”⁵⁵⁴

Az *utazás története* tehát nem az emigrálással, a fizikai helyváltoztatással, hanem már 1945 elején elkezdődött. Az emigráció és ennek oka ebben a kötetben furcsa módon jelenik meg. Érdekesnek tűnik, hogy az 1945-ös év bejegyzéseinél az elvagyódásnak szinte nincs is nyoma: amikor Márai a polgári életforma elvesztésének kérdését tárgyalja, akkor nem külső erőkre utal, sőt. A Budáról Leányfalura kimentett könyvei kapcsán azt írja, hogy „Ezzel a kocogó, szekeres utazással ér véget egy életforma”, a „polgári világképről” pedig azt, hogy „egész testemmel érzem a rejtélyes fenyegetést, mely a polgári világképre nem is annyira az ellenséges világból, mint inkább a polgári lélekből kiárad”. Az „oroszok” és egy új világ kérdéséről értekezve azt rögzíti, hogy a „magyar polgári társadalom” hiába várja, hogy az „oroszok mint afféle irgalmatlan alvilági arkangyalok jelennek majd meg, lángpallossal és kénköbűzzel”, és „kiirtják” a régi világot.⁵⁵⁵ Az évet lezáró utolsó előtti bejegyzésben merül fel a svábok kitelepítése, és a nagyhatalmak könyörtelen és embertelen politikája miatt, hogy ki kellene lépni „– így vagy úgy – ebből a társadalomból. Ebből a világból”.⁵⁵⁶

Azt látjuk tehát, hogy az 1945–1957-es naplókötetbe beválogatott 1945-ös feljegyzések között szövegszerűen nem találunk utalást az emigrálásra.

Ezzel szemben az 1945-ös teljes naplóban Márai már igen korán rögzítette: „az első alkalommal elmegyek ebből az országból, ahol magyar, sváb, zsidó egyformán megtagadták az igazi műveltséget”. Buda ostromakor, miközben számot vetett

⁵⁵⁴ Márai 1990. 7., 339.

⁵⁵⁵ Uo. 14., 16.

⁵⁵⁶ Uo. 24.

azzal, hogy könyvei, ruhái és mindene elpusztul, azt írta: „De talán jó lesz arra [ez a pusztulás], hogy a végén, ha menni kell, könnyű poggyásszal induljak útnak.” Pár oldallal hátrébb a bécsi és az amerikai vagy angliai emigráció lehetőségét mérlegeli („Talán Bécs, ha nem pusztul el. Talán ott lehetne átélni az elkövetkező egy-két esztendő, amíg tökéletesen megtanulok angolul, – írni is! – amíg kinyílik a világ, járni kezdenek a hajók.”). Majd konkrétabb tervet sző: két évig marad Magyarországon, azalatt megtanul angolul, és „akkor remélhetem, hogy kijutok ebből a robinsoniádából külföldre. Itt nem köt többé semmi”.⁵⁵⁷

Azt látjuk tehát, hogy Márai már 1945 elején úgy döntött, hogy emigrálni fog, és ezt 1945-ös naplójában többször meg is írja. Ugyanakkor a *Napló, 1945–1957*-ben ezt az elhatározását (konkrét módon) nem említi, miközben ez a kötet az „oroszok” magyarországi megérkezésétől az ő amerikai „megérkezéséig-befogadásáig” tartó útját mutatja be. És ettől az „oroszok” megérkezése lesz az indulást motiváló tényező (ezzel a jelentéssel ruházza fel Márai), miközben az 1945-ös (teljes) naplóból az látszik, hogy eredetileg a magyar társadalomban való csalódásának hatására döntött a távozás, az elutazás mellett. Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy a következő évek („teljes”) naplóinak tanúsága szerint olykor elbizonytalanodott az emigrálást illetően, olykor más okokat (elsősorban személyes írói lehetőségeinek szűkülését, megszűnését, politikai retorziókat) említ.⁵⁵⁸

Mindez két szempontból is érdekes.

Egyrészt azért, mert egy 1957-es bejegyzése azt sugallja, azt az értelmezést is megengedi, mintha Márai attól való féltelmében távozott volna Magyarországról, hogy „kényszerítik cinkosnak egy gaztettben”⁵⁵⁹ (ennek persze lehetett megerősítő szerepe az indulásában). Mindez az *emigrálás okainak elmagyarázása céljából* írt „emlékezés”, a *Föld, föld!...* beállításához hasonlít, amelyben az író személyes üldözése és elhallgattatása az emigráció fő motívuma: először üldözték, majd rá akarták venni, hogy publikáljon, szólaljon meg, hogy „a kommunis-

⁵⁵⁷ Márai 1991a 15., 30., 36., 45.

⁵⁵⁸ Például Márai 2008. 30., 47., 68., 74., 104., 105., 113., 117., 120., 133., 142., 155.

⁵⁵⁹ Márai 1990. 338.

ta jelszavak hangoztatása nélkül, de igazoljam a rendszert [...] bizonyítsam a megszólalás tényével, hogy a kommunista hatalom most már végleges. [...] megértettem, hogy el kell mennem az országból – nemcsak azért kell elmenni, mert nem engednek szabadon írni, hanem elsősorban és még sokkal inkább azért, mert nem engednek szabadon hallgatni”.⁵⁶⁰ Az azonban ebben a *regényben*, „fiktív önéletrajzban” kevéssé jelenik meg, hogy Márai 1945-ben és után (azaz emigrálása előtt) verses- és kispróza-kötetet publikált, *Varázs* című drámáját bemutatta a Pesti Színház, és könyv alakban is napvilágot látott, ahogy az *Európa elrablása*, a *Sértődöttek* két kötete és az *Ihlet és nemzedék* szintén. Az 1945-ben megjelent 1943–1944-es napló ezzel szemben felbukkan a teljes szövegben – de Márai csupán a kommunista lapok nemtelen támadását foglalta össze,⁵⁶¹ miközben arról nem írt, hogy a kötet a karácsonyi könyvpiac egyik nagy sikere is volt, sőt egy egykorú feljegyzés szerint Márai népszerűbb lett 1945 végére, mint 1945 előtt.⁵⁶² Lehetséges, hogy a napló éppen Márai írói lehetőségeinek ábrázolásában nem tükrözi a szerző valós helyzetét?

Másrészt ez azért is érdekes és paradoxon, mert Márai az 1945-ös teljes naplóban az „oroszokról” bizonyos szempontból kedvező képet fest. Z. Varga szerint a teljes naplót „az oroszokkal kapcsolatos sztereotípiák részleges újraírása [jellemzi] a személyes élmények hatására”. Így fogalmaz:

„Márai – Spengler hatására is – a Horthy-rendszer bukása után kész egy új világtörténelmi korszak képviselőinek tekinteni a kommunizmust képviselő oroszokat. Persze az oroszokról adott

⁵⁶⁰ Márai 1991. 299–300. – Márai az 1948-as teljes naplóban is rögzítette egyrészt a kommunista kritikusok támadásait, másrészt lehetőségei „beszűkülését” (például könyvkiadója államosítását, lényegében publikációs tilalmát). Ám talán ugyanennyire hangsúlyos a „magyarság” kollektív elítélése, a szerző szerint létező erkölcsi és műveltségi hiányok miatt. Igaz, ezek a megjegyzések nem annyira indulattal telítettek és direktek, mint 1945-ben voltak, és mintha a korábbinál gyakrabban „csomagolta volna” ezeket a megjegyzéseit az „igénytelen tömeg/tömegember” kapcsán José Ortega Y Gasset által leírt gondolatokba. Márai 2008. 48–49.

⁵⁶¹ Márai 1991a 101. – A *Föld, föld!*... kapcsán Rónay László is emlékeztet rá, hogy Márai az 1945–1948 közötti hazai irodalmi életet elfogultan ítéli meg, mivel „nem vesz tudomást arról, hogy élénk és színes volt a kép”. Rónay 2016. 59.

⁵⁶² Sziklay László: Budapest olvasóközönsége 1945-ben. *Magyar Könyvszemle*, 1946/1. 76., 84–85.

kép a mindennapi együttélés kis színes jeleneteivel olykor iro-
nikus és fölényes, olykor pedig – az erőszakoskodások hírére –
kritikus, mégis, a németekhez és a régi, bukott, majd az új, 1946-
tól egyre erősödő magyar rezsimek szimpatizánsaihoz képest
még mindig valamiféle nyers, civilizálatlan, ám a természeti
népek őszinteségét mutató kollektívumként ábrázolja. Elkép-
zelhető, hogy az oroszokról alkotott kép Márai számára *csupán
ellenpont a közelmúlt és a bontakozó jelen hatalmi elitjének jellemzésé-
hez, ám a polgári demokráciák és a szocializmus összebékítéséről leírt
eszmefuttatások, sőt, időnként személyes hitvallások, az adott
pillanatban hitelesnek mutatják a kiállást.*⁵⁶³

Szerintem itt tévedésről van szó.

1. Ha Márai „csupán ellenpontnak” szánta volna az „oro-
szok” ábrázolását, hogy kidomborítsa a régi és új hatalmi elit
negatívumait, akkor legalább részben arról lenne szó, hogy
utólag, a jövőből visszatekintve konstruálta meg ezt a szem-
beállítást. Márai ugyanis már az új hatalmi elit megjelenése
előtt találkozott a Vörös Hadsereggel, és az „oroszok” 1945-ös
ábrázolásában nem tapasztalni törést. A Vörös Hadsereg 1944
karácsony „másodnapján” érkezik meg Márai életébe, így
reprezentációját az 1944-es napló végétől tanulmányozhatjuk,
és akkor is ugyanazt tapasztaljuk.⁵⁶⁴ Fontos érv tehát Z. Varga
megállapítása ellen, hogy *egykorú naplóról* van szó. Ha a *Napló,
1945–1957*-tel vetjük össze az eredeti feljegyzéseket, azt látjuk,
hogy az utólagos összeállításban ez az „orosz”-ábrázolás csak
részben ugyanaz, mint egykorúan volt, mivel – mint említet-
tem – itt-ott átformálásnak, átírásnak látni a nyomát. Ha meg-
nézzük a *Napló, 1945–1957* első bejegyzését és az utána nem
szereplő, azaz a teljes naplóban szereplő, ám innen kihagyott
részeket, akkor azt látjuk, hogy az *utólagos átírás éppen „az oro-
szokkal” kapcsolatos negatív sztereotípiákat erősíti*, és a szövegrész
egésze is negatívabb: a pusztulást hangsúlyozza (ezt kívánom
megmutatni a kiemelt szavakkal). Azaz Márai egykorúan
kedvezőbben ábrázolta az „oroszokat”, mint utóbb, amikor
már valóban volt tapasztalata az „1946-tól egyre erősödő ma-
gyar rezsimek”-ről.

⁵⁶³ Z. Varga 2011. 350. (Kiemelések tőlem – S. B.)

⁵⁶⁴ Márai 2004. 285.

A rabbi órája elrablásának leírása után Márai a „teljes naplóba” ezt írta: „Az órák iránt mutatott szenvedélyük érdekesebb. Mi lehet emögött? Nincs *Oroszországban* elég óragyár? Talán más is: a racionalizált, gépi civilizációban *nevelt* orosz tömegek hirtelen feléledt időélménye?” Majd a „végső”, filozofikus tanulságot felvezető rész így kezdődik: „Most olvasom Spengler időmagyarázatát”.⁵⁶⁵

Ugyanez az 1945–1957-es változatban:

„Mi lehet e szenvedély mögött, mellyel a Vörös Hadsereg katonái az órákra *vetik* magukat? Nincs a *Szovjetben* elég óragyár? Talán más is e szenvedély *rugója*: a gépi civilizációba *kényszerített* orosz tömegek [...] E napokban, mert *éppen nincs* más könyv a kezem ügyében – *amikor a világítás és az élethelyzet engedi* –, megint Spenglert olvasom. A szakaszt, amely bizonyítani szeretné [...]”⁵⁶⁶

A „[rá]vetik”, az „Oroszországban” helyett a „Szovjetben” és a „nevelt” helyett használt „kényszerített” az eredetinel negatívabbá teszik „az oroszok” ábrázolását (az órarugóra utaló „szenvedély rugója” viszont iróniát csempész a szövegbe). Emellett az 1945–1957-es változatból kimaradt, hogy „a tisztek, ha megtudnak ilyesmit, szigorúan büntetik”.⁵⁶⁷ És más, későbbi példákat is találunk ilyen elhallgatásra. 1948-as találkozását a balatonkenesei kútasóval és családjával eredetileg így fejezte be: „Az oroszokról harag nélkül beszélnek, a németekről gyűlölettel. A nagy vihar még visszhangzik, tompa morajlással a lelkekben.” Ez a két mondat a *Napló, 1945–1957*-ben nem fordul elő.⁵⁶⁸

Vajon mi motiválta Márait az eredeti naplóbejegyzés megváltoztatásában? Vélhetőleg az 1945 és 1957 közötti történet

⁵⁶⁵ Márai 2006. 8–9. (Kiemelések tőlem – S. B.)

⁵⁶⁶ Márai 1990. 7. (Kiemelések tőlem – S. B.)

⁵⁶⁷ Szintén kimaradt „a németység” és „az oroszok” kicsit későbbi, jelentést módosító összevetése is: „A németek elutasították az oroszok méltányos ajánlatát, s Pest ostroma már éjjel-nappal tart; azért, hogy az orosz seregek két hónappal későbbben érjenek Pozsony vagy Bécs alá, a német hadvezetőség feláldozta Budapestet [...] Ezért nincs többé megbocsátás és irgalom a németység számára. A magyarság átkozhatja a népet, amíg élnek magyarok.” Márai 2006. 9.

⁵⁶⁸ Márai 2008. 33.

előbb említett egységesítésének, illetve a szöveg javításának szándéka. Ennél talán nehezebb kérdés, hogy vajon kitalálnak tekintendő-e a később megformált történet? Vajon a kettő közül melyiket tekinthetjük hitelesnek? Az azonnal, tehát egykorúan rögzített verziót, vagy a később le- és átírt szöveget? Szerintem mind a kettő hiteles, hiszen mind a kettő létező tapasztalatot közvetít, azaz a két szöveghely egyaránt antifiktív. Ám azt, hogy az első és a második változat is hiteles, más források alapján jelenthetjük ki,⁵⁶⁹ hiszen a második „történet” tulajdonképpen nem Máraival történt meg. (Zárójelben említem, hogy a teljes naplóban annak is látjuk nyomát, hogy már egykorúan kétféle szövegverziót készített ugyanarról: az 1948-as szövegben Herczeg Ferencsel történő találkozása vagy Izrael megalapítása ilyen esemény.⁵⁷⁰ Az ilyen „duplások” másért érdekesek, mint azok a visszatérő témák, amelyek tárgyalása között hosszabb idő telt el. Utóbbira példa az 1941-es republikánus elnökjelölt, Wendell Lewis Wilke *One World* című könyve, amelyet Márai az 1943-as és az 1947-es naplóban is értelmez – de az USA világpolitikai súlyának változása miatt más-más szövegkörnyezetben.)⁵⁷¹

2. A másik megjegyzés részben az „orosz”-ábrázolásra vonatkozik, részben Márai politikai hitvallására. A polgári demokrácia és a szocializmus összehétközhetősége melletti kiállás nem csupán „adott pillanatban” tűnik hitelesnek. Legalábbis arra, hogy Márai hitt ebben a lehetőségben, a későbbi naplóban is (így az 1945–1957-esben) találni bizonyítékokat. Ő ugyanis általában elválasztotta a Szovjetuniót, a magyar kommunistákat, valamint a szocializmust egymástól (utóbb a nyugati jóléti államokat tekintette sikeres szocializmusnak), azaz az „oroszok” ábrázolásában a szocializmushoz való viszonyának én nem tulajdonítok semmilyen szerepet se (viszont 1945-ös teljes naplójában feltette a kérdést: mi a szerepe neki, a polgárnak a szocializmusban?).⁵⁷² Az 1948-as naplójában is azt írta: „Nem lehetek kommunista, mert baloldali ember va-

⁵⁶⁹ Perger 2005

⁵⁷⁰ Márai 2008. 125. és 129., illetve 164. és 166.

⁵⁷¹ Márai 2004. 96.; Márai 2007. 54–55. – Cenzúratörténeti érdekesség, hogy Márai ezt a Svédországban 1943-ban németül kiadott könyvet a kiadás évében olvasta Magyarországon.

⁵⁷² Márai 1991a 85.

gyok; mindig az voltam; a hivatásos és szakmaszerű baloldaliaknak sosem voltam »eléggé« az, de a magyar társadalom egésze számára mindig gyanúsán az voltam; ma is az vagyok; számomra minden jobboldaliság, ami elnyomás, szellemi szabadság elfojtása; minden elárulása a szocializmusnak, ami nem tiszteli az egyént.”⁵⁷³

Az más kérdés, hogy az „oroszokkal” való 1945-ös személyes találkozásának tapasztalata és a Szovjetunió hidegháborús politikájának értelmezése között természetsszerűleg vannak különbségek, amelyek az 1972-es *Föld, föld!...*-ben már érződhetnek. De nem szabad elfeledni, hogy Márai már 1945-ben is megírta negatív tapasztalatait, így például egy „orosz hírmagyarázó” pápát „Goebbels módszerével” támadó kirohanását.⁵⁷⁴

Ami az eredeti napló és az 1945–1957-es kötet közötti további különbségeket illeti, Z. Varga a „zsidóság” és a „magyar-ság” ábrázolását emeli ki. Részletesen tárgyalja az 1945-ös teljes napló és a *Napló, 1945–1957* „zsidó”-ábrázolásában lévő különbségeket, Márai teljes naplóban szereplő zsidóellenes kijelentéseit, kitérve az Ortutay Gyula naplójában leírt 1939-es esetre, amikor Márai „bizonygat[t]a a zsidó faj nagy bűneit”.⁵⁷⁵ Úgy vélem, itt nem az a kérdés, hogy Márai antiszemita volt-e, hanem az: mit tükröznek ezek a feljegyzések.

Ennek kapcsán először a beszédes *Szabadulás* című, 1945-ben írt, de csak 2000-ben napvilágot látott regényt hoznám fel. Ebben Márai Sándor az úgynevezett polgári (értsd: nem kommunista) ellenállásnak és ezen keresztül tulajdonképpen saját magának állít emléket (az, hogy őt a nyilasok keresték 1944–1945 fordulóján, teljes naplójában is szerepel), továbbá az önfeláldozó kisembereknek (a regényben szombatos, a naplóban és a *Föld, föld!...*-ben szociáldemokrata házmesternek). Ami miatt ezt megemlítem, az a regényben szereplő, a koncentrációs táborból megszökött, szerettei elvesztésébe beleőrült asszony, akivel a főhősnő hosszú párbeszédet folytat,⁵⁷⁶ amely beszélgetés a „keresztény középosztály” bizonyos csoportjainak összetett társadalompercepciójára utal. Ebben

⁵⁷³ Márai 2008. 18.

⁵⁷⁴ Márai 1991a 103.

⁵⁷⁵ Ortutay 2009. 33.

⁵⁷⁶ Rónay 2005. 408–410.

megfért egymás mellett a „zsidóság” állítólagos faji jellegéről való elmélkedés és az antiszemitizmus elítélése.⁵⁷⁷

Ennél fontosabb, hogy ugyanezt tapasztalhatjuk meg a naplókban is. Azaz 1945 nem volt cezúra, a holokauszt után (amely naplói tanúsága szerint rendkívül megrendítette) Márai nem gondolt másként a „zsidóságra”, mint korábban. Miközben érezhetően feldúlta, hogy antiszemitának ábrázolták „egy vicclapban” („csaknem eszelős aljasság”; „éppen ezt írja és éppen rólam!”), azt is lejegyezte: „A gög és a makacsság, mellyel a zsidóság ma is körülkerítsezi a maga lelki különállásának, a befogadó közösségtől elforduló magatartásának alaphelyzetét, nem változott a Szentély pusztulása óta.”⁵⁷⁸ Ez sokban emlékeztet arra, amit 1926-ban az *Istenek nyomában. Egy utazás regénye* című útirajzában írt, ahol Palesztinában kikelt a „zsidók fajvédelme” ellen – Szegedy-Maszák Mihály szerint részben azért, mert mint „magyarrá lett németek ivadéka” asszimilációpárti volt, és elítélt mindenféle különállást.⁵⁷⁹

Naplóiban folyamatosan „másik-csoportként”⁵⁸⁰ írt a „zsidóságról”, hol népként, hol társadalomként azonosítva. Ez a fogalmi „bizonytalanság”, illetve az a tény, hogy az arisztokratakról is „race”-ként beszélt, egyértelműen arra utal, hogy Márai nem volt antiszemita, de elképzelése szerint a társadalmat elkülönülő és eltérő jellegzetességekkel rendelkező csoportok alkotják.⁵⁸¹ Továbbá hajlamos volt a túlzó leegyszerűsítésre, aminek példája a kommunisták azonosítása a „zsidókkal”.⁵⁸² Ám ekkor is leírta: „Akármilyen borzalmas lesz: ez a világ mégis inkább az én világom, mint volt négy év előtt, mikor a fasiszta elmebaj dühöngött.”⁵⁸³

Azt látjuk tehát, hogy Márai különbséget tett a „magyarság” és a „zsidóság” között, nem egyféleképpen gondolkodott a két

⁵⁷⁷ Ehhez lásd Pritz Pál véleményét Ortutay Gyula „antiszemitizmusáról”, Peter Pastor elgondolását Illyés Gyula és Nagy Lajos „két énjéről”; mindkettőt e kötetben.

⁵⁷⁸ Márai 2007. 39., 43–44.

⁵⁷⁹ Szegedy-Maszák 1991. 69.

⁵⁸⁰ Robert Bernasconi: The Invisibility of Racial Minorities in the Public Realm of Appearances. In: Kevin Thompson–Lester E. Embree (eds.): *The Phenomenology of the Political*. Kluwer Academic Publisher, Dordrecht, 2000. 179–180.

⁵⁸¹ Márai 2007. 35.; Márai 2008. 26., 55., 64.

⁵⁸² Uo. 82., 148., 156.

⁵⁸³ Uo. 89.

csoport kapcsolatáról, és nem jellemezte az úgynevezett „kedélyes, úri zsidóság”. Azt, hogy nem volt antiszemita, sok egyéb mellett az is mutatja, hogy az 1945–1957-es naplóban ezeket a „mi-ők” szembenállásról „tudósító” megjegyzéseket nem közölte. A kötet már elemzett nyitótörténetét ebből a szempontból is módosította, és a kiemelt részt kihagyta: *„A rabbi szokása szerint elbújt egy kamrába, az asszonnyal az orosz bizalmaskodni kezdett, de nem bántotta.”*⁵⁸⁴ Vélhetőleg nem kívánta a „zsidó gyávaság” negatív sztereotípiáját erősíteni. Ám újra hangsúlyoznám, hogy nem az a kérdés, hogy Márai antiszemita volt-e (nem) – hanem az a fontos, hogy gondolkodásmódját nem változtatta meg a holokauszt.⁵⁸⁵ Ennek a gondolkodásnak (amelyet ma ambivalensnek találhatunk) a gyökerei a századelőre nyúlnak vissza, amikor a fajról, fajtáról való gondolkodás még nem automatikusan az ellenségkeresés kiindulási pontja volt, és amikor az asszimiláció még sikerre ítéltnek tűnt.

Az utolsó kérdés, amire még kitérek; a magyarság kollektív bűnösségének témája. Ez szorosan kapcsolódik a „zsidóság” olykor egységes ábrázolásához, mivel mind a két, általa egymástól elkülönültnek elgondolt csoportot kollektív tulajdonságokkal ruházta fel (miként a svábokat is). A magyarsághoz rendelt „kollektív bűn” az 1945-ös (teljes) naplóban szerepel, de az 1945–1957-esben nem, ahogy a kultúra és műveltség pusztulása, teljes leértékelődése (többek között 87., 89.), az antropológiai pesszimizmus (65., 70., 87., 92.) sem.⁵⁸⁶ Ez részben (újfent) azzal magyarázható, hogy Márai a nyilvánosság előtt nem kívánta a kollektív bűnösség téziséét hirdetni. Erre a politikai döntésére (hiszen Márai politikus író volt: példájával, személyiségével politizált) jó példa egyetlen bejegyzés két változata.

⁵⁸⁴ Márai 2006. 7.

⁵⁸⁵ Ám mert a teljes naplók tanúsága szerint Márai gondolkodása gyakran változott (másként fogalmazva: töprengő alkat volt), ellenpéldák is hozhatók a szövegekből. Ilyen az az 1948-as feljegyzés, amely a kezdetektől meglévő „zsidó különállásra” vonatkozó és fent idézett résszel szemben a holokauszt szerepét hangsúlyozza: „A trauma, a rettenetes ütés, amely a zsidóságot érte, mintha kiteszította volna a zsidókat mindenféle közösségből. Már nem a jóvátétel, nem az igazságtevés, már nem is a bosszú az, ami elsőrendűen mozgatja őket, hanem a kiszakadás, elszakadás, különállás. Semmivel nem vállalni közösséget, ami nem zsidó: ez a belső, végső válasszuk arra, ami történt.” (Márai 2008. 55.)

⁵⁸⁶ Márai 1991a

Az 1945–1957-es naplóban ez szerepel:

„A svábokat kitelepítik, mint tavaly a zsidókat, marhacsorda módjára hajtják el őket, száz és százezret. A »kollektív büntetés«, mint nemzetközi gyakorlat, a legaljasabb elv, amivel ez a század megajándékozta magát.”⁵⁸⁷

Ugyanez a teljes naplóban másként jelenik meg:

„A svábokat kitelepítik, mint tavaly a zsidókat, marha módjára hajtják el őket, száz és százezer embert, csordában. Nem rokonszenves fajzat. De a zsidók sem azok. Nem erről van szó. A kollektív büntetés elve mint nemzetközi gyakorlat, elviselhetetlen.”⁵⁸⁸

Márai tehát (kis túlzással) minden csoportról igen rossz véleménnyel volt, ám ezt nem kívánta publikálni. Hiszen ezt az 1945 végi feljegyzést is kihagyta az 1945–1957-es kötetből:

„a magyar emberi anyag silányabb, mint képzeltem. A magyar társadalom nem pusztul el, de emberöltők munkája kell hozzá, míg valamennyire visszakapcsolja életébe a műveltség fegyelmező öntudatát”.⁵⁸⁹

Általában is igaz, hogy az 1945–1957-es naplóban sokkal kevesebb konkrétumot találunk, mint amennyi a teljes anyagban előfordul. Ennek oka a helyhiány, az önkontroll („a műveltség fegyelmező öntudata”), az alkalmazkodás a nyugati emigrációhoz, a távolságtartás annak szélsőjobboldalától, azaz morális, politikai megfontolások sora (1948-as naplójába azt írta, hogy az emigrálástól visszatartja „az utálat, amelyet a künn lappangó magyar emigráció ébreszt bennem. Semmi közös ügyem nincs a fasiszta, majd az őket újabban követő magyar disszidens emigránsokhoz. Ha emigrálok, egyedül akarok emigrálni, ahogy idebenn is egyedül élek és halok”).⁵⁹⁰ Az említetteken kívül ez húzódnak azoknak a döntéseknek a hátte-

⁵⁸⁷ Márai 1990. 24.

⁵⁸⁸ Márai 2006. 367.

⁵⁸⁹ Uo. 371.

⁵⁹⁰ Márai 2008. 48.

rében is, hogy az 1945–1957-es kötet 1945-ös részéből kimaradt a Bárdossy-per ténye, elítélése és Bárdossy kedvező megítélése (99.), Anglia és az Egyesült Államok magyarországi háborús és háború utáni politikájának bírálata (78–79., 93., 101.), az infláció, az ellátási nehézségek, saját üldöztetése (97., 101.) és így tovább.⁵⁹¹ Ezek közül néhány témát a kötet későbbi részében viszont megemlít: például a nyugati hatalmak *világháborút követő* külpolitikájának bírálata (327.). Az 1945–1957-es naplóból ugyancsak hiányzik 1945-nél a Horthy-kor politikai elitje, a neobarokk társadalom bírálata, amit szintén később szerepeltetett a *Napló, 1945–1957*-ben (például 324.). Ennek kapcsán arra emlékeztetnék, hogy az utóbb megjelent *Hallgatni akartam*ban a Horthy-korszak iránt ugyanolyan vagy (mert a maga módján kidolgozott és strukturált) még brutálisabban ható indulat szerepel, mint az 1945-ös (teljes) naplóban. Ennek az elitnek és az úri középosztálynak a kollektív bírálata ugyanis Márai visszatérő témája volt, ám különböző szövegeiben – a műfaji szabályok miatt – természetesen eltérő módon ábrázolta e társadalmi csoport(ka)t. A *Szabadulás* című regényben két szánni való postatiszt szerepel, akik a Vörös Hadsereg közeledése miatt, összeszedve minden bátorságukat, a többi pincelakó előtt óvatosan hangoztatni kezdik humanista meggyőződésüket, és dicsérni az orosz posta pontosságát.

Összegzés

Márai Sándor több művében ábrázolta az 1945–1948 közötti éveket. A regények, a naplók és azok különböző kiadásai, illetve az azokban lévő emlékezések, továbbá a memoárok részben eltérő módon mutatják ugyanazt az időszakot, részben azonban csak hangsúlybeli, megformálásbeli eltérések fedezhetők fel közöttük. Hangsúlyozandó, hogy az egyes naplókiadások esetében „ugyanazon” bejegyzések között is vannak különbségek.

A „teljes napló” forrásértéke a benne szereplő részletes leírások miatt jelentős, noha általában Márai a hétköznapiól eltérően közelített a valóság leírásához. Ennek részben szépírói mivolta volt az oka: mint láttuk, olykor a szépírói technikák vezették a

⁵⁹¹ Márai 1991a

szöveg megformálásában. Ráadásul Márai előbb feljegyzéseket készített, és azokból formálta-alakította ki a naplók kéziratát.⁵⁹² Azaz már a kézirat és a valóság között is többlépésnyi a távolság: 1. az érzékelt, tudott események sorából a szerző kiválasztotta 2. a számára jelentéssel bíró eseményeket, azokról 3. feljegyzéseket készített (első megformálás), majd összeállította a 4. napló kéziratát. Márai nem is tekintette célnak a valóság valaminő objektív leírását, mivel helyette „személyes világtörténelmet” kívánt készíteni. Ezt a gondolatot többször is rögzítette. Egy helyen azt írta például: „Nincs butítóbb, ernyesztőbb, mint a történelem vagy amit »történelmi idő«-nek neveznek. 1910-ben gondolni és tökéletes formában kifejezni valamit, amitől értelmesebb lesz a világ: ez az igazi történelmi élmény. A többi, szenny, rendetlenség, vér, szenvedés, ostobaság.”⁵⁹³

A jelen idő használatával még inkább eltávolít a történelemtől: a nyelvész Tolcsvay Nagy Gábor szerint ez a „sajátos nyelvtani jelen idő [...] a megtörtént eseményt folyamatossá teszi és egyidejűvé az elbeszélés idejével”, „vagyis megszünteti az elbeszélte esemény múlt jellegét”.⁵⁹⁴ Márai Sándor tehát a múlt valóságának megragadása helyett több módon is eltávolítani kívánta azt, és inkább személyessé tenni, a saját személyén át-szűrni. Furcsa módon talán ettől a vallomásjellegűtől hatnak és tűnnek hitelesnek a naplók – miközben ez a tulajdonságuk kapcsolja őket az önéletrajzi, visszaemlékező, mondjuk úgy: történelmi regényekhez. A különféle naplóolvasatokat vizsgálva feltűnő az is, hogy nemcsak az eredeti naplószövegek megkonstruáltsága vezet(het) félre az értelmezőt, hanem Márai utóbb keletkezett szövegei, így a *Föld, föld!...*, vagy a *Napló, 1945–1957*. Részben ezek hatására, részben természetesen ezektől függetlenül, némelyek az emigrálás és a diktatúra tényei felől nézve olvassák még Márai 1945-ös naplófeljegyzéseit is, azaz a *Föld, föld!...*, valamint a *Napló, 1945–1957* beállítását, egységessé stilizált elbeszélését elfogadva visszavetítik a sztalinizálás folyamatát 1945–1946-ra. Ami azért is problematikus, mert Márai 1945-ös vagy 1946-os teljes naplói (még) nem erről, ennek tapasztalatáról tudósítanak.

⁵⁹² Fried 2003. 340.

⁵⁹³ Márai 2004. 151. Vö. Márai 2008. 85.

⁵⁹⁴ Tolcsvay Nagy 1999. 94.; Z. Varga 2011. 346.

Széchenyi Ágnes

„A NEMZET LEGNAGYOBB KÖLTŐJE NE KOCKÁZTASSA AZ ÉLETÉT”

Illyés Gyula 1956-os naplója

Kötetünk szerzőinek közös intenciója, hogy tanulmányainkban aláhúzzuk: a napló fontos eszköz a múlt lehetséges mértékig való megismerésében. Ehhez kellő szakmai vértettségre, a napló műfaját le-, illetve túlbecsülő nézetektől való elhatárolódásra, konkrét elemzésre támaszkodó józan eligazodásra van szükség.

Írásom tárgyát illetően azonban mégis kissé másként áll a helyzet.

Elsőül azért, mert itt nem az irodalom 1956-os eseményeinek, múltjának és hatásának megismerése a tét, a tárgy,⁵⁹⁵ hanem egy jelentős közéleti szerepet betöltő költőfejedelemnek,⁵⁹⁶ illetve az általa is képviselt írócsoporthoz kollektív „személyiségvonásainak”, (esetlegesen) új motívumainak megtalálása.

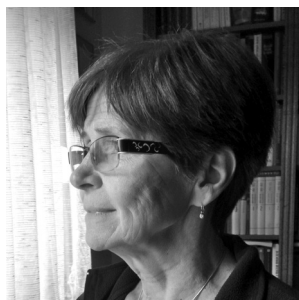
Emlékeztetőül magáról az íróról, hol tartott Illyés Gyula a pályáján ekkor. Életműve – természetesen itt most csak madártávlatból tekinthetünk ki rá – az avantgárd és a hagyományörző modernség⁵⁹⁷ fogalmaival írható le. Kiemelkedő munkája

⁵⁹⁵ Ezt a feladatot kiválóan és sok szempontból kimerítően elvégezték pl. Ständeisky 1990, Ständeisky 1996, Ständeisky 2005 és tanulmányai, ill. Rainer 1990; Medvigy–Pomogáts 1991.

⁵⁹⁶ Illyés egy olyan irodalmi értékrendszer képviselője volt, amelyben erős volt a törzsi gondolkodás, a törzsfő, az „apa” elismerése, a vezető tekintélyhez való igazodás.

⁵⁹⁷ A „hagyományörző modernség” fogalmának bevezetésére Tverdo-ta György tett javaslatot. A fogalom nem más, mint az új klasszicizmus két lépésben továbbfejlesztett változata. Az 1920-as évek második felétől a *Nyugat* második nemzedéke elfordul az esztéta modernségtől és a de-

volt a *Puszták népe* című szociográfiája, amely munka szinte egyedül maradt időtállóan újraolvasható és élvezhető a népi társadalomrajzok közül, s éppen azért, mert esztétikai értéke is van, nemcsak az a mázsás súly és lelkiismeret-felrázó indulat jellemzi, ami az idesorolható művek többségét. Illyés új prózapoétikai eljárásokat alakított ki ebben a művében, újfajta beszédmodot, amely még mindig nem kapta meg azt az elismerést, ami jár neki. Illyés ugyane mű írásával nagyjából egy időben a *Nyugat* társszerkesztője volt Babits mellett, majd a *Magyar Csillag* szerkesztője, a háború utáni *Válasz* főszerkesztője.⁵⁹⁸ Neve a Nemzeti Parasztpárt öt vezetője között szerepelt, miután a főváros felszabadult, távollétében megválasztották az egyik vezetőnek. Megrendítően szépen vall arról, hogyan gondol ekkor a jövőre. „Ez a világ – a mai valóság – még csak úgy az enyém, mint szobrásznak a kőtömb. A benne rejlő szobor az enyém. Nemcsak a magamé; a művet

másokkal együtt kell kibontanom, mindazokkal, akik ismerik a tervet, de ismerik a kő sajátságait is.”⁵⁹⁹ A mondat metafora – azaz költői megfogalmazása az újjáépítendő Magyarország sorsának, ami természetesen a politika nyelvére visszafordítva kollektivitást, erőviszonyokat, pártküzdelmeket, és persze hatalmi játszmákat jelent. A Nemzeti Parasztpárt kis párt volt, majd hogynem fordítottan arányos ahhoz képest, amekkora arányt a földművelő cselédség, zsellérség, részben szinte jobbágyviszonyban továbbélő parasztság képviselt. 1945 után Illyés és Bibó reményt látott arra, hogy a magyar társadalom kikerül a *történelmi zsákutcából*, s ledolgozza a térségben is egyedülálló visszamaradottságát, feudális örökségét, letéve a túlhordott rendiség ballasztjait, demokratikus fejlődésnek indul.⁶⁰⁰ Illyés és Bibó bizonyos szempontból komplementer

kadenciától, és visszafordul a tradíció és a referenciális valóság felé. Ld. Tverdota 2014.

⁵⁹⁸ A *Válasz* első (1934–1938) korszakának szerkesztőbizottságában is szerepel a neve és szerepelnek művei.

⁵⁹⁹ Illyés 1986. 395. [1945. novemberi bejegyzés]

⁶⁰⁰ Bibó 1948.

nagyságok. Illyés a politika nyelvét nem beszélte, míg Bibó jól értette és még jobban (bár sokak szerint naivul) elemezte. Illyés azt gondolta – s ez a 30-as évek közepétől vallott ars poe-
ticája volt, hogy a parasztság sorsáért *bárkivel* szövetkezik.⁶⁰¹ Vele szemben Bibó összességében nem talált olyan célt, amelyért feláldozta volna szuverenitását, így lett visszavonult és visszavonultatott börtönlakó 1956 nyomán, majd szürke köpenyes könyvtári rakodómunkás, s utóbb a saját gondolatainak, kéziratának külföldre juttatásában is a szabályok betartója. És éppen ezért a hallgatásért is: erkölcsi nagyhatalom, időközön át szólóan példa. A két 20. századi kiválóság, a nagyon is eltérő élet- és viselkedésstratégia ellenére, egymás barátja, nagyon közeli barátja volt.

A politikai erőjáték a koalíciós időben, háttérben a kevesek által ismert elrendeléssel, hogy a nagyhatalmak a helyünket kijelölték és szentesítették a szovjet érdekszférában, felülírta a kívánatos koalíciós összefogást. A koalíciót a két szembenálló párt, a kommunisták és a kiskgazdák, e „szüntelen egymás körmére vigyázó bizalmatlan üzlettársak” küzdelme uralta. A politikailag számottevő erőt a kiskgazdák képviselték, és nem a parasztpárt. Végig kellene itt tekinteni Illyés és a kommunisták viszonyát, de ez túlfeszítené a tanulmány keretét. De jelzésekre igenis szorítkoznunk kell. A kommunisták nagyon is komolyan építettek Illyés Gyulára. Illyés az ellenzékéből vagy emigrációból jövő kommunista politikusok számára az egyik legméltánylandóbb szereplő volt. Révai József az 1944 végén a debreceni nemzetgyűlésben mondott első beszédében Petőfi Sándorral és Ady Endrével emlegette egy sorban Illyés Gyulát.⁶⁰² (A beszéd százezres példányban – brosúraformában – is

⁶⁰¹ A társadalmi fent és lent ellentétét Illyés elsősorban a parasztság szempontjából nézte és azt vallotta, a bármilyen oldalról érkező *segítség* fontos, „a magyar népnek segítség kell, s ha nem is mindegy, kitől jön ez a segítség, ez mégiscsak másodlagos szempont lehet, első a segítség, különben ez a nép megfullad”. Beszélgetés Illyés Gyulával, a harcos költővel és az „Oroszország” írójával, aki ma is a pipacsos búzamezőt találja a legszebbnek. *Brassói Lapok*, 1935. május 19. 10–11. Ez az interjúrészlet egész pályájára nézve bevilágítja Illyés Gyula közéleti magatartását, s azt is, hogy a realpolitikai helyzet elfogadásával szinte végig megmaradt a felvilágosult abszolutizmusban való hitében. Ez jellemezte a Horthy-korszakban és a Kádár-korszakban is.

⁶⁰² „Kell bírálni a magyar értelmiséget is sok minden mulasztásért, sőt büneiért is, ugyanúgy, mint ahogy a legtöbb magyar társadalmi osztályt és

megjelent, emlékszik Illyés Gyula.⁶⁰³) A Rákosi-korszakban visszább szorult, de nyílt konfrontációra – ez öngyilkosság is lett volna – nem vállalkozott. A nacionalista-kommunista ideológia azonban csőbe húzta: megíratta vele a Görgeit áru-lónak bélyegző *Fáklyalángot* (1952), megíratta a nagyszebeni győzelemmel véget érő *Föltámadt a tenger* című 1848/49-ről szóló film forgatókönyvét (1953, Nádasy Kálmánnal közösen jegyzi). Mindkét tétel a rendszernek kedvező, azt legitimáló állítás volt. Kényszer szülte, vagy belső azonosulás – de készült már előttük az *Egy mondat a zsarnokságról*. Két Illyés van, a versek „sárga ház” magánya tehát az önemésztő belső konfliktust mutatja.

Mindenesetre az 1956-os naplóból az olvasható ki, hogy minimálisan is közömbösen viseltetett az 1953-ban miniszterelnökként ismét színre lépő Nagy Imre iránt. A Sztálin halálával induló fordulat és az utána következő időszak nem kap érdemi említést a(z) eddigi szöveggondozásban megjelent) naplóban, a változásokra nem tér ki Illyés. Nagy Imre közel abban a státuszban jelenik meg, mint öngyilkossága után néhány népi oldalról való ellenzője szemében – ezek között nem volt ott Illyés Gyula – József Attila, a nagyságát megcsinálta a sín analógiájára, a sorsát megcsinálta az akasztófa.

1956-ra kétszeres Kossuth-díjas volt (1948, 1953 [!], s majd a kádári konszolidációban, a felszabadulás 25. évfordulója alkalmából, 1970-ben *harmadszor* is megkapja a kitüntetést). Illyés volt talán az egyetlen, aki fölényes ötlettel, kompromittálódás nélkül oldotta meg a Rákosi születésnapjára készített antológiában való szereplést.⁶⁰⁴

réteget lehet és kell is bírálni. (*Úgy van!*) De az az egy bizonyos, hogy új Magyarországot értelmiség nélkül vagy ellene, felépíteni nem lehet. (*Éljen-zés és taps.*) Az értelmiségnek nem a vádlottak padján, hanem a magyar demokrácia táborában, a magyar nemzeti egységfrontban van a helye. (*Úgy van! – Éljenzés.*) Ismétlem, sok hiba terheli ezt az értelmiséget, de Móricz Zsigmond, Szentgyörgyi Albert, Bartók Béla, József Attila, Illyés Gyula nevei bizonyítják, hogy a Bolyaiak, Petőfiek, Adyak és Eötvös Lórándok fajtájának nem szakadt magva. (*Úgy van! – Éljenzés.*)” *Az Ideiglenes-nemzetgyűlés Értesítője*, Budapest, Athenaeum r.-t. könyvnyomdája [é. n.] 22.

⁶⁰³ Illyés Gyula 1986, 349.

⁶⁰⁴ Illyés Gyula: Ezerkilencszázhuszonhat július. In: *Magyar írók 1952*. [Valójában a kötet a pártközpontban készült, az összeállítást Rényi Péter felügyelte. Illyés a Rákosi-pert idézte meg, amelyen neki kellett volna tolmácsolnia a *L'Humanité* képviselőjének, de Rákosi kitűnően beszélt franciául

A pályatársak, az öt tisztelőik körének jellemzései, értékelései sokat mondanak róla. „Családfő” – mondja róla Fekete Gyula, a „népiek” eszmerendszerének képviselője, „népek fáklyája” – Pálffy G. István újságíró szerint. „Rabszolga óriás” – Domokos Mátyás jellemzésében és Tamás Attila is egy ellentmondásra utal, amikor egyszerre mondja róla, hogy „népvezér és töprengő”, jelezve, hogy a kétfajta mentalitás feszültségek forrása. A mára már elfeledett Belohorszky Pál „izzó jég”-nek mondta, ugyancsak kibékíthetetlen kontrasztot sugallva az író karakterében és elhivatottságában. Mondták továbbá rá, hogy „nagy taktikus”, minden rendszerben fent helyet találó író, aki „vitéz jákfai Gömbös Gyulának és Rákosi Róth Mátyásnak is pertu barátja volt”.⁶⁰⁵ És maga Illyés jegyzi le a rá vonatkoztatott féltést, az iránta érzett bizalmat a vizsgált naplóban, hogy amikor 1956. október 25-én Miskolcra indulnának haza, a „munkások”, vigyázni akarnak rá, „[a] nemzet legnagyobb költője ne kockáztassa az életét!”⁶⁰⁶ Arra is vigyáznunk kell Illyés naplójának elemzésénél, hogy a képviselési irodalomról való képünk megváltozásának nem szabad automatikusan törölnie, semmibe vennie az egykor létezett

is, így a szünetben semmi szükség nem volt Illyésre. Ez után Illyés elismerően jellemzi Rákosi akkori bátor viselkedését.]

⁶⁰⁵ Ezt a közkeletű megítélést éppen tagadva eleveníti fel Domokos Mátyás, mint aki ezt a vádat nem hitte róla, nem eszerint mérte. „[A]zokban az esztendőkből, amikor mindenki Illyés jellemén, költészetén és bankbetétjein köszörülte a nyelvét, egyedül én emeltem szót ez ellen a fiatalok közül. Ismeretlenül is jobban tisztelve és becsülve őt, mint barátai. Nem tartottam »immorálisbolsevikinek«, megrögzött történelemhamisítónak, a hatalom morfinistájának. Tehetségének és költészetének értékeléséhez nem azt az aspektust választottam, hogy vitéz jákfai Gömbös Gyulának és Rákosi Róth Mátyásnak egyformán pertu barátja volt. És így szembefordulva a sztereotip divattal, hittem a verseiben megfogalmazott szenvedés valódiságában, ismeretlenül is elképzeltem a Sárga Házat, amelybe őt az elmúlt évtized zárta, és ez a meggyőződés adott nekem is annyi pozitívumot, hogy védelmére keljek, bár tudom, hogy ennek nincs jelentősége.” Domokos Mátyás levele Sárközi Mártának, 1957, [kézirat, OSZK, Fond 17]. Ehhez hozzá kell tenni még Illyés *saját* vallomását, hogy „[é]n *per te* beszédmodban voltam [...] Rákosival, Gerővel is, Lukáccsal, Révaival. Egymás közt ezek mind magázták egymást. Tegeztem Farkas Mihályt, sőt Péter Gábort, mindkettőt akkor az egyszeri alkalomkor, amikor beszélnem kellett vele [...] Tegeztem, mert még kamasz koromból ismertük egymást, Vas Zoltánnal. És Illés Bélával, mint író íróval.” [1955] Illyés 1987. 371.

⁶⁰⁶ Illyés 2016, 23.

írófejedelem fogalmát.⁶⁰⁷ Kérdés, milyen kép alakul ki róla az újonnan megjelent naplója ismeretében, és ez mennyiben befolyásolja a róla kialakult elképzeléseket.

Közbevetés: 1956 könyvnapjára jelent meg Illyés Gyula kötete, hosszú évek után az első, *Kézfogások* címmel.⁶⁰⁸ Ez a kötet a baráti kör tagjai között kéziratban terjedt, egy példánya Sárközi Mártánál is megvolt, ő kölcsönözte tovább az arra méltó és megbízható kíváncsiaknak. A kötet olyan verseket tartalmaz, mint a *Bartók* című „nagyvers”, benne az emblematis sorral – „Mert növeli, ki elfödi a bajt” –, aztán az olyan kevésbé ismert versek egyike, mint a *Levél a vízgyűjtőről és a fenyőről*, ami határozott Petőfi-parafrázis, a „habár fölül a gálya, / s alul a víznek árja, / azért a víz az úr”-gondolat egyfajta reminiscenciája, megerősítése a „béke” körülményei között: „És este [...] a vitában, hogy mindenén át, mindenütt a nép / győz majd, az élet, / ki mondott annyi kemény / és konok érvet? / Én.” Ennek a verseskötetnek olyan magabiztosságot, képviseleti legitimációt (és talán következményként olyan szereplehetőséget) kellett volna adnia Illyésnek, olyan váteszi és cselekvési biztonságot, különösen az 1956-ban közreadott *Egy mondat a zsarnokságról* című verssel, amelyet kevés pillanatot nyújt alkotónak. De látni fogjuk, ez nem történt meg, és az 1956-os naplóban egyetlen szó sem esik az *Irodalmi Újság* legendás, forradalom alatt megjelent utolsó számáról.

Másodsorban, Illyés Gyula naplói nem egészen „rendes”, a műfaj íratlan szabályai szerint való naplók – persze kérdés, milyen a szabályos napló, van-e egyáltalán ilyen. De mint a szóban

⁶⁰⁷ Az írói szerep, s különösen Illyés jelentőségének, hatékonyságának felértékelésére jellemző példa, hogy november 29-én megjelenik nála egy ismerős házaspár, akik egy disszidensek által magára hagyott lakásba költöztek be, s kéri Illyést, azonnal intézkedjen, hogy ki is utalják számukra hivatalosan is a lakást. „... menjek én be azonnal akár a kormányhoz (amivel a közvélemény szerint s szerintük is hazaárulás érintkezzen), s juttassam nekik a lakást.” Illyés 2016. 100. Nagyon izgalmasan, hosszú történeti szálon és körültekintően elemzi a kérdést Dávidházi Péter „A »felhatalmazás« régi-új alapkérdéséről” és „Mentalitástörténeti változatok: az ellenállás magyar hagyománya” c. tanulmányaiban, melyekben Illyés Gyula szerepére is kitér. In: Dávidházi Péter: *Per passivam resistentiam. Változatok írás és hatalom témájára*. Argumentum, Budapest, 1998. 9–50.

⁶⁰⁸ A kötet korabeli recepcióját vizsgálta Kabdebó Lóránt: *Kézfogások. Egy Illyés-kötet kritikai visszhangja*. In: *Költő felelj! Tanulmányok Illyés Gyuláról*. Szerk.: Tasí József. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1993. 238–261.

magában etimológiai értelemben is benne foglaltatik, a naphoz kötődő események rögzítését jelenti. Illyés Gyula nagy időtávot (1929–1983) átfogó *naplójegyzetei* döntően csak halála után jelentek meg. A költő életében csak a *Magyarok* című kétkötetes szövegegyüttest adta közre, a *Nyugat* kiadásában 1938-ban. Ez tekinthető tehát az egyetlen autorizált kiadásnak.⁶⁰⁹ A halála után megjelent kötetek esetében a *válogatást* és *szerkesztést* Illyés özvegye (később özvegye és leánya) végezték. Több esetben szerepelnek a kötetekben a naplóirás relációjában – és nem a posztmodern, jelesül Esterházy Péter-féle – *vendégszövegek*, hanem saját újságcikkei, előadásvázlatok, bírálatok, levelek és más műfajú írások, ezek azonban mind Illyés-szövegek. Arra utalnak, az adott időben mi készült Illyés műhelyében. Az elmúlt télen jelent meg Illyés *Ostromnaplója* (1945) – családi közreműködéssel, a költő unokájának férje állította össze és látta el jegyzetekkel. Mindez már sejtetni enged egy nagyon fontos előfeltevést, azt, hogy ennek a hatalmas szövegtörzshöz a kéziratok (és Illyés levelezése) még mindig a család birtokában vannak, ahhoz a kutatóközösség – annak ellenére, hogy a közvélekedés szerint az anyag az MTA Kézirattárában van – nem fér hozzá. Még mindig nem hihetünk tehát a kutatható szövegek teljességben, s a családi birtoklás okán sem kezdődhetnek meg a kritikai kiadás előmunkálatai. Meggyőződésem pedig, hogy Illyésnek az lenne a jót, ha életművének minden sora közkincs lenne, s azok bárkinek szabadon a rendelkezésére állnának. Hallatlanul fontos lenne a teljes Illyés-levelezés előkészítése, az anyagok begyűjtése.

2016 tavaszán jelent meg Illyés Gyula 1956-os naplója. A családi „tulajdonjog” tovább zárult a kiadvány körül, az MMA mellett a másik kiadó az Illyés veje, Kodolányi Gyula vezette *Magyar Szemle* című folyóirat. A kiadás megtartja az egykori sorozat küllemének jellegét, azonban eltér a méret és a kötet olvashatóságának kárára a „javított” papírminőség is.

⁶⁰⁹ Viszont nagyon jellemző műfaja Illyésnek a „regényesített analitikus elbeszélés” [Tamás 1989, 176.]. Ide tartozik a *Kora tavasz* [1941], a *Hunok Párizsban* [1946], az *Ebéd a kastélyban* [1962], a *Beatrice apródjai* [1979]. Ezek a munkák egyszerre keltik a dokumentum érzetét, s van epikus sodruk, vannak konfliktusaik, fordulópontjaik, mellékszálak, és természetesen esztétikai relevanciájuk stb.

A lapok fénylenek.⁶¹⁰ (A szöveg közé iktatott képek is feleslegese-
 gesek, egy reprezentatív album benyomását keltik, bár annak
 éppen nem eléggé szemléletesek, és nem is voltak részei az
 eredeti kéziratgyűttesnek.⁶¹¹) A naplókiadás erősen céloz-
 ni látszik a kerek évfordulót, s ehhez még egy keletkezés- és
 kiadástörténeti legenda is épült, nevezetesen a padláson volt
 az irategyűttes, persze senki által sem tudottan, jól becsom-
 agolva, s nemrégén került elő. Ennek az állításnak rögtön
 ellentmond a könyv 8. lábjegyzete, amely jelzi, hogy „e nap
 feljegyzéseiből két lap már megjelent korábban [az 1987-ben
 megjelent naplókötetben]”. A kézirat tehát már *korábban kézben
 volt*, a legendaszerű meseszöveg megbicsaklik, az olvasó erről
 nem kap információt. A korábban kiadott naplójegyzetekben
 1956 mindössze pár semleges oldal, noha 1986-ban, egy évvel
 tehát az aktuális évre vonatkozó naplókötet előtt, a posztu-
 musz Illyés-verseskötetben – a *Menet a ködben* címűben – éppen
 a politikai vezetés által rettegvé félt évfordulós esztendőben
 először jelenhetett meg Magyarországon újból nyomtatásban
 az *Egy mondat a zsarnokságról*.⁶¹² Természetesen emlékszünk

⁶¹⁰ A kötet csillogó krétapapíron jelent meg, csillogásával ez az albumpapír
 erősen korlátozza az olvashatóságot és a ceruzás olvasást. További eltérés,
 hogy a kötet jegyzeteket kapott [Illyés unokájának férjétől], továbbra sincs
 azonban a kiadott kötetekben név- és tárgymutató. S nincs tartalomjegy-
 zék sem, amely felsorolná a 26 „Függelék”-be helyezett szöveget sem. Nem
 nagyon menthető *kiadói* felelősenység is. (S ha már, akkor miért nem ad a
 túljegyzetelt, szögletes zárójelekkel zavaróan agyontűzdelt kötet egy tá-
 gabb bibliográfiát a tárgyhoz tartozó írásokból, egészen pl. Tamási Aron-
 nak 1957 karácsonyán az *Élet és Irodalomban* megjelent *Szellemi tisztesség*
 című írásáig, vagy utalhatott volna a folytatásra, a népi írók ellen hozott
 állásfoglalásra stb.) A kötet nem illeszkedik sem visszamenőlegesen, sem
 pedig a jövőre nézve kontextusba. A kiadás legnagyobb baja, hogy nincs
érdemi kísérőtanulmánya és a jegyzetelés ellenére sincs kontextusa. S ezt
 – megítélésem szerint – az sem menti, hogy az előzőeknek sem volt. Ha a
 kiadási formátum változik, (családi) jegyzeteléssel bővül, akkor mindezek-
 nek helyet kellett volna kapniuk a kötetekben.

⁶¹¹ A szabadon hozzáférhető és felhasználható *Fortepan* internetes oldal
 eseményeket bemutató képei beszédesebbek lettek volna például az író-
 portréknál. Az írószövetség nevében kihelyezett pénzgyűjtő dobozok ké-
 péi is fontos lett volna közzétenni (pl. Fortepan 39854-es számú kép). Fáj-
 dalmasan nélkülözi a kötet a hozzáértő képszerkesztőt.

⁶¹² Ahogy 1986-ban jelent meg Nádas Pétertől a forradalommal bőségesen
 foglalkozó *Emlékiratok könyve* – amelynek értelmezése a kutatóközössé-
 günk előző konferenciájához kapcsolódó műfaji fókuszához kapcsolódha-
 tott volna.

még a korabeli kiadáspolitikai manőverekre, játszmákra, az engedélyezés nem mindig kiismerhető labirintusára. De ezzel együtt is van némi diszkrepancia, ha a semmitmondó naplóválogatást és az emblemátikus Illyés-vers megjelenését egymás mellé helyezzük.

Viszont az is igaz, hogy Illyés 1956-os naplójának felütése éppen a napló aktualitásáról beszél – furcsa argumentációval. Persze rögtön hozzá kell tennünk azonban, hogy a korabeli kommunikációs technikák és lehetőségek közé kell visszamenni, s nem szabad mai tudásunkból visszamenőleg azt hinni, Miskolcon, ahol Illyést és Németh Lászlót érte a forradalom híre, könnyű volt tájékozódni. Ezzel együtt is meglepő a napló október 24-i (!) felütése: „Sötétkép ünnepelő ruhában ténfergek a városka egyetlen kávéházában [...] Hírek tünedeznek föl olyan formán, mint szeles égen tavaszi felhők: gyorsan jönnek, nagyot ígérnek, semmit se hoznak. Hely, idő mind munkára nógat. De a munka az otthoni íróasztalon. Mit kezdhetek itt ezen a tányérnyi kávéházi asztalon, márcsak nyugtalanságom kicsapolásául? Ha soha máskor nem, ez igazán a naplóírás ideje. Egészségesen, jókedvűen kiürült vagyok lelkileg, egy kicsit olyanformán, mint a próbát jól megállt szerelmes. Életemben nem tartottam öt nyilvános előadásnál többet.”⁶¹³ Előző este a vacsora után csak annyit súgnak a fülébe: „Pesten utcaharc, igen sok halott a rádió körül.”⁶¹⁴ Ennyit és nem többet tud a forradalom estéjén. Október 25-én érkezik meg a fővárosba. Vajon adekvát-e az egészséges, jókedvű kiürülés az előző esti hírhez? Miért fordul el ennyire privát, szubjektív érzésvilágba a tekintet, párhuzamosan a váratlan eseményekkel? Nem kapunk rá választ. Pedig a kötet borítójára kitett idézet szerint: „A naplók naplóját írom: az események egyidejű ábrázolását.”⁶¹⁵

Csakhogy a forradalom eseményeit – azóta – jól ismerjük, tájékozódni tehát sem a történetek kronológiáját, sem a belső vitákat tekintve nem innen fogunk. A forradalom *eseményeiben* Illyés igazán érintőlegesen van csak jelen. Nemcsak azért, mert az indító eseményeket „lekéste”, s ezekről életében aligha láthatta a filmfelvételeket, hanem mert *alapvetően*

⁶¹³ Illyés 2016, 20.

⁶¹⁴ Illyés 2016, 19.

⁶¹⁵ Illyés 2016, 95.

*nem vett részt a forradalomban. Az Írószövetség és a népi írók találkozóinak, beszélgetéseinek volt részese, de többször élt a hárítás lehetőségével. A magánéletbe húzódott vissza, igaz, jelzi is, hogy „történelmi esemény folyik, de a sorban állók az utcán s a családtagok otthon köznapi dolgaikat tárgyalják, a történelmi eseményeknek csak egy-egy fölcsodálkozás vagy fejcsóválás jut, a legköznapiabb módon.”*⁶¹⁶ Vele szemben hosszan sorolhatnánk a „hiperaktív” résztvevőket, mindazokat, akik – talán meggondolatlan könnyelműséggel is – egy döntő pillanatban vagy végig az utcán voltak (az eseményeket indító egyetemisták lobogását, Gáli József, Angyal István, Sándor Iván,⁶¹⁷ azután Örkény,⁶¹⁸ Karinthy aktivitását, vagy az október 23-án a tömeghez szólni akaró Déry Tibor jelenlétét).

A forradalom alatt az Illyés házaspár leköltözött a József-hegyi úton lévő házból Illyés lánytestvérének Gül baba utcai, védettebb helyen álló házába – ez a napló egyik visszatérő helyjelölése,⁶¹⁹ és Illyés egy kis Dongó motorral (ez biciklivel kombinált jármű volt) közlekedik, bajlódva. Az egyik rendszeres útvonala átmeneti lakásukból az Írószövetségbe vezetett, a Bajza utcába, s onnan néhányszor Erdei Ferenc Benczúr utcai lakásába, a másik út ugyancsak a Gül baba utcai kiindulópont és a Ménesi út között van. Ez volt Mészáros Ági és férje, Voith Lajos, valamint lányuknak, Illyés Mária, becenevén Ika barátnőjének, Voith Áginak, a későbbi színésznőnek

⁶¹⁶ Illyés 2016, 24.

⁶¹⁷ Ekkor *A Jövő Mérnökének* szerkesztője. A Műegyetemen történetekről ld. Sándor Iván: <https://www.youtube.com/watch?v=n30F7wemvjI> [Előadás a Bibó István Közéleti Társaság konferenciáján, 2016. október 16. Letöltés ideje: 2016. október 20.]

⁶¹⁸ Örkény rádiójegyzetéből való a híres mondat, amely pontosan így hangzott: „A rádió hosszú évekig a hazugság szerszáma volt. Parancsokat hajtott végre. Hazudott éjjel, hazudott nappal, hazudott minden hullámhosszon.” Örkény István: *Egyperces levelek*, Budapest, Palatinus, 2012, 183. [http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?docId=0000015887&se-cld=0001177780. Letöltés ideje: 2017. augusztus 5.] Örkény írása unikális. Föl sem merülnek benne azok a politikai megfontolások és írói gondok, amelyek később egyaránt megterhelték a felejtőket és az emlékezőket, majd a felejtve emlékezőket és az emlékező felejtőket, s amelyek egyre súlyosabb, terhes örökséget jelentenek ma is, amikor a Kádár-korszak értelmezése ismét politikai tét.

⁶¹⁹ A ház október 27-én találatot is kap, a szelemenfa sérült meg.

otthona.⁶²⁰ A gyerekek sok időt töltöttek együtt, afféle „kétszemélyes lánynevelő-intézet”-ként működött a közösség.⁶²¹ Ilylyes egy pillanatig sem kockáztatja saját fizikai biztonságát, s – mint már idéztük – tetszik is neki, hogy mások is védik. De az is foglalkoztatja, mekkora a távolság az események alakítói és önmaga között. „Egy nemzet akarata válságos pillanatokban a »suhancok« útján fejeződik ki, akik nem félnek a kockázattól, ők a »szabadok« (a meglévőkhez még nem kötöttek), s a felelőtlenek. Szavuk egy percig érvényes. Kimondják a kimondanivalót, elvégzik a történelmi feladatot, s tréfálva hazamennek.”⁶²² Bármennyire is az események kezdetén született a mondat, meghökkentő a mögötte rejlő filozófia, a mindenféle felkelésre vonatkoztatható szkepszis, s egyben az önfeláldozó-könnyed felelőtlenséggel mint történelmi faktorral való számvetés. November 8-án kérdéssel kezdi a hajnali lejegyzést: „Ki mit mer kockáztatni? Még akkor is, ha az egészet mindenki helyesli.”⁶²³ Nagyon is reális észrevétel, a társadalom feltétlen többségének lelkiállapotát, az eseményekhez, az időleges győzelemhez, a valóságos vereséghez való viszonyát tükrözi. Legfeljebb arra emlékeztethetünk, hogy milyen élesen elválik sorsa Petőfiétől, aki viszont – bárhogyan történt is, bármily módon akarta őt Bem is védeni – egyenesen beleszaladt a rettenetes túlerőt képviselő orosz haderő kozák katonáinak dzsidájába vagy kardjába. Vagy van itt egy másik érdekes észrevétel, ami nem személyre, hanem szervezetre vonatkozik, mégpedig a BBC egyik adására. Az észrevétel struktúrája nem különbözik attól, amit magára vonatkoztatva észlelt: „Az angol rádió »Mélységesen szégyelljük, hogy nem tehetünk semmi érdemlegeset Magyarországért...« mondat[ának] hatása a kis szobában. Az őszinteség frivolsága. Most – mert

⁶²⁰ A Mészáros Ági és Illyés közötti kapcsolatáról így ír a Színeszkönyvtár című online összeállítás Mészáros Ági életrajza. „A találkozás aztán idővel [Az *ozorai példa* c. Illyés-darab 1952-es bemutatását követően, azaz személyes megismerkedésüktől fogva – Sz. Á.] talán többé is, mint munkakapcsolattá alakul.” Dévényi Ildikó és Takács István névvel jegyzik az életrajzot. <http://www.szineszkonyvtar.hu/contents/k-o/mesarosaelet.htm> [Letöltés ideje: 2017. augusztus 5.]

⁶²¹ Illyés 2016, 133.

⁶²² Illyés 2016, 23.

⁶²³ Illyés 2016, 55.

őszinték voltak – föloldva érzik magukat!”⁶²⁴ Ez a mondat személy szerint mindenkire, aki belátja a túlerőt, vonatkoztatható lenne, magára Illyésre is. Karácsony estéjén pedig meg is érkezik ez a belátás, amikor azt mondja Illyés Gyula Déry Tibornak, „[v]együk úgy, befejeztük a munkánkat. Atlantisz sorsára jutottunk – semmi felelősségünk többé.” Déry az, aki ellentmond – „Hogy mondhatna le a felelősség?” –, s tudjuk, egészen a börtönig jutott.⁶²⁵ (Déry volt, aki lefordította Gide könyvét, s ezért 1938-ban kéthavi börtönbüntetésre ítélték, Illyés volt az, aki a Szovjetunióban 1934 nyarán tett utazásáról szóló útirajzában a gigantikus teremtetést mutatta meg. Éppen ezért nem érte retorzió, sem a szovjet követség nem emelt ellene szót. A *Magyarország* tette közzé a szöveget, egy folytatást a *Nyugat* is közölt. A háború után több kiadást is megért.⁶²⁶ Valóság tartalma felől azonban lehetnek kétségeink.

Az események azonban mégsem hagyják a kívülrállást, a politikai többpártrendszer követelése és reménye a Nemzeti Parasztpártot is lábra állítja. A naplóba egy tervezett, de elvetélt cikk ékelődik, ahogy a régebbi kiadásokba, s ebben jelenik meg a parasztpárt Németh Lászlóval, Tamási Áronnal közös hármass vezetésének óvatos elhárítása.⁶²⁷ A zárójeles, a cikktől elhatárolt kommentár valós képviseleti dilemmát fogalmaz meg, amikor kijelenti: „Pesten nincsenek parasztok [...]”. Említi a napló a Vas megyei parasztok küldeményét: 300 baromfit küldtek az íróknak. A gúny sem hiányzik az eset leírásából, Rónai Mihály András fordulna másodszor is az állatokkal, de addigra „kiürült az ingyen stand”. Illyés kommentárja zárójelesen: „Őrá gondoltak a magyar parasztok.”⁶²⁸ (Ideidézek még

⁶²⁴ Illyés 2016, 59.

⁶²⁵ Illyés 2016, 144. Déry válasza grammatikailag nem egészen pontos, a kiadás mindenestre így használja, elvont fogalomként a szót, személyhez nem kötve azt.

⁶²⁶ Lásd Pásztor Péter e kötetben közölt tanulmányát, mely közli a Szovjetunióban Illyéssel együtt utazó Nagy Lajos véleményét Illyés narrációjáról, fikciós eljárásáról.

⁶²⁷ Illyés 2016, 40.

⁶²⁸ Illyés 2016, 42. Rónai Mihály András költő, akit Babits Mihály nevezett tejtestvérenek. Jelentős italianista, ő fordította Julien Benda híres könyvét, az *Írástudók árulását* (1945). A Rákosi-korszak elhallgattatta, többek között azért, mert Lukács Györggyel szemben kiállt Madách Imréért, viszont kitartott a Horthy-korszak fasiszta minősítése mellett (származása miatt munkaszolgálatos volt). A Kádár-korszakot elfogadta, egykori legjobb ba-

egy esetet, amikor Fehér Klára [a *Szabad Nép* forradalom előtti munkatársa] és Palotai Boris [ugyanekkor: *Népszava*] esetleges szerepvállalásáról van szó egy „»tisztá« folyóiratnál”, s Illyést kérdezi Fehér Klára, lehet-e, szabad-e most feladatot vállalni. „...valami biztatást, helyeslést vár. Mert mi vagyunk a nemzet lelkiismerete?”⁶²⁹ Közös mindkét történetben, Rónai, Fehér és Palotai említésében – ahogy a másutt említett Bölöni és Hatvany esetében is, a ki nem mondott zsidó származás. Fehér Klára esetében – másokat is mondhatnánk – vannak jól fejlett rút szeplők az életrajzon. Palotai Borisén legfeljebb a *Népszava* irodalmi szerkesztése – a kommunista egyenirányítás után. Megszállott agitátora volt a Rákosi-időknek, a *Szabad Nép* belső munkatársa, sőt, egy koncepció perben kihallgatóként is közreműködött.⁶³⁰ Az imént már említett Rónai Mihály Andrást annak első kötete megjelenésekor Vas István a *Nyugatban* mint hozzá hasonlóan *városi* eredetű és a *várost kifejező* költőt említette.⁶³¹ Lócsei Pál említésénél expressis verbis előjön a szövegben az antiszemitizmustól való félelem. („Lócsei megszólít, hozzánk csatlakozik. Hencse: ők fogalmazták Nagy kiáltványát. Hajolna már Kádár felé – antiszemitizmustól tartva –, de visszakozik, a mi véleményünket hallva.”⁶³²) Túlreagálás-e a mai olvasótól, ha érzékeny erre a „hallása”? Vagy némely korábbi Illyés-idézet – pl. a zsidótörvények elfogadása idején a *Nyugatban* közzétett, minimálisan is rosszul időzített kirohanása a zsidókhoz kötött körúti konzumkultúra ellen – megengedik a független, a széllal szembe menő, az íráság kriteriumait implicite másutt meghúzó személyiségen túli idegenség feltételezését a zsidósággal kapcsolatban.⁶³³ A népi író

rátjával, az emigráns Faludyval külföldi találkozásuk alkalmával összeveszett emiatt. Rónai behódolásának „paradigmája” világos: a félelem az antiszemitizmus feltámadásától.

⁶²⁹ Illyés 2016, 168.

⁶³⁰ Török Bálint: Kik esküdtek össze a köztársaság ellen? Az első nagy koncepció per – 1947. *Magyar Szemle*, Új folyam, XVI. 7–8. szám. 2007. szeptember [http://www.magjarszemle.hu/cikk/20070921_kik_eskudtek_ossze_a_koztarsasag_ellen. Letöltve: 2017. augusztus 29.] A cikk csak szóbeli elbeszélésre alapítja a közlést.

⁶³¹ Vas István: Két háború közt. Rónai Mihály András versei. *Nyugat*, 1937/8.

⁶³² Illyés 2016, 64.

⁶³³ Hivatkozom itt az asszimiláció eminense kifejezésére, ami pl. Sárközi Györgyre, Szerb Antalra és másokra vonatkozott, s hogy egy iparmágnást is említsünk, pl. Kornfeld Mórira.

számára a városi származás az idegenség gondolatát hordozta volna?

Illyés többször rögzíti naplójegyzeteiben – szemben pl. Major Tamás kijelentéseivel, félelmeivel –, hogy 1956-ban nem volt antiszemitizmus. Ennek cáfolatát a hozzáférhető dokumentumok ismeretében evidensnek tartom, s nem is foglalkozom vele. A félelem ténye önmagában is szociálpszichológiai evidencia.⁶³⁴ Illyés egy helyütt „a magyarság eleven testéből” nőző politikus-ról beszél.⁶³⁵ Hogyan dekódolható ez a kifejtetlen tételmondat? Visszautalhat a Rákosi-kor zsidó származású politikusaira, s utalhat az új hatalom némely képviselőjére. (Ekkor még találgatások vannak forgalomban arról, milyen származék Kádár. Esetében a szláv-idegenség merül fel gyanúként. Ami Rákosi-ékat illeti, róluk azt írja, a „Révai, Farkas, Rudas, Lukács [és] az ÁVH már a kommunista lapokban is igen gyűlöletesnek ábrázolt” vezetői „is a közhiedelem szerint azok voltak.”⁶³⁶ Miért a közhiedelemre való hivatkozás? Ez valamiféle önleválasztás, nehogy rá lehessen sütni az antiszemita jelzőt? Vagy felfoghatjuk jóhiszeműen a népi eredet számonkéréseként, a társadalmi lentől fölemelkedő emberek hiányának?

Az íróból jött politikussal vagy közéleti emberrel, a népi írókkal szemben itt mindig előkerül az örök kétség, a metaforikus gondolkodás lefordíthatósága – ám ugyanakkor szükségszerű lefordításának igénye. Ez sem új konfliktus, megjelent már a 30-as években, Fejtő Ferenc fogalmazta meg *Magyar narodnikik* című tanulmányában. „Ők [a Válasznál gyülekező népi írók – Sz. Á.] a magyar fiatalság ama rétege, amely tisztábban lát a gondolatok világában, mint a társadalomban; a filozófiában, mint a munkaviszonyokban; Adyban, mint a kartellkérdésben. Ez az értelmiség nagyobb mestere a célkitűzéseknek, mint a módszernek, eszményeknek, mint a gyakorlatnak, s politikailag iskolázatlan és tapasztalatlan.” De hozzáteszi, „...rosszul cselekszenek, akik utópisztikus be-

⁶³⁴ A forradalom alatti antiszemitizmussal kapcsolatos esettanulmányokat ld.: Szakolczai Attila: Zsidóellenes zavargások az 1956-os forradalom időszakában (szerkesztette: Kádár Gábor) [http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=141:zsidoellenes-zavargasok-az-1956-os-forradalom-idszakaban&catid=16:esetek Letöltés: 2016. augusztus 5.]

⁶³⁵ Illyés 2016, 161.

⁶³⁶ Illyés 2016, 99.

állítottságuk és tisztázatlanságuk miatt lekicsinylik őket...”⁶³⁷ A költő metaforákból építkezik, a nyelv és a dolgok világa közti rejtett kapcsolatokkal operál, a politikus ehhez képest számszaki szakember is kell legyen.

Egy gondolatomat ott hagytam el, hogy Illyés először ki-hátrál egy politikai felkérésből. November 5-én írja, „[a] megosztott hazafiság és halálfélelem” – de nem tudjuk, mire vonatkozik. Előtte pár sorral a naplóban az áll, Kádár november 4-i kiáltványát olvassák a rádióban.⁶³⁸ De közvetlenül az idézett mondat előtt azt írja, felkelők a Vérhalom utcai telken, s bejönnek. November 8-án kérdezi, amit már idéztünk is: „[k]i mit mer kockáztatni? Még akkor is, ha az egészt mindenki helyesli?”⁶³⁹ November 14-én visszautasítják – kollektíve – a Hámos Györgyön át érkező, Münnich tolmácsolta óhajt, Kádár János találkozni akar az írókkal. Az Írószövetséghez utalják Kádárt. Déry hívja a munkástanácsok ülésére – nemet mond. Argumentációja: „Fáradt vagyok további hiszékenységre...”⁶⁴⁰ Amikor letartóztatnak néhány író (köztük a kevésbé népszerű Boldizsár Ivánt) – Veres Péterrel, Benjámin Lászlóval, Hámos Györggyel elmegy azonban Münnichhez és a szovjet városparancsnok helyetteséhez is. Illyés *identitását* ezekben a napokban az Írószövetség adja, annak *képviselőtében* vesz részt ezeken a találkozókön. Ezek közé a feljegyzések közé kerülnek egyre gyakrabban mondatok az idegkimerülésről, a betegségről.⁶⁴¹ Újabb íróletartóztatások, most már Zelket, Háy Gyulát, Tardos Tibort és Eörsi Istvánt is érintik, ők (megjegyzem az 1956-ban hatalomra jutottak felé adresszálva) a felsoroltak mind zsidók. Ennek ellenére sem alakul meg a Kállai Gyula ösztönözte Írói Tanács, azaz egy kollaborációs

⁶³⁷ Fejtő Ferenc: Magyar narodnikik. *Szocializmus*, 1935. XXV. évf. 1. sz. 10–14. Kötetben: *Szocializmus 1906–1938. Válogatás a Magyarországi Szociáldemokrata Párt elméleti folyóirataiból*. Válogatta, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta Jemnitz János és Schlett István. Budapest, Kossuth, 1984. 247.

⁶³⁸ Illyés 2016, 47.

⁶³⁹ Illyés 2016, 55.

⁶⁴⁰ Illyés 2016, 69.

⁶⁴¹ Az Illyés-költészet egy jellemző metaforája a „sárga ház”, azaz a tébolyda. 1942-es (?) dátummal szerepel a *Kézfogásokban* A Sárga Házban című verse. „De én, ki hordom, józan ésszel, / ki tudja, én mit szenvedek, / mi nyom, s mi köt s jaj mi kísért, míg / kezet nyújtok mindenkinek?! // Gyomrom, szívem, idegem rossz már, / egy rendíthetetlen: agyam; / nincs még oly szörnyű Sárga Ház, mint / amibe én zártam magam!”

készítés visszautasítatik (de ezzel párhuzamosan megalakul a Petőfi Párt helyiségében az Írás Szövetkezet, aminek működéséről vagy megszűnéséről nem kapunk adatokat a jegyzetekben). Egymásra figyelve, körtelefonokkal megy az Írói Tanácsból való kimaradás tisztázása. Déry ekkor még szabadon. De január 24-én – bár az alany ismét nem egyértelmű egy Németh Lászlóval folytatott telefonbeszélgetésben – mintha feltámadna Illyésben a felelősség: „Embermentésről van szó. A kormánynak tőlünk nem tanácsra van szüksége, hanem névre.”⁶⁴² A folytatás arra enged következtetni, hogy ez Illyés mondata, mert erre Németh Illyésre bízta a döntést. (Közben Németh Ella – a feleségek mentő, taktikus közbelépésének nem első jele – betegsége hivatkozva mondja le Németh Lászlónak az Írói Tanácsban való szerepeltethetőségét.) December 28-án volt az Írószövetség taggyűlése, a szellemi ellenállás utolsó nagy aktusa. Trencsényi-Waldapfel Imre felszólalása alatt Illyés „elveszti türelmét”, s azzal utasítja vissza a nyilvánosság előtt a sztrájk elleni beszédével érvelő irodalomtörténészt, aki a magyar írók nevében tartott beszédet egy gyárban, hogy „jogtalanul” szólt, s a kérdésre, hogy miért, azt feleli „– Mert ön nem magyar író!”⁶⁴³ Többszörösen rétegzett, lakonikus mondat. Benne van a felkínált labda leütése, a „magyar író” összetélt Trencsényi-Waldapfel kínálta fel. Illyés nem tesz mást, mint tagadó formában megismétli a szóösszetélt, s történetesen megint egy zsidóval szemben. A másik véglet a klasszika-filológus tudós íróként való visszautasítása. (Ráadásul az esetben volt még egy poén, Trencsényi erre fellebezett az eljövendő időkhöz, a történelemhez. Mire Illyés leterítette: „[A történelem] [m]ár eldöntötte.”⁶⁴⁴

A kollaboráció egy másik módja is felmerül az idő előrehaladtával. A Nemzeti Színház újrainításakor vetődik fel a kérdés, mit vigyenek színre. A választás két ismert darabra, Németh László 1956. október 20-án bemutatott *Galilei* című drámájára esik és az ugyancsak régebbtől (1952) fogva játszott *Fáklyaláng* elővételére. Ekkor Tompa Kálmán figyelmezteti Illyést, hogy a tervezett repríz kompromittáló, mindenki kollaborációnak tekinti. Zárójel rögzíti, hogy Illyés már megbízta

⁶⁴² Illyés 2016, 185.

⁶⁴³ Illyés 2016, 153.

⁶⁴⁴ Uo.

feleségét, Flórát, hogy mindenképpen tiltsa le az előadást. De a letiltásnak nincs nyoma, a színház december 24-én bemutatja a darabot. Mai szemmel a dráma ismeretében csak a történelem mitikus átigazítása tűnik fel, ahogyan feltűnt az 1953-as *Föltámadott a tenger* című 1848/49-ről szóló filmen is, amely megállt annál a pillanatnál, hogy az erdélyi csatákhoz megérkezik Bem, s megérkeznek Gábor Áron rézágyúí, a magyar csapatok megnyerik a nagyszebeni csatát.⁶⁴⁵ Azaz a történelemben való belenézés megáll egy szerencsés, győztes (nek látszó) pillanatnál. A bukás a filmben elmarad. A kollaboráció, a sokak által emlegetett kétkulacsosság ellen egy telefonon bejelentkező, s azután az író meglátogató mérnök védi meg. „Nagy viták az írói tanács híreiről. Ő megvédett engem. De már mások is azon a véleményen voltak, hogy a *Zsarnokság* című verssel is sokat »jóvátettem«. Hogyha kétkulacsosnak tartottak is... most úgy látszik – szimbólum lehetek.” S mondja tovább a mérnökök elvárását, értelmezését, hogy az írók vezérek, „ők most a nemzet vezérei”. Illyés Tamásira gondol, „aki alig lélegzik a strúmájától, Déry...” – elharapja a mondatot.⁶⁴⁶ A mérnök mondatára, hogy „[e]lgyénre ilyenkor nem lehet tekintettel lenni”, Illyés kifakad: „Először mondtam érvelés közben ilyet: csűrhe, menjetek az anyátok izéjébe, de kocsismód kiáltva, a kellő hangsúllyal.”⁶⁴⁷ Déryt 1957. április 21-én tartóztatták le, aznap, amikor felfüggesztették az Írószövetséget is. Eddig nem ér el a napló, január 31-ével zárul a közreadott szöveg. Azon a ponton, ahol Illyés „rühellé a próféta-ságot”, ahol és amikor összeér benne a politikától való csömör és a privát szféráját, magát mentő, de a nemzetet is magában foglaló, a szolgálni akaró irodalmat satuba fogó páni félelem.

Nem szerepel a szöveggondozói kiegészítésekben, kontextualizálásban az az 1957. szeptember 4-i sportcsarnoki rendezvény sem, amelyen 171 író aláírásával Fodor József adott át egy petíciót a politikai vezetőknek. A rendezvényre az adott alkalmat, hogy az ENSZ ún. ötös bizottsága napirendre tűzte az 1956-os forradalom utáni rendteremtést, s bírálta az új vezetés agresszióját, a letartóztatásokat. A szöveget – további aláírásokkal kiegészítve – összesen immár 236 aláíróval – az *Élet és Iro-*

⁶⁴⁵ Vasy Géza a *Fáklyaláng* műfaját *legendaként* határozza meg. Vasy 2010, 73.

⁶⁴⁶ Illyés 2016, 189.

⁶⁴⁷ Uo.

dalom is közzétette.⁶⁴⁸ Ebben az Illyés Gyula által is aláírt nyilatkozatban az írók többek között „véres ellenforradalmi veszélyt” és az „1920-as fehérterrorra emlékeztető állapotokat” láttak az októberi napokban, „a fasizmus minden üledékének” felkavarodását. (Korrektten hozzá kell tennünk, hogy a dokumentum sokáig nem volt, nem lehetett vita tárgya. Eredeti aláírási példánya nem is került elő még a párttestületek levéltári együtteséből sem. Amikor a késő nyolcvanas években szó került róla, s nagy volt a döbbenet, az aláírók közül sokan már nem éltek, különösen nem a „nagyvadak”. Az élők közül sokan nyilatkoztak akként, hogy egyszerűen aláhamisították a nevüket. Ekképpen az ügy ma is darázsészek.)

Bár már az is a folytatáshoz tartozik, Illyés félelme 1956 november első napjaiban nem volt jogosulatlan. 1958-ban az MSZMP népi írókkal kapcsolatban hozott megbélyegző állásfoglalása a csoportot együtt, különösen pedig Veres Pétert, Illyés Gyulát és Németh Lászlót ítélte el. Az Illyés ellen felhozott művek az itt említettek voltak, a *Fáklyaláng* című dráma, a *Bartók*, a *Levél a fenyőről és a vízgyűjtőről* és az *Egy mondat a zsarnokságról* című versek. Ezek a népi írói életművek valóban alternatívát képviseltek vagy képviselhetek volna a kommunista ideológiával szemben, s a kommunista oldalon nem, vagy alig volt esztétikai értelemben komolyan veendő életmű.

Tanulságos ezt a naplót visszaillesztve a már közreadott naplófolyamba, de gyanakodva, hogy nem a teljeset, az autográf verziót kaptuk, és visszailleszteni a történeteket a teljes illyési életműbe, hogy megérezzük, először milyen örömet jelentett a hallgatás, hogy szinte élvezte az „üldöztetési rögeszme kellemes mámoroként való keringését”, hogyan suhant át szívéen a „mellőztetés kéjes nyila”, s végül miként törte meg a vállalt csöndet. De ez már túlvezet az adott kötetten.⁶⁴⁹

Megítélésem szerint a napló esetében is a családi szorítás elengedésének és a szövegek nyilvánosság elé bocsátásának belátása volna a legfontosabb, melyek megvalósultával végre eleven vita indulhatna el az életmű körül.

⁶⁴⁸ *Élet és Irodalom*, 1957. szeptember 13-i száma.

⁶⁴⁹ Széchenyi 2010.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

- Ádám 1968: Ádám Magda: *Magyarország és a Kisantant a harmincas években*. Akadémiai, Bp.
- ADAP E3.: *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918–1945*. Serie E, Band 3. Szerk. és válogatta: Ingrid Krüger-Bulcke – Hans G. Lehmann. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1974.
- Almási 2013: Almási Miklós: *Magyarország-report – 1938, és tovább (Márai Sándor: Hallgatni akartam. Helikon, Budapest, 2013)*. In: *Mozgó Világ*, 2013/10. 99–102.
- AMAE: Arhiva Ministerului Afacerilor Externe [Románia Külügyminisztériumának Levéltára], Bukarest
- Andorka 1978: *A madridi követségtől Mauthausenig. Andorka Rudolf naplója*. Összeáll.: Lőrincz Zsuzsa. Kossuth, Bp.
- Angyalosi 2000: Angyalosi Gergely: *Történelem és fikció (Márai Sándor: Föld, föld!...)* In: „Este nyolckor születtem...” *Hommage á Márai Sándor*. Szerk.: Czettler Ibolya – Lőrinczy Huba. BÁR Kiadó, Szombathely, 147–157.
- Argetoianu 1991: Constantin Argetoianu: *Pentru cei de mâine*. Sajtó alá rendezte: Stelian Neagoe. Humanitas, București
- Argetoianu 1998: Constantin Argetoianu: *Însemnări zilnice*. Sajtó alá rendezte: Stelian Neagoe. Editura Machiavelli, București
- Argetoianu 2008: Constantin Argetoianu: *Memorii*. Sajtó alá rendezte: Stelian Neagoe. Editura Machiavelli, București
- Assmann 1999: Jan Assmann: *A kulturális emlékezet*. Atlantisz, Bp.
- Baethgen 1969: Friedrich Baethgen: *Hassell, Christian August Ulrich von*. In: *Neue Deutsche Biographie*. 8. k. Duncker & Humblot, Berlin
- Balogh 2002: *A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993*. Szerk.: Balogh Sándor – Sipos Levente. Napvilág, Bp.
- Balogh 2013: Balogh Magdolna: Sinkó Ervin kommunistasága, a messianizmustól a titóizmusig. *Múltunk*, 2013/2. 145–164.
- Baltaceanu – Bosteanu 2013: Francisca Baltaceanu – Monica Bosteanu: *Vladimir Ghika. Profesor de speranța*. Editura ARCB, București
- Bán 2014: Bán Zoltán András: *Mai aladároknak. Márai: A teljes napló. 1943–44, 1945, 1946*. In: *Magyar Narancs*, 2007/14.

- Barcza 1994: Barcza György: *Diplomataemlékeim. Magyarországon volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból*. I–II. k. A jegyzeteket és az utószót Bán D. András, a bibliográfiai utószót John Lukacs írta. Összeáll. és szerk.: Antal László. Európa – História, Bp.
- Békés – Byrne – M. Rainer 2002: Csaba Békés – Malcolm Byrne – János M. Rainer: *The 1956 Hungarian Revolution: a History in Documents*. CEU Press, Budapest – New York
- Bibó 1948: Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*. In: *Válasz*, 1948/4. 289–319.
- Born – Trasca 2008: Robert Born – Ottmar Trasca: *Das Deutsche Reich, die Legionärsbewegung und die Ermordung des Ministerpräsidenten Armand Călinescu*. In: *Revista Arhivelor*, 2008/2. 264–307.
- Borsányi 1999: Borsányi György: *The Life of Communist Revolutionary, Béla Kun*. Social Science Monographs, Boulder
- Bosnyák 1975: Bosnyák István: *Vázlatok egy portréhoz: Sinkó-variációk '63–73*. Forum, Novi Sad
- Bosnyák 1977: Bosnyák István: *Ember a forradalomban, ember a soron kívül*. Forum, Novi Sad
- Bossy 1928: Raoul Bossy: *Politica externă a României între anii 1873–1880, privita dela Agenția Diplomatică din Roma*. Academia Româna, București
- Bossy 1993: Raoul Bossy: *Amintiri din viața diplomatică*. Sajtó alá rendezte és jegyezte: Stelian Neagoe. Humanitas, București
- Bossy 2001: Raoul Bossy: *Jurnal (2 noiembrie 1940 – 9 iulie 1969)*. Sajtó alá rendezte: Ion Mamina, a bevezető tanulmányt írta: Florin Constantiniu. Editura Enciclopedica, București
- Bossy 2003: *Recollections of a Romanian Diplomat, 1918–1969. Diaries and Memoirs of Raoul V. Bossy*. Szerk. és ford.: George H. Bossy – Michael-André Bossy. Hoover Institution Press, Stanford
- Botka 2002: Botka Ferenc: *A San Gennaro vére keletkezéséhez*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2002/5–6. 526–542.
- Bottlik 2005: Bottlik József: *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján*. I–II. k. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, Nyíregyháza
- Brenzovics 2010: Brenzovics László: *Nemzetiségi politika a visszacsatolt Kárpátalján. 1939–1944*. Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, Ungvár

- Brigmann 2001: *Handbuch der Diplomatie 1815–1963. Auswärtige Missionschefs in Deutschland und deutsche Missionschefs im Ausland vom Metternich bis Adenauer*. Szerk.: Tobias C. Brigmann. Saur, München
- Bryans 1953: J. Lonsdale Bryans: *Zur britischen amtlichen Haltung gegenüber der deutschen Widerstandsbewegung*. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1953/4. 347–351.
- CAM: Carlile Aylmer Macartney: *October Fifteenth. A History of Modern Hungary*. I–II. k. Edinburgh University Press, Edinburgh, 1956–1957.
- Cap 1984: Jean-Pierre Cap: *Decadence of Freedom. Jacques Rivière's Perception of Russian Mentality*. East European Monographs, Boulder
- Caute 1973: David Caute: *The Fellow-Travelers. A Postscript to the Enlightenment*. The Macmillan Company, New York
- Crossman 1949: Richard Crossman (szerk.): *The God That Failed*. Harper and Brothers, New York
- David-Fox 2012: Michael David-Fox: *Showcasing the Great Experiment*. Oxford University Press, Oxford
- DIMK V.: *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945*. Szerkesztő Zsigmond László. V. köt.: *Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig, 1940–1941*. Összeállította Juhász Gyula, sajtó alá rendezte Juhász Gyula – Fejes Judit. Akadémiai, Bp., 1982.
- Dósa 1972: Dósa Rudolfné: *A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet, 1918–1944*. Akadémiai, Bp.
- Duhamel 1927: Georges Duhamel: *Le Voyage de Moscou*. Mercure de France, Paris
- Durtain 1928: Luc Durtain: *L'autre Europe. Moscou et sa foi*. Gallimard, Paris
- Egri 2008: Egry Gábor: *Sérelmek, félelmek, kisállami szuverenitás-dogma. A román külpolitikai gondolkodás magyarságképe a két világháború között*. In: *Limes*, 2008/2. 87–98.
- Embree 2000: *The Phenomenology of the Political*. Szerk.: Lester E. Embree. Kluwer Academic Publisher, Dordrecht
- Erőss 2011: Erőss Zsolt: *A martonizmus felszámolása. A Nemzeti Egység Pártjának átszervezése 1936-ban*. In: *Századok*, 2011/1. 161–196.
- Faulenbach 1994: Bernd Faulenbach: *Auf dem Weg zu einer gemeinsamen Erinnerung?* In: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1994/7. 589–596.

- Fedinec 2001: *Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944.* Szerk.: Fedinec Csilla. Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum, Somorja – Dunaszerdahely
- Fedinec 2004: *Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történeti közélet.* Szerk.: Fedinec Csilla. Teleki László Alapítvány, Bp.
- Fedinec 2014: *Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig: Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai.* Szerk.: Fedinec Csilla. Kalligram, Pozsony
- Fedinec 2015: Fedinec Csilla: „A magyar Szent Koronához visszatért Kárpátalja” 1938–1944. Jaffa, Bp.
- Fejér 2005: Fejér Zoltán: *Illyés Gyula, a fényképező író.* In: *Fotóművészet*, 2005/5–6. 105–108.
- Fitzpatrick 2000: Sheila Fitzpatrick: *Everyday Stalinism.* Oxford University Press, New York
- FN 1935: *Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett országgyűlés felsőházának naplója, 1931–1935. III. k.* Athenaeum, Bp.
- Freytag 2012: Carl Freytag: *Deutschlands „Drang nach Südosten.” Der Mitteleuropäische Wirtschaftstag und der »Ergänzungsraum Südosteuropa« 1931–1945.* Vienna University Press, Wien
- Fried 2002: Fried István: *Márai Sándor naplót cserél.* In: Uő: „Ne az író történjen, hanem a műve.” *A politikus és az irodalmi író Márai Sándor.* Argumentum, Bp., 85–98.
- Fried 2003: Fried István: *A naplóíró Kertész Imre. Vázlat a Gályanaplóról.* In: *Irodalomtörténet*, 2003/3. 337–347.
- Gábor 2012: Gábor Sámuel: *Sinkó Ervin és Iszaak Babel, Moszkva, 1935–37.* In: *Ex Symposion*, 2012/78. 30–36.
- Gafencu 1991: Grigore Gafencu: *Jurnal, iunie 1940–iulie 1942.* Szerk.: Ion Ardeleanu – Vasile Arimia. Globus, București
- Gergely 2001: Gergely Jenő: *Gömbös Gyula.* Vince, Bp.
- Gheorghe 1996: Ion Gheorghe: *Un dictator nefericit. Maresalul Antonescu. Calea României spre Statul satelit.* Szerk.: Stelian Neagoe. Editura Machiavelli, București
- Gorbátova 2014: Anastasia Gorbátova: *When literature came under state control: 80 years since the First Congress of Soviet Writers.* In: *Russia Beyond the Headlines*, 2014. aug. 27.
- Gratz 2001: Gratz Gusztáv: *Magyarország a két háború között.* Szerk.: Paál Vince. Osiris, Bp.
- Gyáni 2000: Gyáni Gábor: *A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhivatalnok identitása.* In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Napvilág, Bp., 145–160.

- Hammerstein 2007: Hammerstein Judit: *Illyés Gyula, Nagy Lajos és André Gide a Szovjetunióban*. In: *Új Nautilus*, 2007. május 13.
- Hassell 1939: Ulrich von Hassell: *Im Wandel der Aussenpolitik*. Bruckmann Verlag, München.
- Hassell 1942: Ulrich von Hassell: *Die Knochen des pommerschen Musketiers?* In: *Auswärtige Politik*. Bd. 9. Szerk.: Friedrich Berber. Limbach Verlag, Berlin, 136–168.
- Hassell 1943: Ulrich von Hassell: *Europäische Lebensfragen im Lichte der Gegenwart*. Limbach Verlag, Berlin
- Hassell 1988: *Die Hassell-Tagebücher 1938–1944. Ulrich von Hassell: Aufzeichnungen vom Andern Deutschland*. (Nach der Handschrift revidierte und erweiterte Ausgabe). Klaus Peter Reiß közreműködésével szerk.: Friedrich Hiller von Gaertringen. Siedler Verlag, Berlin
- Hassell 2004: Ulrich von Hassell: *Römische Tagebücher und Briefe 1932–1938*. Szerk.: Ulrich Schlie. Herbig Verlag, München
- Hegedűs B. 1989: Hegedűs B. András: *Petőfi Kör – a reformmozgalom fóruma 1956-ban*. In: *Világosság*, 1989/1. 21–33.
- HMTI 1962: *Horthy Miklós titkos iratai*. Szerk.: Szinai Miklós – Szűcs László. Kossuth, Bp.
- Holmila 2013: Antero Holmila: *Fegyelmezett polgárok: a finn sajtó a háborúból a békébe való átmenet kihívásairól (1944–1945)*. In: *Múltunk*, 2013/4. 104–127.
- Horváth – Pritz 2012: *Emlékirat és történelem. A VII. Hungarológiai Kongresszus (Kolozsvár, Cluj-Napoca, 2011. augusztus 22–27.) azonos című paneljének anyaga*. Szerk. Horváth Jenő – Pritz Pál. Magyar Történelmi Társulat – Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, Bp.
- Hory 1987: Hory András: *Bukaresttől Varsóig*. Sajtó alá rendezte, jegyzetelte, bevezető tanulmányt írta: Pritz Pál. Gondolat, Bp.
- Illyés 1934: Illyés Gyula: *Oroszország. Útijegyzetek képekkel*. Nyugat, Bp.
- Illyés 1974: Illyés Gyula: *Szíves Kalauz. Útirajzok*. Szépirodalmi, Bp.
- Illyés 1976: Illyés Gyula: *Itt élned kell!* I. k. Szépirodalmi, Bp.
- Illyés 1986: Illyés Gyula: *Naplójegyzetek. 1929–1945*. Vál., szerk., sajtó alá rendezte: Illyés Gyuláné. Szépirodalmi, Bp.
- Illyés 1987: Illyés Gyula: *Naplójegyzetek. 1946–1960*. Vál., szerk., sajtó alá rendezte: Illyés Gyuláné. Szépirodalmi, Bp.

- Illyés 1990: Illyés Gyula: *Naplójegyzetek. 1973–1974.* Vál., szerk., sajtó alá rendezte: Illyés Gyuláné. Szépirodalmi, Bp.
- Illyés 2005: Ijes Djula: *Rosszija. 1934.* Izdatyelszkij dom „Hronik-jor”, Moszkva
- Illyés 2016: *Atlantisz sorsára jutottunk. Naplójegyzetek 1956–1957.* Szerk.: Illyés Mária – Horváth István. Magyar Művészeti Akadémia – Magyar Szemle, Bp.
- Iratok 1959: *Iratok az ellenforradalom történetéhez. Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája Magyarországon 1924–1927.* 3. k. Szerk.: Nemes Dezső – Karsai Elek. Kossuth, Bp.
- Janßen 1989: Karl–Heinz Janßen: *Widerstand ohne Wenn und Aber.* In: *Die Zeit*, 1989. március 24
- Jemnitz – Schlett 1984: *Szocializmus 1906–1938. Válogatás a Magyarországi Szociáldemokrata Párt elméleti folyóiratából.* Vál., szerk., jegyzeteket írta: Jemnitz János – Schlett István. Kossuth, Bp.
- Joó 2008: Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia 1942–1944.* Napvilág, Bp.
- Juhász 1978: *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban.* Szerk. és a bevezetőt írta: Juhász Gyula. Kossuth, Bp.
- Juhász 1983: Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1938–1944.* Kossuth, Bp.
- Juhász 1988: Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945.* Harmadik, átdolgozott kiadás. Kossuth, Bp.
- K 429: Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár, Kozma Miklós iratai
- Kalla 2006: Kalla Zsuzsa: „Mivé egykor talán lehetni álmodoztam.” *A naplóíró Bártfay László.* Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.
- Karinthy 1958: Karinthy Ferenc: *Budimpeštansko proljeće.* Ford.: Muhi János. Narodna prosvjeta, Sarajevo
- Karinthy 1993: Karinthy Ferenc: *Napló.* 1–3. k. Sajtó alá rend.: Jovanovics Miklós. Littoria, Bp.
- Katona – Kovács 2014: Katona Csaba – Kovács Eleonóra: *A személyes emlékezet dokumentumai.* In: *Turul*, 2014/2. 41–47.
- Kerepeszki 2014: Kerepeszki Róbert: *A „tépelődő gentleman”. Darányi Kálmán (1886–1939).* Kronosz – Magyar Történelmi Társulat, Pécs–Bp.
- Kolontári 2004: Kolontári Attila: „*Illyés Gyula a Szovjetunióban*” In: *Új Dunatáj*, 2004/4. 40–51.

- Kónya 1968: Kónya Sándor: *Gömbös kísérlete a totális fasiszta diktatúra megteremtésére*. Akadémiai, Bp.
- Kozma 1931: Kozma Miklós: *Egy csapattiszt naplója 1914–1918*. Révai Irodalmi Ház, Bp.
- Kozma 1932: Kozma Miklós: *Ami kimaradt egy csapattiszt naplójából. 1914–1918*. MTI, Bp.
- Kozma 1933: Kozma Miklós: *Az összeomlás 1918–1919*. Athenaeum, Bp.
- Kozma 1999: Kozma Miklós: *Kárpátalja visszavétele. Napló*. Közreadja Brenzovics László. Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, Ungvár
- Kozma 2009: Kozma Miklós: *A visszacsatolt Kárpátalja. Napló 1939–1941*. Szerk.: Brenzovics László. Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, Ungvár
- Kövér 2011: Kövér György: *Én-azonosság az ego-dokumentumokban. Napló, önéletírás, levelezés*. In: *Soproni Szemle*, 2011/3. 219–242.
- Krleža 1952: Miroslav Krleža: *Magyar királyi honvédnovellák*. Testvériség–Egység Kiadó, Újvidék
- Krleža 1954–1972: *Sabrana djela Miroslava Krleže* 1–25. Szerk.: Anđelko Malinar. Zora, Zagreb
- Krleža 1956: Miroslav Krleža: *A Glembay család*. Új Magyar Kiadó, Bp.
- Krleža 1961–1967: Miroslav Krleža: *Eseji I–VI. /Sabrana djela Miroslava Krleže*, 18–21., 23–24. k./ Zora, Zagreb
- Krleža 1977: Miroslav Krleža: *Dnevnici 1–5. / Sabrana djela Miroslava Krleže*, 1: 1914–17; 2: 1918–22; 3: 1933–42; 4: 1943; 5: 1958–69./ Szerk.: Anđelko Malinar – Ivo Frangeš. Oslobođenje, Sarajevo
- Krleža 1977: Miroslav Krleža: *Dnevnik 5. 1958–69*. Szerk.: Anđelko Malinar. Oslobođenje, Sarajevo
- Krleža 2000: Miroslav Krleža: *A Glembay család*. Magyar Könyvklub, Bp.
- L. Balogh 2013: L. Balogh Béni: *Küzdelem Erdélyért. A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944 között*. Akadémiai, Bp.
- L. Nagy 1986: L. Nagy Zsuzsa: *Liberális pártmozgalmak 1931–1945*. Akadémiai, Bp.
- Lackó 1972: Lackó Miklós: *Az Új Szellemi Front történetéhez*. In: *Századok*, 1972/4–5. 919–985.

- Lahovari 2013: Alexandru Em. Lahovari: *Note, amintiri, corespondența diplomatică oficială și personală (1877–1914)*. Szerk.: Rudolf Dinu – Adrian-Bogdan Ciobanu. Editura Alexandru I. Cuza, Iași
- Lejeune 2003: Philippe Lejeune: *Hogyan végződnek a naplók?* In: Uő: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*. Szerk.: Z. Varga Zoltán. L' Harmattan, Bp., 210–222.
- Lejeune 2008: Philippe Lejeune: *A napló mint „antifikció”*. In: Uő: *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai*. Szerk.: Mekis János – Z. Varga Zoltán. L'Harmattan – PTE Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelmélet Tanszék, Pécs, 13–24.
- Magyar írók 1952: *Magyar írók Rákosi Mátyásról*. Szépirodalmi, Bp.
- MAGYARORSZÁG: *Magyarország és a második világháború*. Az iratokat összegyűjtötte és a bevezető tanulmányt írta: Ádám Magda – Juhász Gyula – Kerekes Lajos. Kossuth, Bp.
- Mann 2016: Mann Jolán: *A hatalom árnyékában*, Sinkó Ervin életművének irodalomtörténeti helye. In: Visy Beatrix – Biró Csilla (szerk.): *Hatalmi diskurzusok. A hatalom reprezentációi a tudományokban és a művészetekben*. /Bibliotheca Scientiae et Artis 8./ OSZK–Gondolat Kiadó, Bp., 307–320.
- Márai 1935: Márai Sándor: *Naptárcsere*. Hungária Könyvek, Bp.
- Márai 1947: Márai Sándor: *Európa elrablása*. /Márai Sándor munkái./ Révai, Bp.
- Márai 1965: Márai Sándor: *San Genarro vére*. Szerzői kiadás, New York
- Márai 1972: Márai Sándor: *Föld, föld!...* Vörösváry – Weller, Toronto
- Márai 1990: Márai Sándor: *Napló, 1945–1957*. Akadémiai – Helikon, Bp.
- Márai 1991: Márai Sándor: *Föld, föld!... Emlékezések*. Helikon, Bp.
- Márai 1991a: Márai Sándor: *Ami a naplóból kimaradt 1945–1946*. Vörösváry, Toronto
- Márai 2000: Márai Sándor: *Szabadulás*. Helikon, Bp.
- Márai 2002: Márai Sándor: *Bébi vagy az első szerelem. A nővér*. Helikon, Bp.
- Márai 2004: Márai Sándor: *Napló, 1943–1944*. Helikon, Bp.
- Márai 2006: Márai Sándor: *A teljes napló, 1945*. Helikon, Bp.
- Márai 2007: Márai Sándor: *A teljes napló, 1947*. Helikon, Bp.
- Márai 2008: Márai Sándor: *A teljes napló, 1948*. Helikon, Bp.
- Márai 2009: Márai Sándor: *Bolhapiac. Tárcanovellák*. Helikon, Bp.

- Márai 2013: Márai Sándor: *Hallgatni akartam*. Helikon, Bp.
- Márai 2014: Márai Sándor: *Föld, föld!...* Sajtó alá rendezte: Kovács Attila Zoltán. Helikon, Bp.
- Medvigy – Pomogáts 1991: *Ezerkilencszázötvenhat, te csillag. A forradalom és a szabadságharc olvasókönyve*. Szerk.: Medvigy Endre – Pomogáts Béla. Püski, Bp.
- Mitrovits 2014: Mitrovits Miklós: *Lengyel, magyar – „két jó barát”. A magyar–lengyel kapcsolatok dokumentumai, 1957–1987*. Napvilág, Bp.
- Mommsen 2013: Hans Mommsen: *Diplomaten im Widerstand gegen Hitler. Außenpolitische Konzepte und Initiativen*. In: *Widerstand und Auswärtiges Amt*. Szerk.: Jan Erik Schulte – Michael Wala. Siedler Verlag, München, 11–19.
- Montgomery 2002: *Roosevelt követé voltam Budapesten. John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései 1934–1941*. Szerk.: Frank Tibor. Corvina, Bp.
- Nagy 1934: Nagy Lajos: *Illyés Gyula: Oroszország*. In: *Nyugat*, 1934/23–24. 603–604.
- Nagy 1989: Nagy Lajos: *Tízezer kilométer Szovjetország földjén*. Interart, Bp.
- Neagoe 2008: Neagoe, Stelian: *Raoul Bossy – ambasador și istoric publicist*. In: *Revista de științe politice și relații internaționale*. 2008/2. 43–59.
- Neascu 2006: *Organizarea instituțională a Ministerului Afacerilor Externe. Acte și documente. Vol. II. 1920–1947*. Szerk.: Gheorghe Neascu – Nicolae Nicolescu – Ion Mamina – George G. Potra. Fundația Europeană Titulescu, București
- Negruzzi 2011: Jacob Negruzzi: *Amintiri din Junimea*. Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmányt írta: Ioana Parvulescu. Humanitas, București
- Nora 2003: Pierre Nora: *Az emlékezet és történelem között*. In: *Múlt és Jövő*, 2003/4. 3–16.
- Ormos 2000: Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941)*. I-II. PolgArt, Bp.
- Ornea 1999: Zigu Ornea: *Junimea și junimismul*. Editura Minerva, București
- Ortutay 1973: Ortutay Gyula: *Fényes, tiszta árnyak*. Szépirodalmi, Bp.
- Ortutay 2009: Ortutay Gyula: *Napló I. 1938–1954* Alexandra, Bp.

- Ottlik 1928: Ottlik László: *Új Hungária felé*. In: *Magyar Szemle*, 1928. szeptember, 1–9.
- Perger 2005: „...félelemmel és aggodalommal...” *Plébániák jelentései a háborús károkról a Győri Egyházmegyéből 1945*. Szerk.: Perger Gyula. Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr
- Pomogáts 1989: Pomogáts Béla: *Irodalmunk szabadságharca. Egy esztendő irodalmi élete*. Gondolat, Bp.
- Pop 1999: Valeriu Pop: *Amintiri politice 1936–1945*. Szerk.: Florin Constantiniu – Sanda Pop. Editura Vestala, București
- Preßler 2004: Christina Preßler: *Tagebücher aus der Zeit des Nationalsozialismus in der historisch-politischen Erwachsenenbildung. Ein Beispiel für zeitgeschichtliches Lernen*. Dissertation. Karl von Ossietzky Universität, Oldenburg
- Pritz 1982: Pritz Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936*. Akadémiai, Bp.
- Pritz 1987: Pritz Pál: *Emlékirat és történeti valóság Hory András visszaemlékezéseinek fényében*. In: *Századok*, 1987/2–3. 255–298.
- Pritz 1990: Pritz Pál: *A fajvédők külpolitikai nézetei (1918–1936)*. In: *Századok*, 1990/5–6. 617–669.
- Pritz 1994: *Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez (1918–1945)*. Szerk.: Pritz Pál. Akadémiai, Bp.
- Pritz 1995: Pritz Pál: *Magyar diplomácia a két háború között*. Magyar Történelmi Társulat, Bp.
- Pritz 1999: Pritz Pál: *Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban*. Osiris, Bp.
- Pritz 2010: Pritz Pál: *Emlékirat és történeti valóság – Barcza György emlékiratai fényében*. In: *Grotius*
- Pritz 2011: Pritz Pál: *Az objektivitás mítosza? Hazánk és a nagyvilág 20. századi metszetek*. Magyar Történelmi Társulat, Bp.
- Pritz 2012: Pritz Pál: *Emlékirat és napló, avagy emlékirat a naplóban*. In: *A történettudomány szolgálatában. A 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Szerk: Baráth Magdolna – Molnár Antal. Magyar Nemzeti Levéltár, Bp. – Győr, 501–514.
- Pritz 2016: Pritz Pál: *A relativizálás elfogadhatatlansága. Hazánk és a nagyvilág. Újabb tanulmányok*. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Bp.
- Pritz – Sipos – Zeidler 2002: *Magyarország helye a 20. századi Európában*. Szerk.: Pritz Pál Sipos Balázs és Zeidler Miklós közreműködésével. Magyar Történelmi Társulat, Bp.

- Radulescu 1998: Sorin Radulescu: *Die „überlebte“ Elite. Rumänische Aristokratie in der Zwischenkriegszeit.* In: *Eliten in Südosteuropa. Rolle, Kontinuitäten, Brüche in Geschichte und Gegenwart.* /Südosteuropa Jahrbuch 29./ Szerk.: Wolfgang Höpken – Holm Sundhaussen. Südosteuropa-Gesellschaft, München
- Rainer 1990: Rainer M. János: *Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956.* Magvető, Bp.
- Rákosi 1997: Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956. I–II.* Szerk.: Feitl István – Gellériné Lázár Márta – Sipos Levente. Napvilág, Bp.
- Ránki – Incze 1958: Incze Miklós – Ránki György: *Október 15-e. A modern Magyarország története. 1929–1945.* In: *Századok*, 1958/1–4. 455–463.
- Romsics 1991: Romsics Ignác: *Bethlen István.* Magyarságkutató Intézet, Bp.
- Romsics 2004: Romsics Ignác: *Múltról a mának.* Osiris, Bp.
- Rónay 2005: Rónay László: *Márai Sándor.* /Nemzeti klasszikusok./ Akadémiai, Bp.
- Rónay 2016: Rónay László: *Márai Sándor újratöltve. Tanulmányok.* Hungarovox, Bp.
- Saly 1945: Saly Dezső: *Szigorúan bizalmas! Fekete könyv, 1939–1944.* Anonymus, Bp.
- Schlie 1992: Ulrich Schlie: *Ulrich von Hassells aussenpolitisches Denken.* In: *Quellen und Forschungen aus italienischen Bibliotheken und Archiven.* Szerk.: Deutsches Historisches Institut in Rom. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 468–482.
- Schöllgen 1990: Gregor Schöllgen: *Ulrich von Hassell 1881–1944. Ein Konservativer in der Opposition.* Beck Verlag, München
- Shaw 1964: Bernard Shaw: *The Rationalization of Russia.* Indiana University Press, Bloomington
- Sinkó 1977: Sinkó Ervin: *Szemben a bíróval.* In: *Uő: Szemben a bíróval. Válogatott tanulmányok.* Szerk.: Sükösd Mihály. Gondolat, Bp., 47–90.
- Sinkó 2010: Sinkó Ervin: *Optimisták.* Noran Libro, Bp.
- Sinkó 2011: Sinkó Ervin: *Egy regény regénye, Moszkvai naplójegyzetek, 1935–1937.* Noran Libro, Bp.
- Sinkó, 1990: Sinkó Ervin: *Az út. Naplók 1916–1939.* Szerk.: Farkas József – Illés László. Jegyzetek: Bosnyák István. Akadémiai, Bp.
- Sipos 1970: Sipos Péter: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja.* Akadémiai, Bp.

- Spira 1990: Spira Veronika: *Előrejelzés. Nagy Lajos: Tízezer kilométer Oroszország földjén.* In: *Új Írás*, 1990/8. 123–125.
- Spiró 2012: Spiró György: *A félreértés előnyei.* In: *Élet és Irodalom*, 2012. december 21. 45.
- Standeisky 1990: *Írók lázadása. 1956-os írószövetségi jegyzőkönyvek.* Szerk.: Standeisky Éva. MTA ITI, Bp.
- Standeisky 1996: Standeisky Éva: *Az írók és a hatalom, 1956–1963.* 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete, Bp.
- Standeisky 2005: Standeisky Éva: *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom.* 1956-os Intézet, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Bp.
- Steffens 1931: Lincoln Steffens: *The Autobiography of Lincoln Steffens.* Harcourt Brace and Co., New York
- Stoimirović 1998: *Portreti prema živim modelima.* Szerk: Stojan Trećakov – Vladimir Šovljanski. Matica Srpska, Novi Sad
- Stoimirović 2000: Milan Jovanović Stoimirović: *Dnevnik 1936–1941.* Szerk.: Stojan Trećakov – Vladimir Šovljanski. Matica Srpska, Novi Sad
- Széchenyi 2010: Széchenyi Ágnes: *Szerepkényszer: visszatérés az irodalmi és politikai nyilvánosságba. Illyés Gyula: Ebéd a kastélyban (1962).* In: *Alföld*, 2010/6. 53–68.
- Szécsényi 2014: Szécsényi András: *Kozma Miklós és a munkaszolgálat.* In: *Modern Magyarország*, 2014. különszám, 104–124.
- Szegedy-Maszák 1991: Szegedy-Maszák Mihály: *Márai Sándor.* Akadémiai, Bp.
- Szegedy-Maszák 1996: Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból.* I–II. Vál., sajtó alá rend. és a jegyzeteket írta: Csorba László. Európa – História, Bp.
- Szilágyi 1989: Szilágyi Ákos: *Visszatérés a jövőből.* In: Nagy 1989. 5–28.
- Tamás 1989: Tamás Attila: *Illyés Gyula.* Akadémiai, Bp.
- Tanulmányok 1975: *Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből, 1925–1945.* Szerk.: Békés Tamás és mások. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp.
- Thienemann 1931: Thienemann Tivadar: *Irodalomtörténeti alapfogalmak.* Minerva, Pécs
- Thomka 1999: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái.* Kijárat Kiadó, Bp.

- Thörner 2008: Klaus Thörner: „*Der ganze Südosten ist unser Hinterland*”. *Deutsche Südosteuropapläne von 1840 bis 1945*. Ça Ira Verlag, Freiburg
- Tilkovszky 1967: Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941)*. Akadémiai, Bp.
- Titulescu 1994: Nicolae Titulescu: *Politica externă a României*. Szerk.: Ion M. Oprea. Editura Enciclopedica, București
- Tolcsvay Nagy 1999: Tolcsvay Nagy Gábor: „*Nem találunk szavakat*”. *Nyelvértelmezések a mai magyar prózában*. Kalligram, Pozsony
- Trilling 1971: Lionel Trilling: *Sincerity and Authenticity*. Harvard, Cambridge, MA
- Tverdota 2014: Tverdota György: *A hagyományörző modernség születése*. In: *Literatura*, 2014/2. 119–132.
- Tzouliadis 2008: Tim Tzouliadis: *The Forsaken: An American Tragedy in Stalin's Russia*. Penguin Press, New York
- Ungváry 2012: Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon, 1919–1944*. Jelenkor – OSZK, Pécs – Bp.
- Varga 1992: *Jegyzőkönyv a szovjet és magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól (1953. június 13–16.)* Közli: T. Varga György. In: *Múltunk*, 1992/2–3. 234–269.
- Varga 2011: Varga Zoltán: *Önéletírás és újraírás. Történelmi események reprezentációja Márai Sándor 1943–1944 és 1945–1946-os naplóiban és a Föld, föld...-ben*. In: *Literatura*, 2011/4. 341–356.
- Vasas 2015: Vasas Géza: *Mi történt 1940. augusztus 5-én és annak folytatásaként? Vizsgálat egy minden gyanú fölött álló történeti tény ügyében*. In: *Regio*, 2015/3. 150–198.
- Vasy 2010: Vasy Géza: „*Haza a magasban*”. *Illyés Gyuláról*. Nap Kiadó, Bp.
- Vonyó 2014: Vonyó József: Gömbös Gyula. Napvilág, Bp.
- Whitfield 2011: Peter Whitfield: *Travel. A Literary History*. The Bodleian Library, Oxford
- Wilhelmstrasse 1968: *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányokat írták: Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula. Kossuth, Bp.

ABSTRACTS

Ferenc Eiler: Germany's and Southeastern Europe's "Place in the Sun" in the 1930s and 1940s. Ulrich von Hassell's Diary as Historical Source

Ulrich von Hassell was a respectable member of the German diplomatic corps during the interwar era . The conservative, deeply religious diplomat became the opponent of the regime by the time of his departure from the diplomatic service in 1938. He hated the regime's "plebeian roots," "the bolshevization of the nation," the triumph of mediocrity over traditional governance and professionalism and also Hitler's actions setting Europe ablaze. His objections moved him to join the conservative resistance, the Goerdeler-group. , The conspirators, planning a coup against Hitler, nominated Hassell to head the Ministry of Foreign Affairs following the expected success of their action. The plot of July 20, 1944, failed, however, and Hassell, among others, was arrested and executed in 1944. Hassell started his diaries in September 1938. His reminiscences are not only an important source for the history of German resistance, but provide important information on the operation of the National Socialist system and the activity of the new elites. He kept evaluating the performance and steps of the regime regarding foreign policy, and the future of Germany, including its "mission" in central Europe, are recurring topics in his analyses. The study seeks the answers to the following questions: How did a retired career diplomat see the situation in southeastern Europe, and more specifically in Hungary, during the war? What was his opinion about Germany's actions in the region and in Hungary? How did he reconcile his belief in the leading role of Germany in southeastern Europe with his critical stance towards German foreign policy and its role in WW II?

Árpád Hornyák: Milan Jovanović Stoimirović: Diary, 1936–1941

The diary of Milan Jovanović Stoimirović written between 1936 and 1941 is an important source for better understanding of the events of the last years of the Kingdom of Yugoslavia, including its social, economic, domestic, and foreign policy crises. His position in the world of media as chief of the Press and Propaganda Department of the Central Press Office, and his leading role in various press organs guarantees that his diary contains first-hand information. When published, perhaps it was (self-) censored or modified only by the author. The diary gives an insight into the last days of the Kingdom of Yugoslavia, but also reveals the life and thinking of a Yugoslav(Serb) intellectual and patriot.

Réka Marchut: The Hungarian References of the Diary of Raoul Bossy (1941–1943)

Raoul Bossy was a significant interwar and wartime Romanian diplomat who left a significant series of memoirs and diaries for future generations. He wrote his memoirs, which cover his entire diplomatic career, while in emigration. This study examines his diary, written between 1940 and 1944. The diary, written in Romanian, can be compared to his memoirs that was published in English. In the two works he presents himself as an ambassador who protects the Romanian interests with resolute bravery. The tragedy of this talented career diplomat was that he had to observe the territorial losses of his homeland from his post in Rome. Following a short stint in Switzerland, he was sent to serve in Berlin. Embassy tasks in the German capital inevitably generated a feeling of ambivalence in the Romanian diplomat. This emotional conflict appears in his diary logs. He saw the German allies as enemies, and consequently he was observed with suspicion by Berlin and Bucharest. The study of the diaries examines the Hungarian personalities Bossy had connections with, how he saw them, and it analyzes how he was able to act for Romanian interests in Berlin regarding Northern Transylvania and the Banat.

Jolán Mann: The Revolution of 1956 in the Diaries of Miroslav Krleža

The diaries of Croatian writer Miroslav Krleža, which he wrote with interruptions between 1914 and 1977, contain several historical reflections on Hungary. Since he did not diarize either in 1956 or in 1957, his first logs concerning the Hungarian Revolution of 1956 appeared only as reflections in 1958. His relevant detailed and direct diary notes were written mainly twelve years after the events, as a reaction to the Prague Spring of 1968 and the leftist students' movements in the West. They often reflect on the Hungarian revolution and the events of the 1950s that are seen as antecedents to the revolution due to the author's retrospective approach of the diary.

Krleža draws a parallel between the Prague Spring and the revolution of 1956 referring to the similarities in the development of the events, and the fact that both were crushed by alien military forces. Besides Prague, he often refers to the Polish situation, emphasizing the friendship of the Polish and the Hungarian nations and the similarities of 1848 and 1956. He finds the power trying to suppress the different traditions responsible for the enmity between nations. His pessimistic historical perspective, which sees history as the continuous death march of people and a series of falsifications which is preserved thanks to reviving mythical stories, is built on contemporary theories that look at history as a series of narratives, constructed fiction and as a row of hypotheses.

Peter Pastor: The Travelogues of Gyula Illyés and Lajos Nagy on Their Visit to the Soviet Union

The writers Gyula Illyés and Lajos Nagy first visited the Soviet Union together in 1934. Their travelogues, which they wrote with the intention of publication, are similar and different at the same time. In their accounts, however, they both strived for objectivity. Their perspectives are both based on the same notion of cultural supremacy that they carried within themselves from the Hungary of the 1930s.

George Deak: The Novel of a Novel: Ervin Sinkó's Memoirs as Historical Source

Ervin Sinkó wrote his memoir, *The Novel of a Novel*, in Yugoslavia in the early 1950s based on a diary and other sources that he kept from his 1935-37 stay in the Soviet Union. This study compares the finished product with its original sources to determine how faithfully the memoir reflects those experiences and observations that Sinkó recorded on the scene. It concludes that aside from insignificant exceptions, the memoir is true to the original. In both the feeling of depression dominates. Sinkó recognized that the inhumane Stalinist system was inimical with his notions of socialism. This faithfulness derives from Sinkó's attitude as a confessional memoirist. The publication of this critique of Stalinism might also be seen as an implicit plea for the Tito regime not to follow the Stalinist model, which contained elements – from the cult of personality, to its cultural and social policies, and use of terror – that made the eventual realization of the humanist goals of socialism unlikely.

Levente Püski: Miklós Kozma's Political Diary

Miklós Kozma became a prominent figure of the Horthy Era partly because of his political activity, partly through his media enterprises. He was a diligent and enduring diary writer since his youth, and he made note of political life and offered his relevant analyses. Hungarian historians have known about and utilized his diaries since the late 1950s, and these have been indispensable for researchers of political history since the 1980s. This study first reviews the historiography of the Kozma diaries but then concentrates on the analysis of one particular topic, Kozma's reflections on the 1939 parliamentary elections. The re-examination of these parts of the diary clearly justifies the attention historians pay to this primary source.

Pál Pritz: Gyula Ortutay, the Diary of a *Homo Politicus*

The International Association for Hungarian Studies held its eighth congress in Pécs between August 22 and 27, 2016. The title of one of its sessions was Diary and History. The ten papers published in this volume provide most of the presentations to the readers. Diaries are written in a variety of forms and ways. Studies from the voluminous theoretical literature on diaries present them as an obstacle for cognition, involuntarily deepening the rift between professional and lay audiences because laymen usually hold diaries more credible than works of historians. The introductory study evaluates the diary of Gyula Ortutay. It must be emphasized that in spite of being decorated with countless positions, after 1950 he was a public actor deliberately kept away from (but sometimes implementing) the most important decisions of the socialist world.

Balázs Sipos: “The Real Historical Experience.” Depiction of the Years 1945–1948 by Sándor Márai, the Diary Writer.

This study analyzes and compares the diary entries of Sándor Márai between 1945 and 1948. First, it demonstrates the relations between the diary and other Márai texts (novels, short stories, memoirs) and introduces the readers into Márai’s thinking on diaries, diary-writing and the understanding and meaning of history. The second part of the study compares the volumes of the complete diaries between 1945 and 1948, the subsequently construed and partially rewritten *Napló 1945–1957* (*Diary 1945–1957*) *Diary 1945–1957*, and his biographical novel, *Föld, föld!...(Earth, Earth!...)*, with the subtitle *Emlékezések* (*Memoirs*) *Memoirs (Emlékezések)*. It illustrates how Márai changed several parts of the depictions of the Red Army and the Soviet Union in his diaries, how the references about his intention to emigrate differ in his contemporary entries in 1945 and in *Napló 1945–1957* *Diary 1945–1957*, and it analyzes his remarks on “the” Jews in comparison with Márai’s opinion of other groups of society.

Ágnes Széchenyi: The Diary of Gyula Illyés from 1956

This study analyzes the diary of Gyula Illyés from 1956, published on the sixtieth anniversary of the revolution. This is a major publication of this primary source. The diaries, edited by Mrs. Gyula Illyés and Mária Illyés, were published after the death of the poet contained only a few neutral lines from that year. Gyula Illyés “missed” the events of October 23 in Budapest, since he was in Miskolc at that time introducing Lőrinc Szabó at the latter’s poetry reading. Illyés’s emblematic poem, “Egy mondat a zsarnokságról”(One Sentence on Tyranny) *One Sentence about Tyranny* was published in the last issue of *Irodalmi Újság* on November 2. He was not a primary participant in the revolutionary actions, and his public appearances were limited to the events of the Writers’ Association. His assessments of Imre Nagy are neutral, while he was very cautious with János Kádár, partly because of the circumstances of his coming to power, but also because of his illegitimate birth and Slav origin. The analysis of the texts also touches upon Illyés’s attitude about the role of people with attributed Jewish origin in the upper reaches of political leadership and in literature, the position of Illyés as the literary eminence, and the inner dilemmas and conflicts of the writer. The study takes a critical stand regarding the substantial and technical issues of text.

NÉVMUTATÓ

(A dőlt számok a lábjegyzetekre utalnak)

- Ablonczy Balázs 10, 147
 Aczél György 160
 Ádám Magda 142, 218, 225
 Ady Endre 202
 Albrecht főherceg, Habsburg 29, 31
 Almási Miklós 177, 218
 Andorka Rudolf (Rezső) 52, 63, 218
 Andrić, Ivo 38
 Angyal István 209
 Angyalosi Gergely 176, 218
 Antal László 219
 Antonescu, Ion 58, 62, 64, 67, 69-70, 221
 Antonescu, Mihai 68-69
 Apor Gábor, báró 59-60
 Apponyi Antal, gróf 63
 Apponyi, Geraldine, grófnő 45, 45
 Arany János 112
 Ardeleanu, Ion 221
 Argetoianu, Constantin 52, 52, 218
 Arimia, Vasile 221
 Aroszev, Alekszandr 124
 Assmann, Jan 14, 218
 Averescu, Alexandru 54, 54
 Babel, Iszaak 116, 123, 128-130, 221
 Babits Mihály 103, 201, 211
 Baethgen, Friedrich 14, 218
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 103
 Balogh Magdolna 131, 133, 218
 Balogh Margit 10
 Balogh Sándor 64, 218
 Baltaceanu, Francisca 56, 218
 Bán D. András 52, 219
 Bán Zoltán András 175, 218
 Bánffy Miklós, gróf 60
 Baráth Magdolna 227
 Barbusse, Henri 131
 Barcs Sándor 171
 Barcza György 52, 63, 63, 138, 219, 227
 Bárdossy László 45, 60
 Bártfay László 223
 Bartók Béla 166, 166, 203, 205
 Békés Csaba 10, 89, 219
 Békés Tamás 140, 229
 Belehorszky Pál 204
 Bem, Józef 81, 210, 216
 Benda, Julien 211
 Beneš, Eduard 92
 Bentley, Jerry H. 96, 96
 Béranger, Pierre-Jean de 86
 Berija, Lavrentyij Pavlovics 168, 168-169, 171, 172
 Berthold, Friedrich Joseph 25
 Bethlen István, gróf 60, 143-145, 151, 153
 Bibó István 158, 201, 201, 202, 218
 Bíró Csilla 225
 Biti, Vladimir 91
 Blomberg, Werner von 15
 Bogan, Louise 179
 Boranescu, Olympia 54
 Borisz, bolgár cár 26
 Born, Robert 54, 219
 Borneman, John 186
 Borsányi György 124, 219
 Borsi-Kálmán Béla 10
 Bosnyák István 118, 133, 219, 228
 Bossy, George H. 219

- Bossy, Michael-André 219
 Bossy, Raoul 7, 50-70, 50-51, 53-54, 56-63, 67-70, 219
 Bossy, Vasile 54, 54
 Botka Ferenc 177, 219
 Bottlik József 142, 219
 Bödök Gergely 10
 Brătianu, Ionel 66
 Brenzovics László 142, 219
 Bringmann, Tobias C. 220
 Brosteanu, Monica 56, 218
 Bryans, J. Lonsdale 20, 220
 Buday György 165
 Buharin, Nyikolaj Ivanovics 131
 Bulganyin, Nyikolaj Alexandrovics 168
 Byrne, Malcom 89, 218
 Călinescu, Armand 219
 Cap, Jean-Pierre 220
 Catargiu, Lascăr 54, 54
 Caute, David 102, 220
 Černak, Matúš 61
 Ciano, Galezzo 30, 50,
 Cincar-Marković 49, 61
 Ciobanu, Adrian-Bogdan 225
 Clausewitz, Carl von 93
 Clavel, Maurice 94
 Clementis, Vladimír 83-84
 Čolaković, Enver 78
 Constantiniu, Florin 219
 Crossmann, Richard 130, 220
 Cvetković, Dragiša 49, 60
 Czettler Ibolya 218
 Csáky István, gróf 50, 59
 Csorba László 52, 229
 Cs. Szabó László 134, 162, 163
 Csuka Zoltán 74
 Dalí, Salvador 60
 Darányi Kálmán 59-60, 141, 147-152, 223
 Darvas József 158
 David-Fox, Michael 120, 124, 220
 Dávidházi Péter 205
 Deak, George (Deák György) 10, 86, 114,
 De Gaulle, Charles 92, 94
 Dejmek, Kazimierz 80
 Dembiński, Henryk 81
 de Montety, Henry 10
 Déry Tibor 184-185, 185, 209, 211, 211, 216
 Dési Huber István 165
 Dessewffy Gyula, gróf 164
 Dévényi Ildikó 210
 Dimitrov, Georgi 127
 Dinu, Rudolf 225
 Dobi István 169, 171-172
 Dombrády Lóránd 10
 Domokos Mátyás 204
 Dósa Rudolfné 140, 220
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 119
 Dubček, Alexander 83, 91
 du Bos, Charles 184
 Dudás Kálmán 74
 Duhamel, George 97-99, 98, 101-102, 105, 105, 106, 220
 Durtain, Luc 99, 100, 100, 102, 105, 105, 106, 220
 Eckhardt Tibor 144, 147-148, 151
 Egry Gábor 63, 64, 70, 220
 Eiler Ferenc 8, 10, 12, 53, 140
 Eizenstein, Szergej 116
 Elena, román anyakirályné 26, 27
 Embree, Lester E. 220
 Eötvös József, báró 158
 Erdei Ferenc 158, 209
 Erdmannsdorff, Otto von 28, 66, 66
 Erőss Zsolt 143, 220
 Esterházy Mór, gróf 145

- Esterházy Péter 206
 Fabinyi Tihamér 29
 Faludy György 212
 Farkas József 228
 Farkas Mihály 204, 213
 Faulenbach, Bernd 14, 220
 Fedics Mihály 162, 162, 165
 Fedinec Csilla 142, 221
 Fehér Klára 212
 Feitl István 228
 Fejér Zoltán 108, 221
 Fejes Judit 220
 Fejtő Ferenc 213
 Fekete Gyula 204
 Ferenc pápa 56
 Ferenc József 64
 Fitzpatrick, Sheila 116, 221
 Fjodorovics, Wenceslav 121
 Fodor József 216
 Földes György 10
 Frank, Anne 183
 Frank Tibor 226
 Frengeš, Ivo 224
 Freytag, Carl 16, 221,
 Fried István 180, 180, 181, 221
 Fritsch, Werner von 15
 Fürst Sándor 132
 Gábor Áron 216
 Gábor Sámuel 125, 221
 Gafencu, Grigore 52, 52, 221
 Gáli József 209
 Gecsényi Lajos 10, 227
 Gellériné Lázár Márta 228
 Gergely Jenő 10, 144, 144, 221
 Gerő Ernő 169, 170-171, 204
 Gheorghe, Ion 52, 52, 68, 221
 Ghica, Ecaterina 56
 Ghika, Vladimir 56, 218
 Ghyczy Jenő 164
 Gide, André 74, 130, 184, 211
 Gigliucci, Vinci 56, 57
 Gigtur, Ion 26
 Glatz Ferenc 140
 Goebbels, Joseph 195
 Goerdeler, Carl Friedrich 13, 13, 16
 Goethe, Johann Wolfgang 184
 Goga, Octavian 27
 Gogolák Lajos 164
 Gomulka, Władislaw 82
 Gorbátova, Anastasia 113, 221
 Gorkij, Maxim 129-130
 Gömbös Gyula 103, 136, 143-144,
 148-150, 153, 204, 204, 221, 224
 Görgei Artúr 203
 Göring, Hermann 61
 Granasztói György 10
 Gratz Gusztáv 144, 144, 221
 Graves, Robert 35
 Green, Julien 184
 Gyáni Gábor 12, 51, 142, 221
 Hammerstein Judit 100, 103, 105,
 222
 Harmat Béla 78
 Hassell, Ilse von 18
 Hassell, Ulrich von 12-19, 13-30,
 21-24, 26-29, 31-32, 53, 53, 218,
 222, 228
 Hegedűs B. András 85, 222
 Hiller von Gaertringen, Friedrich
 222
 Hitler, Adolf 15, 15, 20-21, 30-31,
 50, 58, 64, 68, 131, 163, 163
 Holmila, Antero 222
 Hornyák Árpád 10, 34, 36
 Horthy Miklós 30-31, 45, 56, 59,
 140, 144, 168, 145, 190, 222
 Horváth István 223
 Horváth Jenő 10, 186, 222
 Hory András, 50, 50, 52, 222
 Höpken, Wolfgang 228

- Ignác Károly 147
 Ilf, Ilya 123
 Illés Béla 77-78, 77, 124, 204
 Illés László 228
 Illés Sándor 74
 Illyés Gyula 77-79, 77-78, 96-111, 97-98, 100-106, 166, 195, 200-209-217, 201-206, 208-216, 222-223, 226
 Illyés Gyuláné, Kozmutza Flóra 206, 216, 222
 Illyés Mária 206, 223
 Imrédy Béla 26, 29, 31, 151, 228
 Incze Miklós 139, 228
 Ionescu, Take 54
 Iorga, Nicolae 43, 56, 56
 Iván, Rettegett 101
 Ivaniszov kolhozelnök 109
 Jagow, Dietrich von 28
 Janßen, Karl-Heinz 16, 223
 Jemnitz János 223
 Jeszenszky Géza 10
 Joó András 223
 Jovanovics Miklós 223
 József Attila 203, 203
 Juhász Gyula 143, 220, 223, 225, 230
 Kádár Béla 10
 Kádár Gábor 213
 Kádár János 82, 160, 169-170, 169, 212
 Kafka, Franz 74
 Kalamarasz 42
 Kalla Zsuzsa 12, 223
 Kállay Miklós 26, 29, 31, 60, 164, 223
 Kálvin János 158
 Kamenyev, Lev Boriszovics 129
 Kánya Kálmán 29, 29, 59-60
 Karcagi Sándor 140
 Karinthy Ferenc 77, 77-78, 209, 223
 Karinthy Frigyes 77
 Károly Róbert 64
 Károlyi Gyula, gróf 141, 145
 Károlyi Mihály, gróf 120
 Karsai Elek 223
 Karsai László 146, 146
 Katona Csaba 12, 17, 19, 223
 Kemény Zsuzsanna, Ortutay Gyuláné 157
 Kerekes Lajos 225
 Kerepeszki Róbert 150, 223
 Keresztes-Fischer Ferenc 145
 Keszi Kovács László 170
 Keszthelyi Nándor 164
 Killinger, Manfred von 64, 68-69
 Kirov, Szergej Mironovics 116
 Kis Zsigmond 125
 Kiss Lajos 124
 Kner Erzsébet 180
 Kodály Zoltán 166, 166
 Kodolányi Gyula 206
 Kogálniceanu, Mihai 54
 Kolontári Attila 102, 223
 Kon, Geca (= Kohn Géza) 40
 Kónya Judit 103
 Kónya Sándor 143, 224
 Kornfeld Móric, báró 212
 Korom Mihály 170
 Korošec, Anton 36
 Korvin Ottó 118
 Kossuth Lajos 60
 Kovács Attila Zoltán 226
 Kovács Eleonóra 12, 17, 19, 223
 Kovács Imre 164
 Kovács Kálmán 159
 Kozma Miklós 134-147, 135, 138, 143-148, 149-155, 149-152, 154, 161-162, 164, 166, 223-224
 Kövér György 19, 224
 Krleža, Miroslav 72-78, 73-77, 79-81, 83-84, 86, 86-88, 88-90, 88-94, 92, 94-95, 224

- Krüger-Bulcke, Ingrid 218
 Kudseva, Marija Pavlovna 120,
 Kun Béla 118, 124-125, 219
 Kurella, Alfred 124-125
 Lackó Miklós 140, 147, 224
 Lagarde, Paul de 23
 Lahovari (Lahovary), Emanuel 55,
 55, 225
 Lamotte Károly 29
 L. Balogh Béni 10, 50, 63, 65, 67,
 224
 Lehmann, G. Hans 218
 Lejeune Philippe 17, 17-19, 95, 176,
 183, 225
 Lengyel József 124
 Lewis Wilke, Wendell 193
 List, Friedrich 23
 L. Nagy Zsuzsa 143, 148, 224
 Lőcsei Pál 212
 Lőrincz Zsuzsa 218
 Lőrinczy Huba 218
 Lukács György 204, 211, 213
 Lupescu, Elena ld. Elena
 Luther Márton 158
 Macartney, Carlile Aylmer 139, 220
 Madách Imre 211
 Major Tamás 213
 Maléter Pál 83
 Malinar, Andelko 224
 Malraux, André 131
 Mamina, Ion 219, 226
 Maniu, Iuliu 63
 Mann Jolán 10, 72, 133, 225
 Manolescu, Mihai 26
 Márai Sándor 74, 141, 174-199, 176-
 178, 180-182, 184, 188-199, 218,
 221, 225-226, 230
 Marchut Réka 7, 10, 50
 Marcuse, Herbert 91, 91
 Mária Terézia 64
 Márton Anna 140
 Marusza Zoltán 10
 Masaryk, Thomas G. 92
 Matejević, Predrag 91
 Matejević, Stana, 42
 Matsuoka, Yösuke 61, 66
 Matúz Józsefné 140
 Mecsér András 29
 Medvigy Endre 200, 226
 Mekis János 225
 Mészáros Ági 210
 Michelangelo, Bounarotti 127
 Mickiewicz, Adam 80-81
 Mihajlo, Knez 44
 Miletic, Svetozar 86-87
 Mindszenty József 158
 Miošić, Andrija Kačić 92
 Mitrovits Miklós 82, 226
 Molnár Antal 227
 Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics
 131-132, 172
 Mommsen, Hans 14-15, 20-21 226
 Montgomery, John F. 144, 146,
 146, 226
 Móricz Zsigmond 183, 203
 Mózes 79
 Mrazović, Karlo 84, 84
 Muhi János 223
 Mussolini, Benito 50
 Nádas Péter 207
 Nádasdy Kálmán 203
 Nagy Ferenc 89, 89
 Nagy Imre 83, 94, 167-168, 168,
 170-172, 203, 212
 Nagy Lajos 96-97, 100, 102-103,
 106-113, 108-112, 195, 211, 222,
 226, 228
 Naumann, Friedrich 23
 Neagoe, Stelian 52, 54, 54, 218-219,
 226

- Neascu, Gheorghe 55, 226
 Negruzzi, Jacob 54, 226
 Nemes Dezső 23
 Németh László 134, 161, 166, 208, 211
 Neurath, Freiherr von Konstantin 15
 Nicolescu, Nicolae 226
 Nietzsche, Friedrich 117
 Nora, Pierre 226
 Novák Csaba Zoltán 10
 Oltványi Imre 164-165
 Oprea, Ion M. 230
 Ormos Mária 134, 136, 138, 138, 140, 142, 142-145, 150, 152, 226
 Ornea, Zigu 226
 Ortega Y Gasset, José 190
 Ortutay Gyula 156-161, 157-158, 160-162, 164, 165-166, 167, 168, 170, 170-171, 172-173, 194, 194-195, 226
 Ottlik László 227
 Örkény István 85, 209, 209
 Paál Ferenc 171
 Paál Vince 221
 Pákolitz István 85
 Pál, jugoszláv régens 26, 26
 Pálffy G. István 204
 Palotai Boris 212
 Pamlényi Ervin 230
 Pârvulescu, Ioana 226
 Pastor, Peter 8, 9-11, 53, 96, 211
 Pelle János 160
 Perger Gyula 193, 227
 Péter Gábor 204
 Péter László 78
 Petőfi Sándor 86, 112, 202, 205, 210
 Petrov, Jevgenyij 123
 Pihurik Judit 10
 Pirozskova, Antonyina 123
 Pirzio-Biroli, Detalmo 18
 Pomogáts Béla 85, 200, 226-227
 Pop, Valeriu 52, 52, 227
 Popescu, Alexandru 54, 54
 Popović, Milan 45, 45
 Potra, George G. 226
 Preradović, Petar 86-87
 Preßler, Christina 13, 227
 Pritz Pál 11, 20, 23, 52-53, 55, 57, 63-64, 70, 96, 137-139, 142-143, 156, 186-187, 195, 222, 227
 Püski Levente 11, 134
 Rácz Kálmán 10
 Radnóti Miklós 162
 Radulescu, Sorin 55, 228
 Rainer M. János 89, 200, 218, 228
 Rajk László 83-84, 83, 85, 88
 Rákosi Jenő 186
 Rákosi Mátyás 88-89, 94, 94, 158, 167-171, 168-169, 203, 203, 204, 204, 225, 228
 Ránki György 139, 142, 228, 230
 Ranković, Aleksandar 85
 Rátz Kálmán 145, 145
 Rátz Mária 176
 Razmerita generális 68
 Reiß, Klaus Peter 222
 Renard, Jules 184, 184
 Rényi Péter 203
 Révai József 88, 169, 202, 204, 213
 Ribbentrop, Joachim von 15, 26, 30, 50, 53, 61-62, 66-67, 131-132
 Ritter 66
 Rivière, Jacques 101
 Roget, Elisabeth 179
 Romain, Rolland 120, 123-124
 Romsics Ignác 10, 139-140, 144, 144, 148, 151, 228
 Rónai Mihály András 211, 211, 212, 212

- Rónay László 176, 176-177, 181, 181, 184, 190, 194, 228
- Rothbart Irma (Sinkó Ervinné) 120-121, 123-125, 127-128, 130-132
- Rudas László 213
- Sadr, Ivan 127
- Sallai Imre 132
- Saly Dezső 183, 228
- Sámuel Gábor 123
- Sándor Iván 209, 209
- Sárközi György 212
- Sárközi Márta 204, 205
- Schlie, Ulrich 21, 24, 228
- Schlett István 223
- Schöllgen, Gregor 228
- Schulte, Jan Erik 226
- Schwartz könyvkereskedő 43
- Shaw, Georg Bernard 102, 102, 228
- Sinkó Ervin 86, 86, 114-117, 115-118, 119-126, 119-123, 125, 127, 128-130, 128-131, 132, 133, 218, 221, 228
- Sinkó Ervinné ld. Rothbart Irma
- Sipos Balázs 8, 9-11, 53, 57, 141, 174, 186, 227
- Sipos Levente 218, 228
- Sipos Péter 143, 228
- Slánský, Rudolf 83-84, 83
- Sosztakovics, Dimitrij Dimitrije-vics 116
- Šovljanski, Vladimir 229
- Spengler, Oswald 177, 190, 192
- Spira Veronika 113, 229
- Spiró György 73, 228
- Srpska, Matica 229
- Standeisky Éva 200, 228
- Stauffenberg, Claus Schenk von 19
- Steffens, Lincoln 97, 97, 111, 228
- Steiner, Bruno 121, 125, 128
- Stier Miklós 140
- Stoimirović, Milan Jovanović 34-37, 35-36, 38-40, 39, 41-49, 48-49, 229
- Stojadinović, Milan 37, 38-39, 39-41, 41, 42, 45, 47, 49
- Stupica, Bojan 77, 77
- Subotić, Nikola 36
- Sundhaussen, Holm 228
- Surányi-Unger Tivadar 29
- Sükösd Mihály 228
- Szabó György 55
- Szabó Zoltán 164
- Szakály Sándor 10
- Szakolczai Attila 213
- Szalai Béla 169, 169-170
- Szálas Ferenc 149-150
- Széchenyi Ágnes 8, 10, 53, 101, 101, 200, 217, 229
- Szegedy-Maszák Aladár 163, 163, 164, 229
- Szegedy-Maszák Mihály 52, 175, 177-178, 184, 195, 195, 229
- Szekfü Gyula 164
- Szentgyörgyi Albert 203
- Szent-Kereszty Mária, bárónő 56
- Szentmiklósy Andor 164
- Szerb Antal 212
- Sziklay László 190
- Szilágyi Ákos 100, 100, 106, 107, 113, 229
- Szinai Miklós 222
- Szokolovszkaja, Jelena 129
- Sztálin, Joszif Visszarionovics 85, 116, 120-121, 131, 161, 162, 168, 172, 203
- Sztójay (Stoiaковиć) Döme 60-63
- Szűcs László 222
- Takács István 210
- Tálasi József 159

- Tamás Attila 204, 206, 229
 Tamási Áron 207, 211, 216
 Tarisznyás Györgyi 83, 84-85, 85
 Tasi József 205
 Tátrai Zsuzsa 157
 Teleki Mihály, gróf 29
 Teleki Pál, gróf 30, 45, 60, 66-67, 144-147, 147, 151
 Thienemann Tivadar 185, 229
 Thomka Beáta 186, 229
 Thörner, Klaus 23, 230
 Tilkovszky Loránt 139, 147, 230
 Tirpitz, Alfred von 18
 Tirpitz, Ilse von 18
 Tito, Josip Broz 114, 120, 122, 132, 133
 Titulescu, Nicolae 52, 52, 55-56, 230
 Tolcsvay Nagy Gábor 230
 Tormay Cécile 183
 Török Bálint 212
 Török Sophie 183
 Trașcă, Ottmar 54, 219
 Trećakov, Stojan 229
 Trilling, Lionel 132, 132, 230
 Tverdota György 200, 230
 Tzouliadis, Tim 130, 230
 Újpestery Elemér 50
 Ungváry Krisztián 10, 146, 146, 230
 Varga Béla 164
 Varga József 29
 Varga T. György 168-171, 230
 Varga Zoltán 230
 Varnava szerb pátriárka (Petar Rosić) 34
 Vas István 212
 Vas Zoltán 204
 Vasas Géza 142, 230
 Vasy Géza 216, 230
 Vencseszlav Fjodorovics 121
 Veressné Dák Éva 85
 Vértessy Sándor 59-60
 Vida István 10
 Visy Beatrix 225
 Vonyó József 140, 143, 148, 230
 Vorosilov, Kliment Jefrimovics 156
 Wala, Michael 226
 Weizsäcker, Ernst von 22, 22, 26, 53, 53, 62, 64, 66, 66, 67
 Whitfield, Peter 96, 96, 230
 Woermann, Ernst 65, 69
 Wysocki, Józef 81
 Zeidler Miklós 9, 10, 11, 57, 227
 Zinovjev, Grigorij 129
 Zogu, albán király 45
 Z. Varga Zoltán 176, 176, 183, 184, 184, 187, 187, 190-191, 191, 225
 Zsigmond László 220
 Zsilinszky Gábor 29